

Віщий Олег

Раїса Іванченко

Раїса Іванченко

Віщий Олег

ВІЩИЙ ОЛЕГ

ПОДЯКА

Складаю щиру подяку людям,
котрі підтримали автора при створенні
й підготовці до друку цієї книжки:
журналістам Аді Кулик, Яркові Бігуну,
професорові Омеляну Кушпеті,
подружжю лікарів Іванові й Тетяні Павличкам.

Хто вона, княгиня Ольга, ця мудра державна діячка, жінка, яка змогла потіснити владолюбних мужів, підступних варягів і сісти на древньому київському престолі? Яким має бути керманич держави, хто взагалі має право керувати долями народів і якою ж має-бути жінка — володарка держави? Роман відомої української письменниці Раїси Іванченко розповідає про тяжку добу X століття і проблеми, які хвилювали тодішнє суспільство і які є актуальними для кожної епохи. Княгиня Ольга, князі Олег, Ігор, Святослав, візантійські імператори Костянтин Багрянородний, Роман Лакапін, болгарський цар Симеон та інші видатні постаті виринають з півми історії. Автору вдалося надзвичайно яскраво показати ту атмосферу підступів, чвар, змов, боротьби не на життя, а на смерть, серед яких вистояла і утвердилася княгиня Ольга. "Отрута для княгині" є своєрідним продовженням попереднього роману "Зрада, або Як стати володарем". Розраховано на широке коло читачів.

ВІД АВТОРА

Ви — сіль землі. Коли сіль ізвітріє, то чим насолити їй?..

Ви — світло для світу... І не запалюють світильника,
щоб поставити його під посудину, але на свічник,—
і світить воно усім у домі.

Євангеліє від Матвія, 5, вр. 14, 15

Це не вигадка, це правда. І розповіла мені її сама княгиня Ольга ще багато літ тому, бо я все життя, здається мені, хотіла написати про неї. Але вона була настільки незбагненною для мого розуміння, настільки міцно сповивали її уподовж цілого тисячоліття в сувої легенд, міфів, святих житій свідущі й мало свідущі ченці-літописці й різні новітні хроністи, що я кожного разу відступала.

І ось почалося. Перед кожним новорічним вечором, років з дванадцять підряд, готуючись до зустрічі Нового року, я давала собі слово, що вже тепер сяду за "Ольгу". Ставила келишок на стіл, наливала в нього вина, а поряд клала чистий папір і ручку й починала думати, з чого ж почнеться ця моя розповідь. Я уявляла собі цю жінку

молодою, енергійною, неодмінно красивою, бо ж хто не знає, що тільки красиві мають успіх у житті!..

Так з'явився у мене дивний звичай новорічний: коли по телевізорах і радіо в новорічну ніч розносився мелодійний бій курантів і всі люди на землі піднімали келихи вина за здоров'я і щастя, я піднімала свій келих ще й за княгиню Ольгу. Поспіхом випивала вино, хапалась за ручку і писала.., про Ольгу... Писала, що спливало в голову... В повітрі ще дзвеніла луна від мелодійного дзвону новорічних годинників і привітань, а в мене вже було змережано кілька сторіночок. І я вже звикла до цього ритуалу. Більше того, в тиху новорічну ніч мені здавалося, що в кімнату приходила сама княгиня. Проте вона була зовсім інакшою, ніж уявлялась спочатку. Стара, розповніла, накульгувала на обидві ноги, вона тяжко всідалась у м'яке крісло, і з її старечого зморшкуватого обличчя до мене іронічно всміхались гострозорі блискучі очі, і зовсім не великі і не голубі, а якісь темні, жваві, розумні очі мудрої людини, що все на світі бачила, пережила і всьому знає ціну. Спочатку вона, усміхаючись, таємниче мовчала, ніби вгадувала мої наміри.

Одного разу тихо запитала:

— Невже і ти віриш отим байкам, що сотворили про мене ченці,— ніби я псковитянка?

— Не вірю, але ж... Як дізнатися правду? Її знищили...

— Правди не знищити ніколи, треба тільки вміти читати древні писання. Читай, шукай — і знайдеш. Ні, не варяжка я... Не із псковських боліт...

І я знову читала — літописи, хроніки, житія, свідчення сучасників та дослідження різних авторів. Тонула в тих свідченнях і в тих складних подіях. Як же збагнути — хто вона, київська княгиня Ольга-Олена, як потрапила в родину Рюриковичів і в Київ? А Рюриковичі — хто вони, ці зайти, і як зуміли утвердитись у Подніпровській державі, яка існувала до них вже майже дві сотні літ?! Це вже була нова захоплююча тема. Вирішила спершу розкрити таємницю Рюриковичів. І тоді зродився роман "Зрада, або Як стати володарем"... А перед тим ще написала два...

Ольга ж терпляче чекала. Так само приходила в гості в новорічний вечір, щось радила, про щось оповідала. А я занотовувала в свої записники. Всі вони збереглися й донині. Ольга чекала — як і всі на світі жінки, вона звикла чекати й терпіти. Зрештою, в неї тепер було дуже багато часу — вічність!

Але одного дня я усвідомила, що, на відміну від княгині Ольги, у мене часу залишилось небагато. Я взяла в руки теки з різними виписками, які готувала для твору про княгиню Ольгу, почала знову переглядати їх. Спинилась несподівано на одному короткому запису із володимирського літописця. Там повідомлялось, що Олег женив Ігоря в болгарях і взяв йому в жони "княжну іменем Ольгу. І бисть мудра зело". В іншому місці повідомлялось, що Олег привів Ігореві жону "от Плескова, іменем Ольгу".

От він, ключ від таємниці княгині Ольги — болгарська княжна! Русь і Болгарія... Яка велика, яка животворна їх історія. І я поринула в неї, як у велетенський храм...

Княгиня Ольга катувала мою душу своєю мудрістю, милосердям і жорстокістю,

розумом і незбагненністю. Чому все це співіснувало в ній? В чому велич цієї жінки — першої могутньої володарки на терені європейської цивілізації? Як зуміла вона стати справжньою Господинею великої держави без воєн, без грабежів чужих країн і земель, до яких тоді вдавались усі без винятку правителі усіх народів?

І ось уже завершено останні сторінки... Вийшло ніби як про володарку і керманича держави і — про жінку як

особистість. Чи легко бути жінкою-правителькою і взагалі — розумною жінкою? Розумною не серед жінок, а серед чоловіків, що вважають себе сильною частиною роду людського і дивляться на жінку — й понині — як на нижче і в цілому слабке й слухняне собі створіння! Я запитала про це у Ольги. Вона відповіла:

— Сама добре відаєш про це. І написала так. Але... ніякі слова не можуть розкрити болю моєї душі... Мої сини! Душею я любила Гліба, розумом — Святослава, Але тоді я не знала, яка доля буде в них...

Голос її здригнувся і згас разом з тінню, яку я вважала за княгиню. Може, то була її душа — не знаю.

Думаю тільки, що літописці несправедливо возвеличили лише одного з її синів — Святослава за його безперервні і безплідні походи в чужі й далекі краї, котрі висотували сили його країни і нічого не дали ні людям, ні державі, скільки б не заперечували цього літописці й історики. А от про Гліба, про другого Ольжиного сина, нічого не сотворили. Лишилося тільки одне скупе повідомлення невідомого літописця, якого процитував два століття тому російський історик В. Татищев. Повідомляючи про поразку Святослава в другому болгарському поході, цей автор говорить, що князь там "все військо погубив", що вельможі почали звинувачувати його в поразці християн, котрі були в дружині киян. І Святослав так розлютував, "яко и единого брата своего Глеба не посчаде, но разными муки томя убиваше... наипаче на призвитери яряся, якобы тии чарованием неким отврасчают и в вере их утверждают; посла в Киев, повеле храми христиан разорити и сожесчи и сам вскоре поиде, хотя всех христиан изгубити" (В. Н. Татищев. История российская с древнейших времен. М. — Л., 1962. Т.1. С. 111).

Бідна моя княгине! І після смерті немає спокою її душі від болю за синів... Як немає ні вдячності, ні співчуття її титанічній державній праці для Країни Руси, яку вона утвердила мудрістю і... твердою рукою...

— Чому спіткнулась твоя думка? — раптом чую над собою втомлений голос княгині. — Ти хотіла сказати інше слово — жорстокістю. То й скажи. Я не боюсь.

— Але — жінка і... жорстокість?! Це — несумісні поняття.

Ти говориш про жінку-правительку, про володарку великої Країни Руси, де було стільки сваволі, підступів і зради... Оті бояри київські... Бояри і князі деревські... і людність деревської землі... А волхви?.. Хіба можна було омирити їх лише твердістю? Вони ж бо підкорялись лише

одній силі — жорстокості. Не бійся цього слова — без тої жорстокості немає влади, немає і держави. Її розхитають, розшматують свавільці, у які б окрили вони не рядились! Все одно, хто стоїть біля державного керма: чоловік чи жінка. Якщо вони

хочуть залишитись керманичами, вони мусять випити отой келих з отрутою влади і бути такими, якими були...

— І ти випила також ту отруту?

— Мусила випити. Бо я ще й боролась не тільки за владу, а й за своє життя і життя своїх дітей. Хіба забула?..

Так-так, я не забула. Тепер я збагнула тебе... І схиляюсь перед тобою — не кожен здатен іти шляхом, яким мусить іти володар. Але мудрість у тому, щоб бути володарем і вміти залишитись людиною. Я намагалась такою показати тут мою княгиню.

Цим моїм думкам заперечень від Ольги не було. О велика Господине Країни Руси, може, ця книжка стане тобі пам'ятником на цій землі, який відродить пошану до тебе і який важче буде зруйнувати, аніж той пам'ятник, котрий поставив тобі в Києві єдиний справжній муж, що збагнув тебе і не відбирав у тебе влади, — скульптор Іван Кавалерідзе...

4. VIII.1987 — 30.I.1993. Київ — Конча-Озерна

ЗМІЙ ГОРИНИЧ

Віщий Олег тепер знав, що він — віщий. Бо так записав про нього у свої пергаменти святитель Оскольдової церкви. Тому й терпів його, хоча старий Перунів волхв Славута люто ненавидів того однорукого священика, котрий заносив літа й діяння у пергаменти. Олег скоро й сам майже увірував у свою вищість і в свою святість. У душі мав гордість велику, що у Київській державі його, зухвалого новгородського воєводу, визнали саме таким — віщим. Мабуть, через те він так рвався до цього Києва, бо душа його відала, що тут його наречуть віщим... Щоправда, назва та пішла від лукавих київських бояр, котрі потай прикликали його сюди, щоб убити зненавидженого самовладного Оскольда. І він радо прийшов сюди і вбив Оскольда. І сів на сих горах. Новгорода він давно вже боявся. Там не вщухала ворохба простої новгородської чаді і ліпших мужів в золотих поясах. Не хотіли слухати Олега, посадника свого, якою підпирали варязькі ватаги. Не визнавали влади над собою! А коли таке жадання входить в душу товписька худорідних людей, то воно неодмінно здійснюється. Олег знав про це ще з Рюрикових часів. У Києві городський люд був інакший. Чи довірливіший, чи байдужіший: за свого Києвича останнього — Оскольда — не мстили. Лиш іноді ловив на собі здивовані, недобрі позирки. Олега і його дружину на свої віча не кликали, може, тому що Перунів волхв відразу ж освятив на Перуновому капищі Олега і його приходнів. А може, тому, що в ті дні стояли під Києвом орди печеніжинів та угрів, стояли й очікували, доки Олег не всядеться на стіл Києвичів. Киянам було не до Княжої Гори: бігли на градські вали, стояли на сторожі нощеденно. Отоді мудрий волхв Славута розголосив по всіх кінцях Києва, що новий володар їхнього града і його вої врятують киян, коли вони присягнуть йому на вірність іменем Перуна. Градяни присягати не поспішали. І Олег збагнув, що випробовувати долю не варто, треба швидше показати свою змогу перед Києвом. І тоді він поїхав у вежі печеніжинів та угрів з дарами. І купив Києву мир. І повірили кияни йому. Хоча на Перунів пагорб із присягою все ж таки не прийшли. Орди відсунулись не так уже й далеко — лише за Стугну, та й стали у вичікуванні. А що, коли вони, ті орди,

яко союзники, підтримають новгородського находника і, коли вигнати Олега з Києва, посунуть на град? Отоді степовики накинуть на полян-країнців свої сиром'ятні тенета! Вибір у киян був жорсткий: Степ або Олег. Що таке Степ — кияни знали одвіку. Про Олега ж не знали нічогосінько. Тож і зачаїлись. У тривогах і недобрих передчуттях спливали дні. Сірим гадюками по Києву повзли одні за одними чутки. Мовили, що смерть останнього Києвича — Оскольда,— то помста від Перуна за хрещення Оскольдове. Мовили, що нашествя Олегових варягів з новгородською дружиною було накликає отими чорнорясими хрестителями греками, що їх прикликав до Києва Оскольд. Мовили, що се Олегове лихоліття минеться, коли у деревській землі виросте Оскольдич — Малко, з яким втекла колись із Києва деревська княгиня Ярка... На подільських торговищах бродили волхви і ворожили по зорях. Віщували кінець світу, і велику воду, і великий вогонь, який упаде скоро з неба на Київ... А орди стояли за Стугною... Тоді Олег збагнув, що він довіри киян не має. Покликав на раду київських бояр. Щойно рушили до великої палати, як звідкись, де не візьмись, вимчала трійка шалених вороньків. Дзеленчали з усієї сили дзвіночки на їх довгих шиях, крем'яні копита розметували перед собою голубів, курей, псів, челядинів. На повозі із дерев'яною різбленою спинкою стояла тонка дівчина. Вона упиралась ногою в передок повоза й пружно натягувала повідки. Над її червоним навершником розвівались кінці золотисто-прозорого убруса, що перев'язував їй смагле чоло. На скронях дзвеніли срібні підвіски. Обличчя витяглось, напружилось, чорні брови перелякано звисли високо на чоло. А очі — очі пильно й незрушно вдивлялись кудись вперед. — Тю!.. Гамівна якась! — сплюнув боярин Радим. — Хто така? — провіз її очима Олег. — Го?рдина. Дочка старого боярина Бодця. Олег ще раз огледівся, але від повоза з дівчиною лишився тільки стукіт копит та віддалене дзеленчання дзвіночка. У великій гридниці уже сиділи велможні київські бояри — і Бодець, і Олій, і Добрита... Олег держав з ними раду. І мовили: забери, володарю, все золото з Києва і відкупись від орди, Бо Київ мечів не дасть. А коли й дасть, то вони двосічні, б'ють на два кінці ті руські країнські мечі! Одним кінцем можуть посікти ординців, другим — хтозна! — може, й нас. Олег закинув назад свою чубату голову. Ая! У Новгороді мечі також двосічні, він це пам'ятає. Саме тому він тут... — Але де взяти стільки золота, щоб відкупитись від хижого Степу? — Олег свердлив чорними очима обличчя бояр, знав-бо, свого срібла-злата київські можці йому не дадуть. — У Славути! — видихнув Олій й витер ліктем сорочки змасніле враз чоло. — У Перуна? — Олег звузив повіки. Сваритись із Перуновим волхвом йому небезпечно. Адже це волхв таємно покликав його в стольний полянський град — має це пам'ятати. — Таки ж у нього,— за хвилю ствердив і Добрита. О, він знав ціну Перунового віщуна, котрий не захотів заступитись за нього, коли ще старий князь Тур вигнав його з полянської країни. Ось тепер він помститься йому. — У волхва Перунового, таки ж у нього...— кинув і Радим. — Слаута не згодиться,— знизав плечима Олег. — Час його минув, княже! — Кремезний Добрита сперся на кінець столу широченними долонями. Підсунувся ближче до Олега. І знову натиснув голосом на те слово "княже", бо упіймав за крайком ока, як здригнулись в

Олега повіки від того солодкозвучного для нього слова. Він, пройдисвіт, заброда, войовник, підступник, убивця, тут, у Києві, дістає таку високу честь. "Княже"!.. — Тепер маєш Київ. Мусиш вберегти його від хижого Степу. Не зробиш сього — не сидіти тобі на княжому столі Києвичів. Ого, київські радці вже не радять йому, а наказують! — Древній той Славута, уже збирається йти до отців своїх,— ніби виправдовувався плаксиво Радим. Щойно боярин повернувся від Стугни — має повезти печеніжинам й уграм слово від Києва. А як не повезе, підуть димом його села й погости по Росі й Росаві, по Буслівці й Козинці... Олег запустив п'ятірню у чуприну — ні, не переміг він Києва. Київ йому наказує, і він має виконувати. Такий він, зачасний, мовчазний, невідомий сей град, що стелиться вулицями й слободами попід Княжою Горою. Возносливий, прегордий і лукавий боярський Київ!.. — Да буде...— змушено вимовив. Якось непевно було на душі, непевно і в слові. Але він мусить не показати перед боярами свою нерішучість! Його зневажать в одну мить. Тому поспішливо додав: — Боярине Олій, візьми малу дружину і передай волхву мою просьбу. — Повеління, княже!..— грюкнув об стіл долонями череватий Добрита. Дзенькнули чарки й тарелі зі срібла, в них захлюпався мед. Олег мало не задихнувся від радості: таки ж його тут твердо величають... князем! Тож став твердо і на стезю, на котру штовхнули його соумисленики-бояри. Колись радив Рюрикові у Новгороді обіпертись на старі й міцні боярські роди. Тепер мусить тут сам це робити. — А коли хочеш владарювати в Києві, їдь до того нечистого храму, що греки-romeї поставили. Поруйнуй його! — забризкав лютою слиною Радим. — Від отих чорнорясих хрестителів усяка нечисть тут іде! — розходився він. — Оскольда там величають у молитвах, у святі книги його діяння вписують, а на нас коромолу і лжу зводять! І на тебе лжу вписують! — люто тицьнув пальцем в очі Олега. Київ хоче зберегти пам'ять про Оскольда? Пощо? Аби потім вигнати його, приходня Олега? — Так, се моє повеління, — уже твердо прогучав голос новоявленого київського владця. — Передай Славуті: орді маємо віддати два міхи золота. А за той храм...— Олег раптом побачив срібні чари, завчасно наповнені медами, либонь, ще з Турових медуш. — За упокій душі нещасного мужа, якого так довго терпіли кияни... За вас, радці мої, во здоров'є! — Так-так, він вип'є за здоров'я усіх цих радців-лакуз — без них він тут ніхто! — Во здоров'є!.. Хмільні меди Княжої Гори. Пийте, веселіться! Що наш світ без радощів? Він сам підливав із глеків духмяного трунку в швидко спорожнілі чари. Попереду в нього нелегкі й круті дороги. Бо у грабіжників немає легких і прямих доріг. І ці бояри тепер будуть його постійними супутниками на тих дорогах. Бояри смоктали меди, цідили трунок крізь зітерті зуби... Ось воно — життя! Мудрого, як і роботящого, ніхто довго не пам'ятає. Біжучі дні все перетворюють у прах. І наймогутніший володар урівнюється з ницим і жебраком. Земля всіх урівнює і всім прощає. Чи гадав коли-небудь могутній державець полянської країни Тур-Дир, що вигнаний ним боярин Добрита смакуватиме його медами із його срібних чар? Чи сподівався велелепний керманіч полян-русів Оскольд, що в його кам'яних палатах зухвалий новгородський шаленець частуватиме його, Оскольдових, убивць і зрадників? О біжуча веремія часу! Вона нікому не дарує милосердя, якого всі благають у богів... * *

* Новий київський володар нічого не благав у неба. Він чув себе обранцем долі і знав, що перед ним стелиться лише стежа перемоги. Тому відганяв від себе пам'ять незрушних здивованих очей убитого Оскольда, котрий довго лежав на березі Почайни. Зате викликав із спогадів радісні гуки його дружинників-варягів, які тої ж миті, як упав забитий Оскольд, з гиком, виттям, реготом повискакували із лодій, на ходу скидали із себе якесь шмаття, яким накрили свої мечі й кольчуги. Перемога! Перемога!.. Так, Олег і його вої тепер стали у Києві переможцями і володарями. Але відомо ж, що справедливого владарювання не буває. Світ тримається на крові і на мечі. І влада, і держава також тримаються на жорстокості. То лишень блаженні та блазні вважають, що світ тримається на любові і що він зшитий добром. Гай-гай! Часи їхні минули. Оскольд, може, був останній із тих диваків. Олег тепер міг його спокійно пожаліти і поспівчувати йому. Але коли бояри нагадали Олегові, що ім'я Оскольда вписують у книги вічності, у християнські пергаменти, щось тьохнуло в серці. Таки вписують... А навіщо? Щоб уславити крізь морок вічності як державця Київської країни? Його, Оскольда, котрий розбудовував свою державу, але котру... не зміг зберегти! Він же, Олег, вирвав ту його державу з ослаблених рук останнього Києвича! Він, Олег, поверг його власним мечем отут, на березі Почайни. І тепер він, Олег, владарює у країні русів-полян, в його домі... і в його ложниці!.. Тож і в книгах вічності має торжествувати його, Олегова, правда!.. Хто володар — перед тим і голови хилять. Одвіку на тому стоїть світ. Ім'я ж повергнутого володаря мусить щезнути з пам'яті роду і народу. Щоб і душа його не витала над своїм народом і нікому не являлась у снах, не кликала на спротив. Олег добре відає: людська пам'ять смертна, як смертне і людське тіло. То хто сміє згадувати у цьому граді, у Києві, хто сміє згадувати минулу велич і минулих володарів? Нікого, окрім нього, Олега-переможця, тут не було, бо не могло бути!.. Олег сердито злетів на свого білого коника, пристрожив його під боки. Кінь ударив копитом об землю, гордо війнув білою гривовою й розпустив хвоста. Гаряча кров роздула йому жили й хижо зачервонила очі. З них висипався золотаво-жовтий сніп іскор. Здригнулись чорні вологі ніздрі. Уперед, мій конику, вперед, мій Лебедю! Твій господар має довершити свою правду на цій добрій і багатій землі: володарюють-бо жорстокі й зухвалі. Вони ж і уславлюються крізь віки... По обіді сонце визирнуло з-за важких сивих хмар. Засвітилися золотими косами притихлі верби. Ба, то земля вітає його, переможця — сильного й відважного войовника. Бо всі люблять сильних і відважних. Земля скніє, коли простий душею і розумом стає володарем її. Вона світиться, барвиться, коли сильні злітають над нею. Тому, гадав собі впевнено Олег, його справа праведна: імена негідних володарів, котрі не могли володіти своїм народом, мають зникнути... зітертись безпам'ятством. Його ж ім'я повинно заступити всіх інших. Олег! Це творець. Країнці-руси сіє знають. Як знають і те, що імена, які від правіків дають людям, завжди відповідають своєю сутністю людині, котра його носить. Олег! Творець! Слідом за Олегом злетіли на своїх коней його невідступні мечники. Всі вдивлялись в окольні лісові хащі, які оточували Київ. Де той храмець нечестивий, куди іти? З-поза спин остророжників випірнув увесь змаснілий Олій. — Сюди завертати! Через Хрещатий яр і

на гору. Ці послужливі київські бояри всюди спрямовують його кроки. Якби не вони, чи й почувався б так упевнено в Києві цей невситимий зайда. Мовчали вулиці рукомесного київського кінця. Рублені доми на підклітях — у два чи три вікна — таємничо-сліпо дивились на вершників своїми каламутними, невидючими шибками. І мовчали. Чи від незбагненности пристрастей, котрі колотили цими людьми, чи від незмірної печалі за захланність людських душ. Завернули за якийсь путівець і вже попереду побачили самотній, зажурений дерев'яний храмець. Стояв серед безлистого лісу, одинокий і беззахисний, як людська душа на схилі віку. Над ним пливло несколошкане синє небо ранньої осені, підсвічене ще по-літньому теплим сонцем. На стукіт копит із церковки вийшов сивий старець у довгополій чорній рясі. Се, певно, і був той самий святитель, який творив оте диво світу — вносив людські імена та діяння в пам'ять вічності. Правий рукав його був порожній і заткнутий за шкіряний пасок. Святитель був схожий через те більше на воя, а не на слугителя Бога. З-під навислих сивих брів зірко блиснули на прибульців гострозорі сиві очі. — Ти єсть священник сього капища? — нетерпляче гукнув до нього здаля Олег. Священик мовчав, очікуючи, доки вершник наблизиться до нього. Негоже кричати йому у відповідь. Вдивлявся в прибульця — не личить добродіючому мужеві отак поспішати язиком своїм, навіть не привітавшись. Новий володар Києва уже гарцював перед ним, але шапки не знімав для вітання. Його білогривий кінь вирланив розгарячені червонясто-вогненні очі, гордо трусив довгою гривовою й розпушував хвоста. Красень! Та й вершник!.. На сонці відсвічували блискітки шовкової брачини на каптані, на голові м'яко ворушилось соболине хутро шапки, а з-під неї до пліч спадало чорне волосся. Чорне як ніч, вибивалось з-над скроні лишень одне сиве пасмо. Священик Местивой уже збагнув, хто був перед ним. — Пощо мовчиш, хулителью богів і небес? До тебе мовлю я! — скипів Олег, Местивой ступив до нього крок, заклав руку за пасок. Олег розглядав його гарячково-нетерпляче. Невже отією єдиною рукою сей старець здатен передавати вічності хулу і славу земель і володарів? Але... пощо не зігнув перед ним хребта? — Я єсмь священник сего храму. Ти вгадав, Вольже. Чого прийшов? — А щоб тобі сказати: годі розставляти свої ромейські сіті над Києвом. Годі ловити довірливі і чесні душі. Твориш гріх. Сього не дозволяю більше у Києві. — Не примножуй гордих і свавільних речей, Вольже. Прийшов-бо не у свою вотчину, Олег не чекав зустріти такого зухвальця в одязі тихого слугителя Бога. — Пощо хулиш повелителя сеї землі? — кинув з-за спини Олега боярин Олій. — Не його се земля, боярине, відаєш-бо! І не йому тут ряст топтати! — Местивой гордо тріпнув сивим чубом і, не кліпаючи повіками, пронизливо вдивлявся в тверде обличчя Олега. Бачив, як гаряча хвиля гніву владно вливається в його плечі, руки, як смикнулись у стременах ноги. — Я віддам твоє тіло птахам небесним і звірам лісовим! — гримнув розлючено Олег. Але погляд його знову зачепився за порожній рукав правиці, потім перейшов оглядати ліву руку, яку Местивой все ще тримав за паском. При тому погляді священику зробилось якось ніяково — він глибше засунув ту свою єдину руку за пасок, ніби хотів десь із глибини свого старечого тіла набратися сил, може, для останніх своїх гордих слів, які він ще встигне сказати на цій землі. — Нечестиві твої помисли,

володарю. Але моє тіло не знищать ані птахи, ані звірі. Воно ляже у сю землю Оскольдову. Бо се він творив на цій землі добро, і сіяв мудрість, і ставив храми, і заводив письмена. А ти все це загарбав мечем. Від меча тобі й погинути! — Побачимо! — Олег зіскочив з коня, рішуче пішов до храму. Але священик випрямив свою лівицю й перегородив йому дорогу. — Не достойний заходити у святе місце... — прохрипів священик. — Не оскверняй святі могили... Дружина завмерла. Боярин Олій витер рукавом своє широке, завжди масне лице. Його короткі білясті повіки закліпали над маленькими цятками очиць. Олег миттєво рвонув меч із лагалища і рубонув над священиком. Щось гупнуло поряд з ним, щось хлюпнуло. Змокрили довгі поли чорної ряс. Біля ніг Местивоя розпливалась червона калюжа. Онімілий священик не зрушив з місця. Олег просунув меч уперед, відчинив ним двері храму — і зайшов усередину. Тиша і прохолода вдарили в його розгарячене обличчя. Журливо блимали під трьома іконами три тонкі воскові свічки. Попід стінами зашаруділи якісь тіні. Олег підійшов до різьблених позолочених воріт амвона, рвонув їх. Зайшов за царські врата. Тут було майже порожньо. Лишень один стілець і дощаний столик притулилися до бокової стіни. На столику лежав сувій пергамену. А поряд товста, в ошатному окладі книга. Се ті самі книги, що несуть крізь віки славу і неславу людську... Отут і возсавлений останній володар Києвичів — князь Оскольд... Отут, певно, вже зганьблене навіки його, Олегове, ім'я, ім'я переможця!.. Зганьблений отією лівицею, якої вже немає... Го-го, нехай тепер щось напише возносливий нечестивець! Нічого вже не напише отець Местивой. Навіть добрих слів не напише про Олега, обранця богів. Але ж де воно, оте, що написане? Олег підняв угору ще скривавлений меч і несамовито почав рубати на шматки і пергамен, і книгу, і поверхню стола. Розколовся на дрібні черепочки кухлик із чорною в'язкою рідиною, розлетівся ошатний срібний оклад книги, на долівку посипались дрібні посічені шматочки пергамену і тріски... Ось!.. Ось тепер нічого не дістанеться нікому — ні слави, ні хули! Нічого й не було. А є тільки він, звитяжець і завойовник! І все, що довкола, все, все його! І храмець сей хай зникне у вогні! Зараз же! Як навіжений вилетів на ґанок. Його мечники і кілька бояр уже спішилися. — Паліть се гніздо безчестя! — люто крикнув до них. — Мечники забігали, заметушились. Поперед них вертлявий Олій уже викрешував огонь для підпалу. Местивой усе ще стояв, обіпершись об стіну. Враз він стрепенувся. Вони хочуть спалити Божий храм! Священні книги... пергамени... Бігти — врятувати!.. Йому здавалося, що він щосили біг. Насправді тих сил у нього вистачало, щоб ледве пересунути ноги і вповзти боком у церквицю. Перед його очима все пливло, гойдалось, під ногами хиталась твердь. Відразу ж до нього підійшло два молільники — десь у кутку їх і не видно було. — Поможі отцю, синку, — прошепотіла жінка до малого хлопчика. Отрок узяв його за полу ряс і спитав: — Ти хочеш туди? — ткнув пальцем на розтрощений олтар. — Там він усе порубав! — Синку, біжи візьми, що можна ще... Там пергамен країни нашої... країнців-русів доля! Хлопчик метнувся за царські врата. — Скоріше, Степку, усе, що бачиш, забери. І тікай. Вони зараз підпалюють сей храм. Хутчіш-но! Отрок за хвилю вибіг назад. У пелені сорочечки купую лежали рештки потрошених пергаменів. — Оце усе, що було... Священик мовчки

дивився на сю купу сміття, і по його глибоких зморшках котилися гарячі ручаї. Сей приходень знищив слов'янське Євангеліє, яке він переписав ще у Паннонії, при отцеві Мефодію. Порубав і його пергамен. Хіба що кілька великих шматин можна якось скласти... — Тікай-но, сину, звідси. Захуйте, жоно, це. Колись хай Степко навчиться читати і, може, тоді прочитає сі письмена. Тут правда про країну русів-полян... і їхня давня слава тут... Ідіть. — А ти, отче? — схилилась над ним жінка, бо отець Местивой уже не мав сили стояти і зсунувся на підлогу. — Я тут... Що я без рук?... — Ходім, ходім... І не думай! — Вона рішуче взяла його за спину, і вони всі вийшли із Оскольдового храму. Навколо нуртував дим. Уже зайнявся гонтовий дах. Язики полум'я облизували сухі стіни, ніби винюхували, де б оце їм зачепитись. Верхівці уже вскакували у сідла і поспішали за своїм повелителем. — Он і хрести на могилах уже горять! — скрикнув хлопчик. Священик і жінка повернули погляди до кладовища: там поміж христів,, що раптом усі спалахнули, яко свічки, носився із смолоскипом боярин Олій... Певно ж, хотів довести свою відданість новому київському владці, щоби потім зрадити і його, як те він зробив з Оскольдом... — Горить храм... Горять хрести... Але могили залишаться, сину. Їх не забудуть... Священик відчужено дивився на веселе вогнище, що запалало довкола. Горіла його земля і його дім. Горів храм Оскольдів — церковка святого Миколая, який той воздвиг після свого хрещення. Тут йому і лишитися. — Ідіть, жоно. А я тут... біля могилок буду. — Жінка тим часом відірвала полу від його сорочки і перетягла вище ліктя обрубану руку. — Що тут робитимеш? — Старий-бо вже. Звікував своє життя. Нічого в мене нема, окрім сих могил. Стерегтиму їх. Хай лишиться людям хоч пам'ять про Оскольдову могилу, коли вже не вберегли його держави і храму... Воля святого мужа, який спілкується з найвищим Господом Богом, має бути уважена. Жінка посадила його на звалене буревієм дерево, підхопила за руку хлопчину і зникла. Священик ще довго спостерігав, як від церкви розлітались жадібні зміїсті язики полум'я, як почорніли, а потім і впали крокви, бані... Усе валилось. І сили його, останні старечі сили покидали тіло, цідились чорною гарячою цівкою крові з обрубаної лівиці. Лише одна тривожна думка свердлила болюче мозок: хто ж берегтиме оці святі могили, коли він помре? Хто розкаже людям, що тут вчинилось? Нагнувся, вирвав жилавий лист подорожника, приклав до зраненої руки... Знову зірвав листок... Він не може зараз отут померти! Він має ще вижити!.. * * * Одного дня у Києві вдарила чорними крильми тривога: поруч із Перуновим кумиром на Княжій Горі з'явився урманський ідол — багатоголовий Змій, кумир Олегових варяжинів. Ніколи беззахисність киян перед грядущим не вопіяла так відверто. Кияни аж тепер утямили: чийй силі коришся, богам тих і маєш молитися. Усі знали: стара желва, урманська королівна Єфанда, мати недорослого Рюриковича — Ігоря, що прийшла у Київ з Олегом, тепер хоче взяти гору і над градом, і над градянами та їхніми душами. Змій той, ідолище те, мав заступити на капищі давнього кумира полянського племені — Перуна-захисника. Того Перуна, який помагав їм захищатись від хозарського Степу, який приніс їм перемогу під стінами Царгорода, який відбивав разом з ними ватаги варязьких зайд... Тепер Єфанда, жона померлого ще в Новгороді Рюрика, певно,

відчула себе в Києві досить безпечно за спиною Олега та київських бояр і навіть зажадала возвеличити кумира своєї землі. Ось він стоїть — високий, в'юнкий, як гридь, з ребристою мідною шиєю, що розчепірилась трьома головами і трьома щелепатими пащами. Мовили, що вночі в тих пащах палахкотів вогонь, а великі булькаті очиська отих чудиськ спалахували тоді злими синіми і чорними блискітками. Той Змій Горинич пахкав всепожираючим вогнем, ніби жадав проковтнути увесь Київ і всю його людність. Єфанда ж, мовили, приходила сюди вночі, падала перед тим кумиром ниць і творила мовчазну і безжалісну молитву. Кияни напевне знали, що та молитва була не за їхню долю, а проти них. За її спиною щось шепотіли отой Рюрикович, рудочубий Єгорця, і непорушні осторожникиваряжини у броньових сорочках, з оголеними мечами, на які спиралися. Звісна річ, ті мечі кожної миті були готові підняти і Київ, і всіх киян... Домовчалися, люди добрії!.. Прибульці ж готували тепер їхній землі і їхнім шиям якийсь зашморг — Олегом лишень прикриваються. Цей володар гадав, що купив у киян собі славу, відтиснувши орди в Степ, бо віддав їм усе Перунове золото разом... із престарезним волхвом Славutoю. Щоправда, ніхто за старцем і не шкодував: першому зрадникові мала прийти і перша дяка!.. Відомо, що зрадники мають померти другого ж дня після своєї зради... З'явився на Перуновій горі новий волхв. Тільки ж: кого захищає? А певно кого: того, хто його наставив... Ая!.. То вже Олегів волхв... Княжа Гора, а не рукомесні кінці Подолу, тепер ставила своїх волхвів, А зараз уже ставить чужинських кумирів. На Княжій Горі тепер було гніздище підступу, зла і сваволі. Звідти розливалась по Києву бентега і непевність во дні грядущі. Жили, мов нічні комахи над вогнищем — не знали, коли обпалять свої крила і згинуть. Не чули тепер захисту і від Олега. О, ні, не для добра він сюди з'явився і вбив останнього Києвича... Нині спалив і церкву святого Миколая, оту Оскольдову церкву, і отцеві святому єдину руку відрубав, аби не славив часи Києві та времена Оскольдові... Інші хрестителі святі, що колись поприходили сюди з Моравії та Булгарії, почали ісходити із країни полян-русів... Зате нові приходні он уже й кумира свого поставили, отого Змія Горинича. Наче на душу ним наступили. І враз кияни пригадали, що колись уже щось подібне було в Києві... Стара, висушена, зчорніла, мов покручена вітрами гілляка висохлої груші, королівна Єфанда чаклувала над Києвом. Стережіться, людове, її! Пильнуйте навсібіч!.. Єфанда не бачила Києва і не вміла чути його нуртування. Вона прийшла сюди владарювати, і більше її нічого не обходило. Зате їй боліло, що Олег, міцно схопивши кермо Київської країни, не думав його віддавати ані її синові — Ігореві Рюриковичу, ані їй. За них ніби забув. Радився-бавився з велможними боярами, бешкетував на полюванні, бенкетував. Його вже всі називали князем — цього худорідного пройдисвіта, цього лакузу її померлого мужа!.. Хіба для того вона згодилась іти за ним до Києва, щоб він її високим королівським і князівським чином здобув для себе цю країну?! Він тут утвердився їхніми високородними іменами, а після того відкинув їх як непотріб. Вона мовчала. Єфанда уміла мовчати. Ніхто й не знав, який у неї голос — дзвінкий чи захриплий, ласкавий чи грізний. Лишень у молитві вона розверзала уста — у тихій молитві до свого всевидючого бога Одина, що завжди

приносив перемоги владцям її королівського роду. Вона благала за сина. Де його князівська одяганка? Де соболина шапка і владична патериця, яку мав перейняти з рук убитого — його іменем убитого! — київського князя? Не було їх. Їх захопив у свої міцні руки лакуза її мужа, цей псярець, сучий виплодок, гідкий бридень, руки якого не висихають від крові,— цей Олег... Усе бачить Єфанда: лукавить, викручується, хитрує сей жадібний до влади Вольг, хоче привласнити славу країни, яка мусить належати її синові. Бач, уже нацупив на себе князівські шати! Може, й королівський вінець йому ввижається? Таки ж — ввижається! Либонь, у Європі жоден король не підбив під свою руку стільки земель і країн, як сей плюгавець! Возгордився тим — тому вже перестав кликати Ігорця і її на учти до князівської стравниці, не шле їй зі свого столу медів, не бере на полювання Ігоря; Ніби зовсім їх тут нема. І не було ніколи в Києві. І тоді Єфанда нагадала про своє існування. Веліла своїм варяжинам-мечникам зняти з її лодії кумира її роду — триглавого мідного Змія. Вірні вої виконали її веління. Відтоді вона щовечора приносить сюди свої молитви. Але клятий Вольг ніби й не помічає нічого. Мовчить. Не пускає їх у нетрі свого життя і думок. Єфанда ревно молилась. Терпіння їй вистачить. Вона народилась на кам'янистій скелястій землі, де живуть тільки ті, хто вміє бути впертим і терплячим... Так, вона вже в Києві збагнула, що Вольг не візьме її в жони. А вона ще в Новгороді на це сподівалась! Затято, несхитно сподівалась і чекала. Були в нього там жони. Низького роду, простолюдинки. Вона їх не бачила і не хотіла знати, Були такі і в Рюрика. Але вона стала єдиною, коли Рюрик зібрався до Новгорода. Її високе ім'я, знала вона, підносило увись князя-ізгоя. Це мав розуміти і Вольг. Він був набагато молодший — ба навіть молодий, вдатний красень, був відважний, хитрун і лукавець. Тому більше був придатний до владарювання, ніж грубезний ненаситець Рюрик. Олег умів легко й нестримно йти до своєї мети — переступати через трупи і сльози, і через... любов... Вона це знала, і це їй більше подобалось. Саме через те вона вважала його вдатнішим до владарювання. Тому після смерті Рюрика стала чекати його сватання. Її високе королівське ім'я хіба не могло його вознести? Він мав колись увійти до неї. І ось він постав на порозі. — Збирайся, Єфандо. Твій час настав... Бери Єгорця. — Ми кудись ідемо? — Так... Нас кличуть бояри Києва! Київ! Де той Київ? Так далеко він був, ніби у мріях, ніби у казці... У Києві тепер уже вони давно. Але Олег до неї більше не прийшов. Металась по хороміні, ламала сухі, тріскучі пальці. Якось знайшла у стінному ларці купу срібнодонних люстерець. Мабуть, в них заглядали ще стародавні скіфіянки. Стала видивлятися на своє зморщене, змордоване очікуванням лице, розгладжувала обвислі під очима капшуки зморщок, розчісувала зсивіле на скронях волосся... Переконалась: Олег до неї не прийде ніколи. Не тому, що вона стара вже. А тому, що розум у нього був куцший, аніж вона вважала. Не зважив, що Єфанда — дочка урманського короля Гаральда і що це — найбільша її краса! Хто є поруч з ним з королівською кров'ю в жилах і королівським вінцем? До того ж... не така вона вже й стара — у неї в роті повно зубів. Міцних, щільних, як низка жовтавих перлів. Хіба оті слов'янки рум'янолиці, що вже в тридцять літ мали беззубі роти, вродливіші за неї? О, клятий Олег використав її з сином, щоб здобути сю країну, і тепер забув за них.

Триглавий Змій також нічого не дав — Олег не з'являвся. Але чекай же — Єфанда зуміє тобі відвзаємнити такою ж честю. Ніхто не помітив, як пізньої осінньої днини через Либідські ворота виїхало кілька верхівців. Виїхали тихо й погідно. Та лишень зникли за поворотом, приострожили своїх коней і помчали наметом. Олег того не знав. Але відчував, що ідолище Змія із вогненними пащами було йому викликом. Збагнув: йому нагадують, від нього вимагають, йому навіть погрожують! Ось так — у розпал його очманіння від влади, від славослів'я, від крові, від шаленства нових жадань — жадань ще вищої честі! І він мчав назустріч цьому оп'янінню, ловив за крила богиню Слави. А тут його перепинили і ніби вилили на голову цеберку крижаної води. Тоді він передихнув, огледівся. І згадав Єфанду та її Єгорця. Вони домагаються від нього мзди. Вони жадають влади, бо так він обіцяв їм перше. Авжеж, мечі їхніх воїв допомогли йому підбити і смолян, і полочан — і ось взяти полянський град. А він кинувся в обійми київських бояр. Відіслав додому і новгородських пішців, і смоленських та полоцьких ратників. У Києві лишилася тільки варязька дружина, яка підпирала Єфанду та малого Рюриковича. Тепер ця дружина збунтувалась. Зухвальство варягів небачене і небезпечне. Вони поставили свого Змія поруч із Перуном. Показують, що вони тут рівні з ним, з Олегом, з усім Києвом і що, коли захочуть, знесуть Перуна геть звідси. Чи знають вони, що таке ворохба? Олег має згадати, що він привів сюди варягів. І тому мусить пустити їх до своїх хоромин, на свої учти. Він мусить розважливо оглянутись: хто його підпирає тут. Градяни лишень тимчасово терплять, їх дратують отсими ідолами, і ніхто не знає, що вони зроблять з тими, хто привів цих ідолів сюди. Бояри мають невеличкі ватаги челяді, і невідомо, кого вони захищатимуть, коли що: своїх, бояр чи його, чужака Олега? Може статися, що варязькі мечники також стануть супроти нього,— у них є свої владці — Єфанда і молодий Рюрикович, отой Єгорця. Олега раптом струсонув якийсь липкий, темний страх. А що, коли він уже завис на волосинці над прірвою?.. І чому він привів їх сюди?.. І пощо вбивав того Оскольда?.. Ні-ні, не можна пускати сумнівів у своє серце. Зібрався владарювати — переступай і далі через тобою убієнних!.. Сумніви сумління — залиш це для слабосилих... Люди люблять відважних і удачливих! Тож йому зараз треба знайти кінець вірьовки, щоб нею витягтись із прірви. Де він, той кінець? Єфанда. Ось де! Її потрібно омирити, зняти з висушеного, старого обличчя вдовину злобливість, розтулити її щелепастий широкий рот, заглянути в глибокі очиці під вічно насупленими бровами. Які ж вони, ті очі, в неї — сірі? Чорні? Блакитні? Не пам'ятає, ніколи не придивлявся. Хоч знає, що в неї зіркі, гострі очі! Пам'ятає ще її руки — довгі й кістляві. Вона благально простягала їх до нього, коли пожежа рвалась в її світлицю в Новгороді... Тоді вона ловила кожен його звук, кожен порух — бігла за своїм рятівником, тягла за руку синка. Пам'ятає, що коли вони добігли до його терема, її очі сяйнули до нього із вдячністю. Здається, той погляд її на мить огорнув теплом його душу. Гай-гай, коли те було... Тут, у Києві, ловив тільки злі, колючі зблиски її зіниць. Не хотів зважати на них. Йому було не до того. Жага влади палила його нутрощі, вела його, яко осліпленого, за собою, знетямленого кидала у каламуть веселощів. Дні і ночі пропливали перед ним, як темна ріка зоряного неба,

що плине у безвість. І враз — усе спинилось. Через оту Єфанду, стару, сухоребру гадюку! Авжеж, мечники-варяжини, що прийшли з нею сюди, всі бачили на її голові королівський вінець. Він сліпив їм очі, вони йшли на його сяяння і блиск! Олег не мав такого вінця. І не мав навіть князівської чести. Хто він для них, отих варяжинів? Слуга молодого князя Рюриковича і королівни-матері Єфанди. Тож він, Олег, має стати поруч із цим сяянням вінця. Так розмірковував новий київський володар Олег біля Змія Горинича і Перуна-Громовержця. Швидко вирішив, що йому робити, і широким кроком попрямував до княжих палат. Довгі поли його шовкового каптана завітрювались, вітер тіпав густе волосся по спині і по шиї. Ішов і відчував, ніби чогось не вистачає поруч з ним. Спинився, прислуховуючись. Справді, за ним не линуць безшелесні тіні його опасителів. То все були варяжини, а тепер вони постали супроти нього. Навіть оті, котрим він найбільше платив, бо довіряв їм своє життя. Вони ж щедро усміхалися йому у вічі, кланялись низенько. Мабуть, у зрадників завжди усміхнені й лестиві очі та гнучкі хребти!.. Єфанда не чекала ранніх відвідин. Якась біда спостигла? Вольг увірвався до її ложниці попри всіляке попередження покоївок. Він не вважає її королівною? Не чекає, доки вона пробудиться від сну? Розхристане сиве волосся пасмами вибивалось з-під очіпка; зім'ята ляна сорочка з надто низьким вирізом ледве прикривала її висохлі та обвислі груди. Очі сльозавились масною сльозою. Олег остовпіло розглядав її: чи це і є Єфанда? Вона поволі опустила додолу свої довгі маслакуваті ноги. На коліна поклала довгопалі руки. Це були ті самі руки, що колись з надією хапали його за поли. — Єфандо,— задихнувся жалісливо Олег,— яка ти стара... Ніби від якогось невидимого удару в лице, Єфанда витяглась, піднесла голову на довгій сухій шиї і... засміялась до нього усіма своїми великими щільними і прекрасними зубами. Потім молоді схопилась на ноги: — Дурний же ти, воєводо. У королів і королев старости не буває! — І знову засміялась двома рядками міцних перлисто-жовтих зубів. — Пощо поставила свого ідола поруч із Перуном? — То кумир мого роду. Хіба не мій рід панує нині у Києві? Олег сахнувся до дверей. — Київ узав я! — Моїми мечами! У тебе немає тут нічого — ні мечів, ні коріння. У мене тут є моя дружина урманська. І я хочу мати отут королівство для мого сина — Ігоря. У неї голос був сичливо-хрипкий і пащека триглавого Змія... І він колись хотів її брати в жони? Олег позадкував до дверей. Ні, він не просить у неї дозволу... стати з нею поруч... під сяйво її корони!.. — Підлий раб! — кинула йому навздогін. Як же це він сам собі розставив сіті? Чому обіперся на цих варязьких пройдисвітів? Чому ніхто його не надоумив: не діли добра із гордим. Навіщо відпустив смольнян і полочан?.. О боги! Ви довго спокутували його блиском влади, щоб відкрити усе страхіття втратити її від власного безглуздя!.. Олег уже летів крутими сходами до своїх хоромин. Де бояри? Де Бодець? Олій, Радим? Де їхні челядини? Пощо не вимагають, аби ту Єфанду відіслати назад, у терем свого мужа померлого — Рюрика? А Єгорця... Либонь, йому треба ще підрости, перше ніж сідати на княжий стіл, та навчитися мудрости владарювання. Хай іде з нею геть з Києва!.. Геть їх обох з Києва! * * * Не скоро прийшла Житяна до місця колишнього Оскольдового храму. На попелищі буйно поросли лобода й лопухи. А поряд, серед зеленої тиші кладовища,

мовчазні могили потонули в буйному квітуванні літа — серед ромензілля, полину, чебрецю, жовтяка. Кілька скособочених почорнілих хрестів виглядали з того зеленого виру як минущі спомини про життя тих, хто розіп'яв на тих хрестах свої душі, розіп'яв за цю землю, в якій нині упокоїлись. Священні могили київських християн ніхто не доглядав, не стеріг, окрім Бога. Та й хто відважився б на се у часи неволі і понуди? Житяна нишком огледілась, чи не бачить хто, що вона, християнка, прийшла сюди? Здригнулася на тріск сухої гілки, що зламалась од вітру: чи віщує вона появу Щезника, який десь тут завмер в кущах, чи, може, то дикий звір пробирається в хащах. Злякано озирнулася на посвист дроздів. Душа Житяни тремтить у передчутті чогось несподіваного. Усе її життя — всуціль несподіванка, та ще й прикра. Мало доброти зустріла на своїх шляхах-дорогах, хоч сама їх вибирала. І ось теперечки знову їй вибирати. Колись прийшла до Києва шукати своєї долі. З малим дитям на руках. Де вона, та її доля? Коли ще жила у хаті свого вітця Окомира, далекий Київ їй здавався білим, високим і добрим градом, що захищає знедолених і скривджених, що возносить сильних і владолюбних. Так їй оповідав про Київ той парубок, котрий прибулдився до Пересічення, той Вратко. О, той киянин! Він своїми оповідками і теплими добрими руками перевернув її душу. Від нього почалося в Житяни якесь інше, зовсім інакше життя. Попросив біля криниці напиться води. Яка ж дівчина, та ще й коли вона на порі, відмовиться поговорити з хлопцем, та ще й коли він ладний собою та бравий! Поговорили. Спочатку коло криниці, потім під старою вербою над ставком. А весна ж тоді була яка!.. Навіть стара дупляста верба розквітла пахучими пухкими сережками. І той парубок, той Вратко-киянин був щедрий на слова і на пестоші. Дав їй дарунок дивний — червону хусту шовкову, заморську. Ой, як гріла та хустина її руки і шию... І серце дівоче запалало вогнем любови... А він оповідав багато чого про Київ. Про його високі тереми і Княжу Гору. Казав, що та Гора злолюта, бо змії-гориничі занапали її. Але скоро-скоро прийдуть нові часи... Він замовкав, дивився кудись вдалеч і немовби уже бачив ті щасливіші часи, які неодмінно прийдуть у Київ. Його обличчя робилося тоді відважним, великі сірі очі наче зсередини підсвічувалися якимось сянням. Житяна думала, що оте сяння, певно, іде від могутнього града Києва, який Вратко згадував у ті хвили. Вона кохала цього киянина і разом кохала його рідний град. Бо серце, що любить, щедре й милосердне, воно любить усіх. Тому на любові й тримається світ. Їх поєднала ця любов і ці спрагли весняні ночі. І не було страху в душі, бо ця любов творила життя... Вони радісно постали перед її батьками. Старий Окомир насупив брови: — Хто єсть, парубче? — Вратислав, син київського теслі. — Чому вештаєшся по світах? Чому відірвався від свого роду-племені? Вратко опустив голову і мовчав. Але треба було щось говорити! Брехати ж він не вмів. — Ізгой я... Шукаю нині правди в світах.. І ось знайшов свою ладу. Благослови, отець. Окомир завмер: ізгой? За які ж гріхи, за яку ганьбу його вигнали із рідного гнізда? І що на мислі у нього? — За що... став ізгоем? — Тепер Окомир пильно його розглядав. В такі молоді літа, такий красень парубок, носити прокляття роду... — За які ж гріхи тебе вигнали? — Не було гріха, отче. Се я проти свого волхва Славути сказав, що він за золото продав нашого князя

Оскольда і покликав находника того — Олега — з варягами. Так усі кияни мовили... Окомир замислився. Щось колись чував про те. Щось баяли люди і в них, у Пересічені, про того Оскольда. Але ж проклясти за це хлопця!.. Непевний, мабуть, цей парубій-но... Непевний... — Піду до нашого віщуна. Хай він зніме з тебе прокляття — тоді візьмеш Житяну, Інакше прокляття впаде і на неї!.. Житяна завмерла. Волхви ніколи не приносили людям щастя, а лише жахання, страхи, невіру... Забирали з дому всі найліпші добра — і змушували без кінця ходити до них, чекати... місяць чи рік... А їй чекати вже не було коли — дитина забила під серцем. За седмицю вітець Окомир повернувся із Пересічення, від волхва. Був аж чорний, ніби обвуглився від якоїсь біди. Не дивився ні в стривожені очі хворої жони своєї, ні в розпачливі очі Житяни... Одна вона лишилась у них на схилі віку. Троє синів один за одним пішли до дружини уличанського князя Превлада і десь погинули на сторожових станах від ординців. Старі батьки, як тільки з'явився цей безрідний парубок-киянин, спочатку навіть зраділи, що він не забере від них єдиної дитини, що всі вони будуть жити разом — і загомонить їхнє подвір'я дитячими голосами. Але звичай боятись ізгоя погнав його до того волхва, щоб спитати в богів їхньої волі. Що принесе в дім ізгой, вигнанець зі свого роду-племени? Пересіченський волхв дуже довго випитував Окомира, що він знає за того киянина. Пастух Окомир ніколи в світі нікому не брехав і тут розповів, що знав про жениха дочки. Волхв посірів: постати супроти волі волхвів — найбільший гріх, за який нема нікому ні прощення, ні благословення! Той великий гріх упаде на рід Окомира і його нащадків. А те, що той ізгой заступився за свого вбитого князя Оскольда, то ще більший гріх! Бо князь полянської землі Оскольд відрікся від віри своїх пращурів, перекинувся до чужого — ромейського бога — Христа. За те й смерть прийняв справедливу. І ти, Окомире, не оскверни свої вуста і свій рід іменами чужих богів і їх заступників, і не служи, і не кланяйся їм, а сокруши їх! — Не можна брати в дім того ізгоя!..— закінчив своє віщування волхв. — Наші бога постануть супроти... Тепер Окомир, переступивши поріг своєї хати, тяжко повторив сі слова: — Наші боги постануть супроти нас... немає мого благословення... Житяна, як мертва чайка, упала на руки Вратка. Мати схопилась за груди, в яких щось свистіло й шипіло... Через тиждень з'явилися гряді князя Превлада і веліли віддати їм київського ізгоя-бродника. Князь хоче бачити його власними очима. — Гей, Окомире, де ховаєш того зрадцю? А ходи-но, голубе, до нас!.. Не знайшли вони тоді Вратка — втік. Другого дня померла від задухи в грудях мати. Окомир слав прокляття долі... Житяні лишились самі надії і глузливі переспіви дівчат і молодичь. Над моєю хатиною чорна хмара встала — Що на мене молодую поговор та слава... Житяна пішла до Києва шукати рід свого лади, шукати його... Але не знайшла. Певно, десь упіймали його лакузи князеві і вбили... А може, вкинули у яму — поруб... А може, залізами прив'язали в степу на могилі до кам'яного стовпа, щоб хижі орли пошматували біле тіло... Назад вона вже не повернулась — наступали холоди. Осіла в хатині, що пустувала на гончарному кінці біля криниці. Допомогала людям по двору поратись — і люди їй допомагали. Найбільше жалів її кожум'яка Білокіз, що робив ладні, м'які взувачки і кожухи. Житяна продавала

їх на Бабиному Торжку. І ростила свого сина Степка. Коли підріс, із острахом помітила, що в його сірих, як у батька, очах інколи спалахує якась колюча впертість. Вона жахалась — хіба не впертість згубила її ладу — Вратка? Почала ходити з ним до храму, слухати мудрі слова священника. І несподівано — знову несподівано! — стала свідком загибелі храму... Одного разу застала сина над відкритою старою скринєю. Геть усе чисто вивернув — увесь одяг, трави, витяг шматки порубаного пергамену і довго дивився на них. Почав складати, приміряти один шмат до іншого — інколи виходило як ціле. Спитав матір: — Ти християнка? А письмена ці знаєш? Звідки ж їй знати ті письмена мудреців? Вона тільки слухала молитви священника і сама творила свої молитви. — Не знаю, Степку. — Якби живий був священник, я б у нього навчився читати. Коли ж на гостиному дворі об'явилась ватага купчини Синька, Степко аж затанцював. — Вони ідуть до Болгарії, мамо! — То й що? — Там є schoли — вивчають письмена! — Нехай собі. Багато чого є в чужих краях. — Але ж... як зрадів би наш священник... Вона зрозуміла: сина уже не втримає. — І я... попросився до ватаги — буду куховарити! Ні словечка не мовила: її сина уже кликала його доля... Безгласно летіли літа її самотности. Лише в снах приходив до неї її син і все про себе розповідав. А тут захворів кожум'яка Білокіз. Почала згадувати, якими травами мати зцілювала людей, якими словами і молитвами примовляла. Поставила Білокоза на ноги, а до неї приходили інші немічні за поміччю. Між собою прозвали чарівницею — уміла недуги вигнати і силу людині повернути. Та новий клопіт звалився на її голову: Білокіз попросив увійти в його самотинний дім господинею. Вона цього не хотіла, та боялась відмовити добрій людині. Його син — Ловель — десь повіявся у світах, і старий чоловік доживав свої роки безнадійно. Як і вона. Але що сказати? Досить їй і свого тягара життя... тягара своїх чеснот і розуму... Ні-ні, вона повинна дочекатись сина. А може, і свого щастя! Десь же воно ходить по цій землі! * * * Важкі білі сніги завалили вулиці київського Подолу. Морозяні вітри носились на скажених конях-вихорах; своїми довжелезними хвостами і гривами здіймали круговерті метелиць, хурделиць і вирів, що зміями-гориничами пролітали над землею, свистіли під повітками, за стіжками, завивали у димарях, ніби голодні вовчі зграї. Оті хурделиці згинали донизу дерева й лози й тіпали їхнє гілля, немов коноплі на терниці. Дім оболонського бондаря Гордослава скрипів і часом здригався від лютих круговіїв. Стіни вже погрузли в кучугурах по вікна, солом'яний дах рвало й шматувало, аж тріщали крокви й хитався димар. Рідко виходили з хати. Над дверима повісили старе рядно — берегли в хатині тепло. Вдень і вночі не згасало вогнище в печі, воно і дихало теплом, і освітлювало сутінкові кутки, й умиряло збурений, зляканий дух людини, яка мимовільно дослухалась до зимової бурі і мислями неслась слідом за нею в жахні безодні небес. Часом шалений вітер, що вривався в димар, забивав комин димом — тоді хата виповнювалась димом, летючою сажею й іскрами. Діти на печі забивались, немов мишенята, в куток, накривались ряднами, доки мга і гар не осідали. А в кутку біля припічка хурчить прялка їхньої старшої сестри — Веселини. Менші діти Гордослава знали, що Веселина була на виданні і тепер дбала собі на посаг. Мати сказали, що

навесні чи влітку треба б і весілля відбутися, якби хлопець добрий знайшовся. Дітвора нетерпеливо допитувалась у Крушки, хто ж вінуватиме їхню Веселинку, котрий із парубків посадить їх на коня і подарує меншим сестричкам яскраві стрічки. Мати кишкала на них, як на курчат, сердито відганяла, аби не чіплялись реп'яшками, когось та знайдуть Веселині, коли вона сама і далі буде такою сором'язливою. Тісні часи нині прийшли для всіх, а для дівчат то завжди було нелегко. Женихів постійно не вистачало, а тепер і поготів. Забирають тих хлопаків то на хозар, то проти Степу, то проти ромеїв. А теперка он повно варяжинів у Києві, підняли у граді свою триглаву зміїну пащеку. Князь Олег і бояри тому й набирають собі велику дружину. Хтозна, скільки голів ще поляже на майбутніх баралищах. Відданиць нікому брати... Крушка сама собі бурчить під ніс та сердито штурхає рогачами в печі. Аж іскри звідти відмітаються вогненним стовпом. Від того її обличчя та очі червонішають, ніби злішають. Гордослав мовчки також дослухається до тих бурчань жони. Скрутно похитує головою своїм невеселим думкам. Сказано — мачуха не рідна мати! І пальці його швидше починають крутити безконечні товсті нитки — він плетев'яже сіті. Настане весна, закине невід у хвилі дніпрові — дивись, Водяник і підкине щось для його мишенят. Он скільки їх — шестеро в нього! Їх залишила йому перша жона та й замкнула очі навіки. Отоді на них узяв оцю Крушку — з двома її діточками. Нелегко і їй день у день тягати горшки на таке сімейство. Зведенята не мирять, один поперед одного виривають шматок хліба чи вареника. Веселинка їх доглядала і раду їм найліпше могла дати. А тепер за прялкою та за рушниками сидить. Дбає про дівоцькі одяганки. Бо за тими дрібенятами нічого собі не встигла у скриню покласти — змарнувала час! Де вже було їй і женихів отих шукати. Тож і поспішає доня. Крушка бурчить, що допомі їй нема ні від кого, а в неї дві лишень руки, та не відриває дівчину від її роботи. Знає, що на голу кістку і сорока не сяде! І Крушці-мачусі неслава буде серед людей. Скажуть, не дала падчериці посагу заробити. Коби не ця люта й туга зима, може б, і заручили Веселинку. Злі морози не дають спуску, худоба мерзне в оборах, вищать голодні свині у сажках. Кури геть перемерзли, аж гребінці почорніли. На вечорниці дівчата й не ходять. А до весни, гей, скільки ще! Хоча б хліба вистачило... Одвічно невеселі думи хліборобські. Снують вони у голові Гордослава, як безконечні нитки для його рибальських сітей. Витираючи порепані червонясті долоні об фартух і погойдуючи важкою пазухою, до нього підступає Крушка. Молодиця собою нівроку, і тямуща, і роботяща. Заступила покійницю, матір його дітей. Та не заступила місця жони біля нього. Не тягнеться його душа до цієї Крушки — і край! Вона знає про це і ще більше напружується й насторожується біля нього. Стає якоюсь дратівливою, колючою на язик, а іноді силувано так лисицею лащиться. Ось і зараз. Чого їй треба від нього? Не піднімає голови на неї, вдає, що не бачить її тихої присутності поруч. — Чуєш, може, попомони із сусідом, Златоруком отим. Син у нього молодший на порі. Може б, сватами стали. Авжеж, наша дівка он яка! — гаряче зашепотіла йому в щок і квапливо затягла кінці хустки під підборіддям. — Ат... — відмахнувся Гордослав від її шепоту. Мачуха хоче швидше випхати з хати хоч один рот. Знає він того молодшого Щербилу, а старшого

десь вітром знесло з дому — волхв прокляв, якийсь клятий рід. — Та не знайти такої дівки на всьому Подолі! — знову підступає до нього Крушка. — А той хлопець, Щербило, га-арний! Кажу тобі... Гордослав супить брови, невдоволено ворушить вусищами. Непевного роду хлопець! Ще з отрочих літ, мовлять, старший київський волхв прокляв їхній рід за щось. Ото й зійшов із дому старший син. А цей теж, мабуть, непутящий, Щербило цей. Й ім'я таке дали: Щербило! Ніби пощербив хтось його життя... І за що? Ніхто не знає. А яке ім'я, таке й життя. Завжди це так. — І роботяща ж яка, дивись! — не вгавала Крушка, осмілюючись, що її хоч і не слухають, та й не женуть. — А той Щербило пасе нашу дівку очима, сама бачила. Значить, до душі йому! — сказала й почервоніла, аж одвернулась. Щоб Гордослав не посміявся з її раптової відвертості. Здогадується, що йому нелегко її терпіти, бо, чує, не припала йому до душі. Терпить задля дітей і господарства. — Йому, може, й до душі. А їй? — уперше підняв очі до жони. Вона аж спалахнула від несподіванки. Ведуть розмову про дітей, а їм обом видається, ніби й про своє потаємне. — Чого б то їй не до душі? І собою нівроку — ставний, чорнобривий. А сині очі такі, що враз вчарує дівку! — Сливе, життя змайнувала даремно, коли не знаєш, що справжнє вчарування не в красивих очах! — чомусь розсердився Гордослав на неї. Переполошилась, затряслась душею Крушка і відступила від нього. Ненависний який! Хотіла ж дати добру пораду для щастя його дитини. Усе вийшло на зле. Не знати, як і говорити з ним, чим і догодити йому... Пощо їй ця кара — нез'ясовна, всюдисуща ненависть його!.. Скигло серце в ній. Чом так буває — свою печаль хоче на ній збити. Мовчки штурхала рогаками в печі, без потреби переставляла горшки з місця на місце, ковтала непролиті сльози. Гордослав і собі затався, рвав пальцями сирові нитки, ніби своє серце рвав. Немає між ними ладу, ніби відьма своєю мітлою розгребла дорогу між ними. Самотинний чоловік у своїй журі, та й Крушка, бачить, самотня, рве душу на шмаття. Немає любови між ними. З першою жоною жив легко і просто — слів зайвих не кидали, а очима все розуміли. Було між ними погідно й пригожо. Та нежитовиця забрала його жону. Добра душа її сама відчинила двері Біді — впустила ночувати взимку жебраків. А вони вже були в гарячці... Жебраки пішли, а гарячка звалила усю родину... Тепер от дочку треба самому видавати за мужа. А чи буде щасливою, чи отак мовчки ковтатиме сльози, як ото Крушка? Хтозна... І знову обізвалась од печі жона. — Забула! Кликав тебе отець Местивой. Просив прийти на Оскольдову могилу, допомогти щось там. Гордослав зітхнув. Колись сестра Славина привела його до Оскольдового храму. Тепер немає того храму — лиш могила Оскольдова лишилась. І Славинин прах там. Отець Местивой зробив собі якусь нору на тому попелищі — каже, стереже святі могилки. Бо вони, мовить, бережуть пам'ять народу. Олег-находник хотів і могили спалити — не згоріли! Лишень хрести обвуглились. Певно, отець Местивой проситиме на весну нові хрести витесати... Ще тоді, коли лютий Олег сплюндрував Оскольдів храм, Гордослав допоміг отцю Местивою поставити повітку над тими горбками, щоб сніговими водами не розмилися. Тоді ще допитувався Местивой, чи не знає, бува, оболонський бондар і рибак жінку-християнку, що з хлопчиком у храм приходила? Той хлопчик забрав

пошматовані Олеговим мечем пергамени. Хотів би знайти їх. — У Києві немало християн, отче. Усі вони тепер зачайлися, бояться варяжинів. І Олега бояться... — Вони вплинуть у Річці часу, Гордославе,— і глянув своїми страдницькими очима до неба, де, мабуть, і пливла між зорями ота могутня Річка часу. Тепер згадав клопіт священика. Хто ж та жінка, що з хлопчиком колись до храму ходила. — Чи, може, знаєш, Крушо, хто з наших молодниць до храму з дитиною ходив? Отрок ніби вже. Отець священик шукає їх. Крушка на мить розігнулась — подумала, хитнула головою. — Хтозна... — А може, це Житяна, тату? — раптом обізвалась Веселинка.— Таки ж вона до храму ходила. І хлопця свого брала. — Житяна не може ходити до церкви. Вона ж чарівниця! — сказала Крушка. — Чарівниця, та добра! — аж почервоніла дівчина.— А добрих усі боги люблять. — Коли так, то, може, й ходила,— сказав Гордослав.— Перекажу отцю Местивою... Як він там у таку зиму? Усі знову прислухались, як з гудінням і завиванням шугала над Києвом завірюха. * * * Доля пророків-віщунів, як і доля гордих волелюбців, завжди нещаслива. Чи тому, що угледіти істину можна лише після того, як людина вип'є гірку чашу людської зневаги; чи тому, що люди ніколи не вірять правдивим віщуванням, а сліпо йдуть манівцями чи путівцями лжі. І завжди чомусь пророків вважали носителями зла і всілякої кривди. Тому могутні-державці і їхні лакузи з легкою душею вбивали пророків, щоб вони своїми правдивими словами не скаламучували сумнівів щодо безгріховності владців. А простий люд залюбки жбурляв у своїх пророків камінням, бо в щирості своїй завжди вірив велможцям. Одвіку так ведеться. Але одвіку земля народжувала прозорливців, що своїм словом, ба навіть смертю, утверджують Істину, в якій би одежі вона не з'являлась, якому Богу не молилась би. Хтозна, для чого вона, та Істина, з'являється на світ. Але з'являється. І живе незнищено. Уб'ють її люди в одному кінці — вона народиться в іншому. Згнують у ямі, сплять у вогнищі, а вона, дивись, народилась серед боліт чи в лісових хащах і знову приходить до людей. Будить їхнє сумління, бентежить дух, бунтує серце, вигострює слово, вкладає в руки меч... Щоб бути знищеною — і знову народитись в іншому краї, обізватись кволим, але невмирущим словом, Про це розмислював сам із собою, бродячи дорогами полянської землі, втомлений-перевтомлений чоловік. Ні старий, ні молодий, ні високий, ні низький, ні чорнявий, ані білявий. А так собі: чоловік як чоловік. Був зодягнений у сіру від пилюки полотняну сорочку і такі ж ногавки. В добрих постолах. За плечима перекинута полотняна торба. Тільки й дива того, що коли витягне з торби вербову сопіль та почне вигравати,— здавалося, усе довкола оживало, світилося, яскріло. Як і його світлі під світлими бровами очі. І душа ніби усміхалась новим надіям. Оті надії і водили його нескінченними дорогами. Відтоді як волхв прокляв його, він пішов з дому. Став ізгоем. За часи блукань багато надій згоріло в його душі, чимало журби намоталось на колесо часу — вічного кола людського коловороту. Обійшов він і землю деревлянську, побував і в уличів. Та прокляття волхва ходило слідом за ним. Здичавіла його душа, але вбувся в те — звук з часом. А був він роду доброго, роботящого. Вітець його умів ставити міцні доми, мостити мостини, городити городи. Теслярював, бондарював, коли треба — лодії робив. І синів своїх до свого ремесла привчав змалку.

Люди прозвали його Златоруком. Зате не дуже любили його на Княжій Горі — неохоче йшов до бояр. Коли там оселився той приходень Олег, на Гору прийшли нові тіуни і двірські. А на Перуновому требищі по смерті старого віщуна чинив дійства новий волхв, Олегів. Ото він і покликав подільського теслю з синами. Наказав швидко йому терем поставити. Та щоб найліпший від усіх був! Златорук аж очі витріщив: волхви ніколи не жили в теремах! Віщуни богів мали від своїх повелителів небесні шати, прихисток зелених дібров і печери в горах. Може, тепер інші часи настали, але Златорук не шанував цього волхва — лакузу приходня Олега. Він лишень терся на Горі, біля свого володаря, і ніколи не спускався до людей на Поділ, до торговищ і хиж, щоб своїм словом благословити їхнє життя. Довго чухав потилицю Златорук. А далі пообіцяв когось прислати до волхва і своє рішення сказати. І вирішив: вчинити волхву відмову. А з тими словами відмови послати старшого свого сина Вратка, отрока. Як вітець сказав, так хлопець і зробив. Передав вітцеву відмову. Його руки, мовляв, звикли ставити оселі людям чесним і чистим. — Вітець відає, кому таку відмову вчинив? — Добре відає! — застрибав на одній нозі хлопець. — Тобі! — Вітець хіба забув, що я великий волхв Гори? — Всі те знають. Але знають, що ти волхв Олегів, а не волхв Перуна. Коли б був справдішнім волхвом — жив би, як усі, разом із Перуном. — Вітець твій буде скараний за нечестиві слова! — Не буде! Бо він не лакуза і нікому не продався. — І тебе хай скарає твоя нечестивість! Тьху! Згинь! Вратко знав, що нечестивости у нього за пазухою нема, тому скреготнув зубами в зухвалій посмішці і легко побіг додому. Але увечері великий волхв учинив велику помсту Златоруку — на требищі на вогні Перуновім прокляв його рід. І найстаршого сина його Вратка назвав сім'ям Пекельника. І хто торкнеться лиш його — стане довіку проклятим!.. Так і змужнів у прокляттях волхва Вратислав. А змужнівши, випив не одну гірку чашу: усім серцем линув до однолітків, але матері ховали своїх синів од нього. Прийшло парубоцтво — став до дівчат залицятись на гулянках, а дівчата зі страхом в очах розбігались від нього, як від сказаного. А далі став помічати, що й рідний брат — Щербило — намагається зайвий раз обійти його стороною, боїться сісти поряд на обід. І скрізь люди відсовуються від нього, обходять... Златорук супив брови, мати нищечком витирала сухі, вже виплакані очі... Найстаршенький, найрадісніший її носить прокляття волхва... Світ для Братислава обернувся на пекло. І пішов хлопець з дому. Дороги у людини нелегкі, коли вона тікає від власної тіні. Ішов він через ріки, через ліси, через вогонь — і не потонув, не згорів, не став здобиччю дикого звіра. Сам лишень перетворився на звіра бродячого — ізгой роду свого. Того ж літа прибився до Пересічення. Солодка вода була у криниці, що біля хатини пастуха Окомира. Солодка, бо пив її із рук — із білих рук! — білокосої дівчини Житянки. Солодко пахли теплі трави, по яких вони бродили, взявшись за руки. І небо над Пересіченням було легке, прозоросонячне, манливе, як очі його коханої. І терпкі цілунки їхні, і щирі розмови, і все було переповнене повносиллям і любов'ю. Але скоро знову перед ним розіслалися безконечні дороги. Знову став ізгоем. Окомир вигнав його зі своєї хати. Про те не хотів згадувати. Тільки згризав свою душу: навіщо щиро розповів старому пастухові про те прокляття волхва?! Гадав, що він

посміється з того. Але Окомирові було не до сміху — прокляття волхва могло перейти і на його рід!.. Все перетерпів Вратислав — звідав і рани від хижих орлів, звідав і біль на ногах від залізних ланцюгів ув Іскоростені, коли його сприйняли як вивідника Олегового. У деревській землі і вирішив спинитись. На узліссі, під Іскоростенем, знайшов порожню хижу. Від лютих вовчих зграй і сніговіїв було де сховатись. Улітку ловив дичину, рибалив в озерах. Мав печеню і юшку. Часом надходили з Іскоростеня градяни по рибу. Приносили йому буханці хліба чи шматину полотна на сорочку. Хтось подарував сокиру і тесак. Тоді і згадав чоловік батькову науку. Почав підбирати гожі дуби і валити їх, обтесувати і складати у зруб. Бувало, що й молодики з града підсоблять йому в тому ділі. Тепер він їм не казав, звідки і чого тут. Імені свого теж не називав. Сказав, що кличуть його просто Гомін. Отак зник бродячий ізгой Вратко і народився здатель — дядько Гомін. За весну і літо він з поміччю охотників витворив якесь химерне, таємниче здання — чи то терем з високим крутосхилим дахом, з піддашками над вузькими вікнами, з ґанками і стовпами навкруг; чи то якесь капище, куди опівночі потай збирались невидимі душі невидимих богів і починали сперечатись, для кого з них збудоване це обиталище... Після заходу сонця і сам здатель боявся заходити до цього хорому. Чув шерхіт якихось тіней по закутках, шарудіння сіна, яким він заслав мостини. Ще вчувались йому голоси туги й стогону чи якогось сміху, що линув з-під високої стелі. Сотворив тесля небачений хором, а сам боявся його: не для життя був він придатний, а для витання високого духу. Люди всяке говорили про нього. Чутки розлетілися по селах і оселищах. Частіше стали прибиватись сюди то мисливці, то грибники, то ягідники. Хто не приб'ється, підніме голову — отетеріє від подиву і дух затамує. Солодко Гомону було в ті хвилини на серці. Хотілося тоді зробити ще кращий, ще чудовіший, ще чарівніший храм. Така вже душа у творців — щира похвала завжди підносить у них дух. Якось літнього дня, коли все довкола буяло, і пахтіло, і мліло від надлишку сонця і жадань, прибилася сюди зграйка дівчат. Веселі, голосисті, заквітчані коси, вінки на голові; такі розсміяні і розщебечені, що Гомін враз сп'янів від їхнього лементу і краси. І сам ніби помолодів. Вирізав із вербової гілки сопіль і почав їм награвати. Дівчата повели навколо нього свій хоровод: На Купайла, Купайла Ходила відьма з відьмайлом. На дуб лізла, кору гризла, З дуба упала — зілля шукала. Повій, вітре, опівночі — Вилізуть відьмі очі, Щоб ночами не ходила, Дядька Гомона не будила!.. Розбіглися, розсміялися, а потім знову за своє: Кладу я кладку через муравку вербову — час нам, дівоньки, з уличеньки додому. А ти, Улянко, зостанься, Із дядьком Гомоном повітайся! І чкурнули. А біля нього лишилась одна дівчина. І плакала. — Ти хто? — Улянка. — Чого ж не побігла? — А навіщо? — А вони ж побігли!.. — Так то вони. — І заплакала ще гіркіше. — А чого ти? — Бо живу сама, як перст. І нема кому захистити. І нема кому діток моїх пригорнути. І їсти їм дати... і одягти... А руки одні... — То... лишайся вже... якось... проживемо... Відтоді у Гомона з'явилась велика родина. А скоро Уляна привела ще й телицю. Хтось дав курей і порося. Довелося зорати веретею ниви і засіяти просом. Велика сім'я — великий клопіт. І тільки той храм нагадував Гомону його колишню мрію — поставити храм ще вищий, ще красивіший. Щоб аж

подих перехопило! Інколи вранці виходив на берег озера, дивився, як сувої туману тяглися з плеса і огортали соснові бори. І десь там, у глибині білого туману, де промені сонця тчуть золотими нитками шапки для велетенських сосен, здіймався небачений храм і плив у сонячній сріблистій імлі над лісом. І він сам плив поруч з ним у безвість. А може, вони пливли до дому, до Києва... Але видіння скоро вривалось. Земля озивалась до нього голосами жони, дітей. Ревіла корова, гелготали гуси... Мав бігти до повітки, братись за рало. Нову ниву треба розорювати для наступної весни. А ще треба вершами пройтись по озеру — риби спіймати... І так день у день. Від ранньої зорі до вечірньої. Праця висотувала з тіла сили, а з душі мрію. Щораз менше літав у сонячній імлі вкупі зі своїм сріблестим храмом, а дедалі більше волочив важкого плуга. І на свій храм земний не дивився, ніколи і голову підняти вгору. Якось узимку Уляна затягла туди корову з телям. Потім відгородили там місце і для поросятка. І вже не було храму. Не кликав він до височини — кликав до худоби... Але ніхто не знає, що таке людина. А це така істота, що коли хоч раз у житті вона відчула політ своєї душі, неодмінно знову підніметься духом. Він лежав на сіннику, дивився в зоряне небо і видивлявся там свою зірку-долю. Де вона? Чи ота, що ледь-ледь блимає світінням; чи та, що розбризкує зеленаво-колючі промені, чи, може, та, що зірвалась з теміні життя і покотилась по чорному небесному полю... І вже десь поряд упала, вибухнувши піснею: Ішов-перейшов місяць на небі Та стрівся з ясною зорею: — Ой, зоря, зоря, де ти ніч була, Де нічку була, де маєш спати? — Де маю спати? У пана господаря, У господаря, на його дворі, Та на його дворі, та в його хаті. А в його хаті та дві радості: Першая радість — сина женити, Другая радість — дочку віддавати... І тоді згадав, що у нього в дворі повно гостей, бо Уляна сина женить, старшенького свого!.. А там і друга дитина на порі стане... Виросли Улянині діти... Прикрив долонею очі. А ніби бачить ту зірку — ось вона все котиться, котиться... Де спиниться? Де?.. І ось знову вплив у вишину чорного зоряного неба сріблистий храм, зітканий із ниток сонця і туману. Він пропливав, легко похитуючись, висвітлював мереживом різьблених стовпів і дашків. І він, Гомін, теж ніби уже пливе поряд з ним. І раптом вони торкнулися хмарини, яка зависла над ними і засвітилася світлом вечірньої зорі. Чи йому здалося, чи йому причулося, чи якось в думці само зринуло... Ніби голос батька його, Златорука, промовля: "От сей хором поставиш над Почайною. Там уже й місце я приготував — біля своєї могили". Він злякався. Загучало серце. Де ж це — над Почайною?.. То хтось рідний там? Певно, мати померла? Коли ж це?.. І збагнув: голос роду кличе його додому. І він пішов. * * * По перших весняних водах, коли відкрилися великі й малі річки, до Києва прибула вість Єфанді: їй на підмогу йде велика дружина Свенельдова. Хай тремтять Київські гори й кручі: такої сили-силенної варягів вони ще не бачили! Відважні витязі морів, невсипущі шукачі чужих добр і чужої слави мали підперти королівну Єфанду і її сина Ігоря і вознести над тими, хто їх зневажив. Єфанда втратила сон від хвилювання, від чекання. Від гарячих передумів, які обсідали її сиву голову й сивили ще більше. Вона марила про помсту цьому великому грішнику — лукавому Олегові. У своїй напівтемній ложниці вона колотилась, як у норі, боялась світла, як сліпий кріт. Розкидала павучі тенета для

всіх, кого ненавиділа. А ненавиділа усіх, кого бачила. Усім жадала відомстити. А себе мріяла бачити на осяйному київському престолі давніх Києвичів, з владичним жезлом у руці і золотій короні на голові. Тим жезлом вона й з'єднає дві держави — Київську і Новгородську. Що скажуть тоді в її рідній урманській землі про мовчазну Єфанду? Які саги, які молитви складуть про неї барди? Як упадуть до її ніг оті, що колись радо випхали молоду й привабливу дівчинку із гнізда урманського короля й віддали в руки тому старому пройдисвітові Рюрику? О, Єфанда жадала б відповісти тоді всім на умедливі лакейські похвальби для неї! Нікого з них не пустить перед свої очі. Вона сама — своїм розумом і своїми руками — здобувала корону, державний жезл свого мужа і цю землю. Олег їй лише допомагав. Тож нехай никнуть перед нею ниці заздрісники й пустомели, поглумники і злоречивці, що й нині крутяться біля підніжок трону урманського короля... Вони зганьбили її таємною намовою — через неї хотіли приручити Рюриків меч, тому й украли її молоде щастя, котре вона, юна й мрійлива дівчинка, ховала у серці яко скарб най коштовніший. О, як раділи оті, що відкрили навмисне на весь світ її потаємні полюби з найгіднішим і відважним витязем землі урманської — Свенельдом... Як глумились і збиткувались з неї, щоб зламати її любов і кинути її в обійми отого старого крука Рюрика!.. Тепер вона жадала їм усім відомстити за кривди своїм вознесенням. Витязь Свенельд уже стукає високою кормою своїх лодій об дерев'яні пристанища Почайни-річки!.. Єфанда збігала з Боричевого спуску, як молода левиця. Її вузькі груди ледве встигали набирати повітря, але його не вистачало на її прудкий біг. Вона простягувала руки до ріки, яка принесла їй на теплих зеленавих хвилях ключ від її осяйної долі. Хтось колись зачарував було ту її долю, засадив у темницю і тримав на ланцюгах, як і її саму. Тепер двері темниці відчиняються, її доля, пресвітла й превисока, змахне широким білим рукавом, немовби вітрилом,— і Єфанда полетить у височінь і безчасся життя... у вічну свою молодість, до свого незгаслого кохання, бо воно ще в ній горить і палахкотить, як і колись. Свенельд!.. Він стояв уже на мостинах пристанища. Дужий, дебелий, яким вона пам'ятала його з юності. Свенельд приклав долоню над очима, напружував зір, шукав когось у товпиську гультіпак, волочан, смолярів, веслярів, лодійників. Єфанда хотіла махнути до нього білою хусточкою, як те було колись... Але не осмілилась. Хтось тримав її руку, хтось в ній видушував сльози, і крізь сизу пелену, що туманила їй очі, вона не бачила ні глибоких зморщок на видубленому вітрами обличчі витязя, ні легкої сивизни його широких світлих брів і короткої борідки. Свенельд! Для неї це ім'я звучало юно — і він також видався їй зовсім молодим... Вітер тіпав за його плечиськами темний окрил, куйовдив світлу чуприну, що спадала аж до пліч. Він став ногою на корму лодії й пружно сплигнув на землю. Пішов просто на неї. — Я прибув до тебе,— хриплувато й сухо кинув їй.— Ти не рада — мовчиш... — Ні, я... кричу, Свенельде...— прошепотіла вона. Він став перед нею на одне коліно, схилив чоло. Так, се був колишній Свенельд!.. Той єдиний витязь, котрий гідний корони у цій землі... Вона віддасть йому свою корону. А сама буде — поруч!.. Ціле життя поруч із ним!.. — Ходімо...— Хотіла ніжно сказати "мій витязю", але щось застережливо перетнуло їй голос. Свенельд виглядав молодим і

за роками був молодший від неї. І чи живе в ньому пам'ять про неї? Чи, може, як усі підтоптані мужі, й собі потягся до молодих жінок... їм солодко з ними, і вони думають, що молодіють тілом від них! І ніхто не підозрює, що ті солодощі вичерпують їхню силу невблаганніше і швидше... Але Свенельд прийшов на її заклич. Може, королівна Єфанда все ще залишалась для нього звабною морською дівою... і над її головою сяє золотом зубчаста тіара, яку поклав колись отець-король Гаральд... Ні, не буде вона себе дурити — із старих срібних люстерок на неї дивилася інша Єфанда — стара, зморщена, змучена. Нічого не лишилось від тієї морської діви, хіба що... тіара Гаральда. То, певно, вона й привела сюди Свенельда. Свенельдова дружина піднялась до триглавого Змія Горинича — мали схилити чоло й мечі перед своїм благодійником і покровителем морських витязів. Уже тут перестрів їх посланець від Олега. Володар Києва запрошував відважного витязя у свої палати — жадає привітати гостя. Володар Києва — Олег, а не Єфанда? Стрепенувся Свенельд. Тепер знав, чого покликала вона його сюди — супроти Олега... Але кого підперти їм тут: істинного володаря цієї країни — Олега чи того, хто хоче вирвати владарювання з його рук? Олег вийшов йому назустріч у білих шовкових шатах, підбитих соболиною опушкою. На його грудях, на закаблуках червоних хзових чобіток бряжчали золоті брязкальця на тонких ланцюжках. На великих перснях розбризкувало осяйні племінці коштовне каміння. Обличчя Олегове світилося широкою щирою усмішкою. За ним в ряд стояли чемно, немов тіні, київські бояри в ошатних одяганках, підперезані золотими пасками. Хилили привітно перед ним високі шапки. А столи, столи! Гнулися від срібних тарелів, чар і чаш, від лагвиць, глеків і барилець з медами й пивом; від пахучої печенини, копченини, квашенини... Від куп зарум'янених куріпок, голубів, риб, курей, гусенят, каченят, поросят... Витязям Свенельдовим, що своє життя провели під сонцем і вітрами, що не знали осідлого затишку і смаковитої їжі, все те видалося казковим, небаченим, неймовірним. І це — для них! Для тих, хто звик обходитися сухою рибиною, ковтком прісної води, чорним сухарем... От якими багатствами заволодів цей Олег! Ледве дослухався Свенельд до вітальних слів господаря Київських гір. А хто ж тут вона — Єфанда? І чи не ослухався славний витязь, почувши, що Олег говорить, ніби чекав на нього з великою надією... — Бояри київські і я маємо до тебе велику довіру, витязю... — Олег легенько взяв за плечі Свенельда, обвів довкола столу, ніби ще більше дражнив напівголодного гостя. Тлумач, що тінню ковзав за ними, поспішливо, захлинаючись слиною, переповідав, як Олег і київські бояри чекали на нього!.. То хто ж кликав його сюди — Єфанда чи Олег? Хто ж, зрештою, владарює у цій державі? — Але... мене кликала сюди Єфанда... — спробував уяснити Свенельд. — Таки ж вона, витязю, тебе кликала. Бо ми всі того хотіли! — приязно осміхався господар цих розкішних кам'яних палат, а його бояри чемно вклонялись їм услід. Сум'яття скаламутило Свенельдову душу. Але ж гонець був тільки від Єфанди! Мовив, що вона жадає мечів, аби підперли її та Ігоря у Києві... супроти свого ошуканця лукавого... Та несла і йому, Свенельду, нині сказати цю правду у вічі людині, яка так щедро пригощає його у своєму домі. Олег і його ошукав та хоче, певно, приручити... Він це бачить. Що ж матиме від нього? Зрештою, хто більше йому дасть — Олег чи Єфанда?

Київський володар має все — він володар. Він дасть усе. Єфанда ж нічого не має, його мечами хоче щось здобути собі. То що може вона дати йому? Олег ніби на льоту ловив гарячкові думки Свенельда. — Київська земля багата, витязю. Тому зазіхають на неї з усіх сторін,— поважно гучав голос Олега. Тим часом гості вже всілися за стіл, в руках у них опинилися чаші й чари з медами. Олег заклопотано оповідав про ворогів київської землі, де живуть здавна поляни і руси. А найпершими їхніми сусідами були деревляни, що постійно жадають забрати собі Київські гори, бо колись, дуже давно колись по київських кручах проходила межа землі полян і деревлян. І небезпека вся в тому, що деревлянський князь Ніскиня гартує проти Києва серце свого онука — Маломира. Мовлять, ніби він є сином Оскольда, останнього Києвича. Але ж усі відають, і бояри київські підтверджують, що той Оскольд і сам не був князівського роду — народився від наймички, з простолюдинів. Того бояри і покликали сюди Олега з Ігорем Рюриковичем. Ігор — князівського роду! Він і буде тут княжити, як підросте трохи... Але киянам все ж треба берегтися! Ось чому вони так раді, що сюди прийшов Свенельд із дружиною... Свенельдова голова туманіла від медів і ласкавої уваги. Чийсь вправні руки ледве встигали міняти перед ним порожні миси й тарелі й підсовувати нові, наповнені їством. Авжеж, кожен справжній володар має дбати про безпеку своєї землі і... своїх багатств... І він — чого ж! — радо служитиме своїми гострими мечами Києву, коли... їх не забуватимуть... Отож він служитиме Олегові, а заодно і Єфанді з Ігорем... Усе гаразд, добрий витязю! Але ж — чому тут, на цій учті, немає ані Єфанди, ані Ігоря? — Де ж Єфанда? — насторожено обводить поглядом витязь Свенельд застілля. — Гей, отроки! Де ви? Запросіть-но Єфанду до хоромини. Гості хочуть випити за її здоров'я! Залопотіли по гучних дерев'яних мостинах кілька пар прудких ніг. Швидко примчали й назад. Єфанда, мовили, не прийде. — Чому не прийде? Хіба вона тут не є господинею? — спохмурнів Свенельд. Олег розвів руками. Знову покликав отроків: — Передайте: гості хочуть бачити її на сій учті! Знову побігли і повернулись назад прудконогі челядники. Єфанда, відказали, сама хоче приймати високих гостей. У своїх палатах. І знову нічого не збагнув Свенельд: хто тут ким повеліває? Хто над ким має силу й владу? — Хіба Єфанда та її син не є правителями Київської держави? — все ще допитувався добре охмелілий Свенельд. — Як же, вона і є володарка, яко матір князя нашого — Рюриковича. Ми разом володарюємо. — Але вона не слухає свого співправителя. То погано,— хитає головою Свенельд. — А що б ти зробив, витязю? Жінка вона крутої вдачі... сам відаєш... Яка твоя рада була б? Свенельд примружив повіки — бач, у нього й ради вже питають. І шану віддають належну. Добрий господин київський! Але — щоб він порадив? — А я б... знайшов собі іншу повелительку... в ці от палати... Га-га-га! — Га-га-га! — затрясся реготом і Олег. — Мудра твоя рада... Але треба подумати. Гей, боярове, чуєте? Добру раду дає мені наш гість варязький. Га? Як ви на те? — Слухай мудрого слова — сам мудрим станеш,— підморгнув йому меткий на слово сивогривий боярин Бодець. Ох, цей Бодець! Всюди першим встигає прийти на поміч Олегові, одразу втямкував, куди хилить Олег. Прискалює до нього в кривому усміху око й хитрувато погладжує куцо підрізану борідку. А ті бояри — тугодуми, упиваються

дармівщиною і не чують, про що йдеться. — То що будемо робити з ослушницею, радці мої? — вголос ніби розмірковував Олег і ніби від жалю враз печаллю пойнявся його голос — Ким заміниш? Адже вона мати нашого князя Рюриковича. — Гей, зажурився про що? Мати — вона і буде матір'ю. Але повелителька твоя має бути найкрасивішою і наймудрішою, володарю. І слухати кожне твоє слово. Так я мовлю? — сміявся до Олега і Свенельда боярин Бодець. А очі його аж палахкотіли карими іскринами гемонського реготу, що гугонів у його нутрошах. Ото учта! Ото пир! — Що на те скаже наш славний витязь? Чи є у тебе жона? Свенельд уже втратив нитку розмови. Тільки посміхався до нього обличчям, зичливим голосом, дивувався довколишній святості, блиску, багатству. Не життя — а казка! Що йому ще потрібно? — Ге-ге... нікого в мене немає. Один я... ні жони, ні землі... ні дому... — Все дамо тобі, не журися, — і землі, й села. І челядь, і полюддя. Будеш у нашій землі, як у своєму домі. Візьмеш собі жону або дві. Скільки захочеш. — Чого ж... Я згоден... Якщо ти не кпиниш, володарю, з мене. Мої мечі тобі вірно служитимуть. Ха! За землю і за села — чого б і ні... Олег полегшено зітхнув, витер з чола піт. Таки уговтали вони цього славного воїна. Тепер він у нього в пазусі. Тільки б не одумався на похмілля! Хай би довше не було б його, цього похмілля. — Гей, Бодцю! Мудрий мій радцю! До тебе нині довіру має велику київський повелитель! Виконаєш — навіки вознесешся із родом своїм. Боярин Бодець насторожився. — Бери-но, брате, свою челядь і своїх гридей, бери скільки треба моїх мечників, бери мої лодії. І чим скорше мчи до Новгорода. Та не забудь прихопити з собою Єфанду з синочком. Хай живуть там! Хай там ставлять своїх зміїв-гориничів. Тут вистачить і одного Перуна-Громовика. І одного володаря... Добре частували у княжих палатах витязя Свенельда і його сотників. Цілий тиждень двиготіла Княжа Гора, металася по медушах челядь. Тож ніхто і не помітив, як на світанні відчалили від почайнівського пристанища київські лодії і під вітрилами ковзнули вгору по Дніпру, до гирла Десни. І там — ніби розтанули. * * * Стара деревлянська княгиня Ярка таки домоглася свого: її бояри-радники згодилися послати сольбу на Дунай, до болгарського царя Симеона, просити в нього невісти для сина її — Маломира Оскольдича. Як-не-як, а той Малко із роду останнього Києвича, рано чи пізно має взятися за меч, аби повернути собі київський стіл. Мав-бо на те право по роду. А коли прибув до Іскоростеня, стольного града деревської землі, давній знайомиць княгині Ярки безрукий Местивой і нагадав їй про священні могили, які вопіяли до помсти, вона збагнула: такою була воля цих богів, яким вона щиро вірила, — і прадавніх богів її землі, і нового Бога, котрому служив київський хреститель. Дивнії речі про Київ розповідав цей Местивой. Новий повелитель стольного града країни полян-русів, лютий Ольг, повсюди нищив пам'ять про Києвичів і можуть їхньої держави. Але нищив і варязького Змія Горинича, котрого захищали варязькі зайді. Королівну Єфанду з сином відправив потай назад, до Новгорода, не хоче дати влади їй, ані її Рюриковичу. Та водночас пригрів біля себе іншого Змія Горинича — буйного варязькою витязя Свенельда. Тому не дозволив новому Перуновому волхву повалити зубастого триглавця — ідолища Змія. Певно, боїться розгнівити Свенельдових варягів. А без них йому не всидіти на Горі.

Мабуть, вичікує, доки вони глибше вростуть у київську землю: щедро одарює землями з погостами, оселищами, ловищами і бобровими гонами та бортями. Та все на деревлян вигострює їхні погляди. Боїться, лютосний тать, що переємець-нащадок підріс і розпросторить свою звитяжну руку над Києвом. Ярка ношеденно колотилась душею. Авжеж, той перевертень, той упир не залишить у спокої її дитини. Бо в серці нечестивого завжди живе страх, який очікує помсти за невинно пролиту кров. Оскольдову кров. Той шуліка, звісно ж, не буде довго чекати, доки змужніє Маломир: він першим кине́ться на гніздо орла, щоб орляті виклювати очі, доки в нього ще не зміцніли крила!.. Понуре небо розкинулось над головою молодого деревлянського князя, понурі надії. Якою ж снагою вона, мати, може наділити його і де взяти її? Що порадить їй київський отець Местивой? Зовсім зсивілий, весь у лахмітті, знеможений від тяжких поневірянь, колишній священник Оскольдової церкви мовчав. А що він скаже? Немає-бо порятунку від боротьби життя!.. Немає влади над безчестям. Та знає, що нечестя не порятує нечестивого в останні дні його буття. Але що з того? Багато всього бачив старець у своєму житті і осягнув суєту буття земного: праведник рано гине в праведності своїй; нечестивець же живе сито і довго, утопаючи в своїх гріхах. Але пам'ятником на його могилі все ж залишиться його безчестя!.. — Як бути моєму Малкові, отче? — шелестіла сухими вустами стара княгиня. — Думаю оце: двадцять минуло йому. Молодий муж у силу входить. І жона є, і діток двійко нащадив. Уже можна б і другу жону брати — за обичаєм і поконом нашого роду... — і звіряється стара княгиня в своїх потаємних мріях. От якби болгарський цар дав Маломиру в жони якусь свою доньку. Мовлять, могутній цар Симеон переможно прийшов на Босфор, витіснив ромеїв з Балкан. Важить на столицю Ромеї — Царгород! Відважний цар Симеон, а відважним доля завжди йде назустріч. — Як гадаєш, отче, згодиться Симеон дати нам свою доньку чи хоча б якусь родичку... — зсивілими очима, у яких сплелися сумнів і сум'яття, Ярка боязливо вглядається в обличчя київського пресвітера. Він понуро опустив голову на груди: пізніше твоє прозріння, княгине, пізніше! Християнський цар не дасть язичникові ані доньки, ані якоїсь навіть далекої родички. А якби думала була про це раніше — хрестити б треба було сина, віри Христової триматись і сили держав християнських тоді б можна сподіватись... А так що? Один той Маломир у всьому розбурханому світі! Один яко перст... Та навіщо їй говорити цю гірку правду? Сама ж бо знає, ніхто не дасть у жони християнської невісти язичнику-поганину. — Чому ти не кажеш нічого? — гіркі зморщечки затрусились на її старечому обличчі. Хто і впізнав би в цій стариці колишню деревлянську красуню Ярку із золотистим снопом волосся! — Що думаєш? — Хтозна... Треба спитати... Пошліть сольбу до Преслави. Хто іде в світ — побачить сонце... — А як скаже охреститись, — що робити? — Як підкаже йому його душа... — А може, зараз охрестить його, отче? За тим і покликала тебе з Києва. Охрести! Як ото колись Оскольд прийняв Христову віру. — Чи ж він захоче взяти цю віру в своє серце? Без такого бажання не можна класти хрест на його душу... — Я казала йому... упирається... Але ти умов!.. — благала стара княгиня. — Скількох хрестив у житті... Я знаю!.. Местивой прикрив очі повіками. Згадав своїх великих хрестителів —

філософа Костянтина і брата його Мефодія, і далекий Царгород згадав, і Моравію, і Паннонію... А ще враз пригадалися йому хозарські путі-дороги. І Вадима Хороброго, і Славіну згадав. І князя-християнина Оскольда... Де вони всі тепер — у раю небесному чи в чортоломах пекла пекельного за гріхи, які творили на землі... Бо жили і боролись — а хто бореться, той і грішен. На яку суету сотворені сини чоловічеські! Живуть, борються, утверджують свою правду — через те стають великими грішниками. А помруть — і пам'ять про них стирається. І знову все повторюється: народжуються нові люди, до чогось прагнуть, за щось б'ються — і не думають про свою конечність. Не думають, що другого дня по смерті люди забудуть найліпші твої діяння... А може, це і є найбільшим благом для людини — жити, діяти, творити, грішити, не думаючи про свою конечність і про невдячних нащадків. Інакше люди нічого не робили б на цій землі... — Ти знову мовчиш, Местивою. — Я думаю, княгине... — Ходімо, я тебе погодую.— Ярка звелася на ноги. — Я й сам якось. Тільки налий у мису. Навчився, мов пес, хлебтати з миси...— І зітхнув, притиснувши обрубки рук до боків. Уже увечері Ярка, ховаючи в очах моління, спитала: — А ти як... не пішов би у Болгарію із сольбою? Хоча це далеко... Местивой почудувався. Невже ще не всі стежки він перейшов на цій землі? Може б, він і справді когось знайшов для Малка? — Не так уже й далеко... — Я так і знала! Я вірила в тебе...— Щось далеке, молоде проблиснуло в ній і згасло. — А тепер охрести його, отче! Зараз... Ходімо... Лець переступили поріг стравниці, як до старої княгині прибігла служниця. — Княгине, біда! Київський Олег веде своїх зміїв-гориничів на нас. — Швидкий на руку цей лютісний Ольг... Швидкий! — майже застогнав Местивой. — Що ж робити? Застоять себе треба від нього...— побивалась Ярка. — Оскольд не застояв себе, і Маломиру не вдасться. Яка сила у деревського князя? Лише дружина в п'ятьсот мечів. А в нього нині і варязькі мечі, і новгородські та смоленські пішці... Інші шляхи потрібно шукати. — Які ж? Порадь!.. — Хтозна. Думаю, хай краще замириться: будь-що. Хай визнає себе данником. А водночас матиме змогу домовитись із сусідами — і уличі, і тиверці не визнали влади Олега. А може, увійде в союз ще й з Болгарією... — О, як ми запізналися!..— вигукнула Ярка...— А тільки краще смерть, аніж визнати цього убивцю... — Ні-ні, не згоден. Смерть не краще, княгине. Смерть — це вже нічого. Це коли й коріння вимирає, коли й пагін не відроджується. Де смерть — там немає життя. Ні, для життя потрібна все ж хоч надія. Біжи, проси його... Ярка почалапала до сина. Може, й справді для її роду настав час ганьби і приниження. Може, й справді нині володарюють безчесні ошуканці, а дороги правди ведуть у безвість. Вона навчала сина завжди бути добрим і справедливим до всіх — і до ворогів. Учила бути мудрим і берегти святині роду. А виходило, що її наука була неправдива. Бо не могла дати їй синові величі й могуті. Бачила тепер, що ця велич здобувається не мудрістю і не добром — за ними стояли кладовища і попелища, замість зелених нив вони сіяли чорнотропи в степах... О, сину, прости їй гріх — не ту науку дала вона тобі, не ту... Тепер владарюють всепожираючі змії-гориничі, невдситці-зайди... У них сила — у них і правда... А деревлянський князь уже збирав свою дружину, кликав бояр-радників до Великого Каменя, який перетнув скелею річку Уж. Ця неширока, але

кришталеву чисту річечку котила свої чисті хвильки через валуни й гранітні скелі, навпіл перетинала стольний деревлянський град Іскоростень. А на тому місці, де Великий Камінь, немов обтесаний могутнім каменотесом Неба, перетинав Уж, справіку було капище Дажбога, найпершого кумира у деревській землі. Во дні смут і тривоги волхви-чародії творили тут треби своєму покровителю, палили священний вогонь, приносили в жертву худобину, а колись, мовили, і людей. Над цим великим пласким Каменем, що лежав посеред річки, здіймалися уступи, ніби висічені щабелі для тих, хто приходив до требища відмолювати свої гріхи. Нині на Камені стояв молодий князь Маломир. Був без ратного обладунку — у звичній полотняній сорочці з мережаним подолом, у вузьких білих ногавках і червоних хзових чоботях. Був без опоясся і без меча. Мідяво-яскраве волосся легенько ворушилося від подуву теплого вітру, невеличка ріденька борідка відтіняла темну смагу лица. Кажуть, що Маломир був дуже схожим на свого батька — Оскольда. Та хто тепер згадує у деревській землі того забитого полянського князя? Тривожні часи нині пливуть над їхньою землею. Чужі копита б'ють у їхню землю. Знову біда внадилась до них і посилає поперед себе Моранусмерть, щоб забрати життя найліпших синів деревської землі. Погляди зосереджуються на корогві, яку тримають біля князя. На полотнищі золотисто-яскраве коло, від якого випромінюються такі ж золотисті промені. Це Дажбог, Ярило-Сонце, добрий кумир і покровитель деревлянської країни. Зі сльозами в очах молиться до нього стара княгиня. Захисти нас від ворога лютого, незваного... Від меча підступного... від стріли летючої, від смерті безчесної, від змії повзучої... На Великому Камені уже розгоралось вогнище. Іскоростенський волхв запитував у Неба віщування. А Небо мовчало. І тоді волхв почав говорити від себе. Перемога буде із князем деревським! Бо його дружина гартована духом волі, напоєна чистими хвилями річки, бо вони, деревляни, на чуже не зазіхають, але й від свого не відступлять. Тож сини землі деревської мають взяти свою правду від находників змій-гориничів... І він, Маломир, має відомстити за вітця свого. Народ деревський піде за ним. Бо тільки народ чує правду і береже істину. — Дажбог-Ярило благословляє тебе, княже! — Волхв здійняв руки до неба, і товписько мовчазних мужів також простягло руки до небес. Бо тільки вони, небеса, ховали таїну їхнього майбуття. Скільки їх, мужів деревських, можуть взяти до рук меч? Кілька сотень. А суне на них рать незчислима... — Пощо речеш супроти сумління свого, волхве? — раптом скаламутив тяжку святочну тишу чийсь гучний голос. — Пощо мале видаєш за велике, а велике принижуєш? — Розштовхуючи мужів, до жертвовного Каменя йшов сивий безрукий чоловік. Ніхто раніше його не бачив ані тут, ані у стольному Іскоростені. Хто він? — І слова свої забери назад, волхве. Коби вони були віщими, сказали б твоєму народові правду: великота сила суне на вас. Грізна дружина варязька із лютим витязем Свенельдом і пішці смоленські й новгородські... і лодії київські водою ідуть сюди. Пощо просиш милости у Неба? А є в тебе багато мужів, що одягнуть шолом і кольчугу? А є в тебе союзник — народ чи плем'я, яке підіпре твій народ, коли він буде падати? Волхв одступив ближче до скелястої стіни, притиснувся до неї спиною, пальцями обхопив виступи граніту. — Хто

ти? Чому речеш підлі слова, які вселяють непевність у мій народ? Згинь у хвилях річки, Чорнобогів посланець! — Одним стрибком волхв опинився біля безрукого й щосили турнув його в груди. Той хитнувся, підняв обрубки рук, ніби обрізані крила. А в цей мент волхв штовхнув його ногою в живіт — і безрукий чоловік вниз головою полетів у крутий вир, що бурунився під Великим Каменем. — Ой! — зойкнула стара княгиня. — Се ж Местивой, Малку! — скрикнула вона. — Рятуйте його!.. Але волхв люто обернувся на її лемент й розставив руки — ніби жадав упіймати того, хто кинеться рятувати потопельника. Та ніхто й не ворухнувся. Маломир розгублено дивився, як піниться, вирує вода попід боками Каменю. До того крутолому всі прикипіли поглядами. І мовчали. — Як же се? — безнадійно пролунав голос старої княгині. — Він же без рук. Не зможе впливати... Він же... прийшов до нас з добром... — Се жертва нашим богам. Се їхня воля! — врочисто прогрімів голос волхва-чародія до Ярки. І вона зіщулилась від страху й безнадії. — Жахи, ями, петля нечестивому, хто стане супроти волі богів. Мертві да не оживуть!.. — грізно лякав волхв слухняний натовп... Бо товпище завжди іде за тими, хто більше має зухвальства й сили в голосі. А Ярка мовчки плакала. Як плакали в ній і її надії. Воістину, праведники гинуть в праведності своїй, і немає влади над смертю... * * * Деревська дружина князя Маломира перестріла рать Олегову уже на річці Тетереві. Численні пішці йшли сушею, а лодії з варягами допливали водою до градка Малина. Князь деревський пропустив лодії вперед, а пішців замкнув з усіх боків дружиною і кілька днів ішов за ними назирці. І одного вечора, коли ратники Олегові, втомлені лісовими переходами, розташувались біля розкладених вогнищ, деревляни зненацька напали на них і почали рубати мечами. У таборі зчинився лемент і зойк, метушня і переполох. Оточені не встигли добре й розгледіти, звідки з'явилися на них нападники, — почали розбігатись в заростях лісу. Розсіявши пішців, Маломир кинувся навперейми лодіям. І невдовзі перетнув і їм шлях. Січа була коротка і запекла. Малко дістав мечем навіть лютого Свенельда, підчепив йому щелепу. Аж на кольчугу витязя покропилась його варязька кровіця! Після цього Олег не міг змусити дружину варязьку битись далі. Довелося завертати назад. Перемога деревлян була велика. Волхв воскурив жертви на Великому Камені; Маломир хмелів од слави; Ярка ж дякувала у молитвах богам за поміч, поминала і жахну жертву, нишком оплакувала загублене життя київського священика. Все діялося по слову волхва. Воістину, віщун знав волю Неба. Але хто міг сказати, що Олег відмовиться й надалі від бажання помститись деревлянам за свою поразку і приєднати їх країну до Києва? Хто підтримає тоді деревлянського князя? Про це застерігав загиблий Местивой. Довколишні слов'янські землі під владою Києва. Лишень Дунайська Болгарія стерегла свою незалежну могуть і від Царгорода, і від інших держав та народів. Київський Олег ще не сягнув туди своїм пролазливим лукавством. Треба поспішати деревлянському князеві першим зав'язати союз із болгарами. Доля одягла на чоло Маломира вінець переможця — саме час з'явитися на очі царя Симеона і просити в нього невісти для князя і священиків для охрещення значних людей. Княгиня вирішила все уладнати, а потім сказати синові. Тож, не гаючись, покликала із малого градка Житомира знатного

гостуна-купця Турбіду, який часто ходив на торги в Болгарію, добре знав той шлях. Нехай збирається Турбіда негайно ж до Преслави, а з ним піде і сольба від князя — невісти для нього просити. Широкоплечий, приземкуватий купчина був схожий на величезний пен ь дуба. Почувши про сольбу, аж очі витріщив з-під острішкуватих сивих брів. Широка розлога борода його затряслась, губи затремтіли. — Не кидай мене на грішну стезю, княгине! Не штовхай до біди. Коли дізнається про те наш великий волхв,— скине на мене прокляття Неба і Дажбога, нашого повелителя. У болгарського царя-християнина і доньки, і вся рідня християни. Осквернить нашу віру праведну і богів наших, княгине. Змусить усіх нас хреститись. Як жити будемо?.. Або клич волхва. Хай дасть дозвіл. — Пощо йому клопіт князя? — жахнулась княгиня. — Князів клопіт — клопіт усієї землі. Ти дбаєш про нашу землю і про союзника для князя. Добре робиш, княгине. Супроти Києва ми самі не вистоїмо. Але ж відаєш, наш волхв Борило зело грізний! Пощо тривожити його гнів? Візьми раду з ним. Ярка не хотіла говорити з волхвом. Вона його завжди боялась, а тепер не могла дивитись у бездонні чорні очі убивці праведного священика. Хоча... він віщував перемогу її синові — і перемога прийшла. Але скільки попереду ще тих ратних доріг у її сина? Звичайно ж, вона воліла, аби Маломир узяв рядницю з Олегом київським, аніж мати оцю загрозову перемогу. Турбіда вертівся перед нею, умовляв, хитрував. Хотів і княгині догодити, і не йти супроти волхва. Лукавий же цей торговий народець! Відтоді як жона останнього Києвича, княгиня Ярка, втекла від погромника Олега з Києва і опинилась у деревлянській країні, вона змушена була стати і під захист деревлянських кумирів, і їхніх волхвів. Волхви тут були опорою князівської влади — вони підбивали народ під руку і силу князя, вони розмовляли з Небом і дізнавались його волю. Як тут суперечити волхвам? А ще й коли прийдуть сюди християнські святителі,— без зіткнення з волхвами не обійдеться. І ті, й ті борються за свою владу над волею і душами людей. Тільки ж християнська віра принесе деревлянській землі ще й сильних союзників — інші християнські держави. Старі кумири і волхви відгороджують її землю від усіх — і від інших країн слов'янських з їхніми кумирами, котрих ревно оберігають, і від християнських, чи сарацинських, чи іудейських богів, та разом і від великих держав, які могли б стати опорою князя в своїй землі. — Добре. Я сама піду до волхва Борила. А ти готуй людей і товар. Турбіда полегшено зітхнув, стрельнув чіпким поглядом по світлиці, відзначив, що не так уже й багато срібла в ларцях у княгині, яка так поривається породичатись із велможним болгарським царем. Гай-гай! Чи знає вона, що цар Симеон нині возсідає в Царгороді на золотому троні поруч із царем вселенської Ромейської імперії!.. Що він як рівний сідає й з патріархом константинопольським! Навіщо йому родичатися із цим не відомим нікому і нічим не славним поганським князьком деревської землі? Земля його, хоч і велика, хоч і має чимало градків, але невідома у світах. Та й то: київські володарі уже давно занесли меч над нею. Сьогодні Маломир відбився, а завтра Олег збере з підвладних земель нову рать, покличе ще більше варягів. Хто допоможе тоді Маломирові? Мати-княгиня це розуміє, але вона замахнулась на недосяжне... Хай-но поговорить із волхвом. Він їй зубія покаже!.. Ярка

також знала, що волхв Борило не дасть нізащо своєї згоди. Пощо до нього йти по честь, коли дістанеш лишень безчестя? На купця Турбиду зацаїла обиду — лукавий серцем, із заячою душею чоловік. Знає, що Маломир не змогутнів, то й крутить хвостом. Коли б його язик не призвів до біди. Якось уже дуже вертівся і зиркав по світлиці, ніби зважував не силу її слів, не майбутнє своєї землі, про котру вона піклувалась, а силу золота в ларцях. Був би її Малко могутнім, ніхто не посмів би відмовити його матері!.. Багатого і владного всі люблять, бо бояться, бо може вбити або купити. Вона ж не може ні того, ні того. Не буде більше говорити з цим купчиною, хай собі йде, куди хоче. У Болгарію треба йти самому Маломиру. Доки мир возліг на порубіжжях його землі. Допоки Київ не зібрався із силою. З тими словами й пішла до сина-князя. Вона скаже йому: борше іди в Болгарію, доки твоя земля в честі і славі... * * * Веселина гриміла цебрами і довго спускала в колодязь журавель. Вичікувала, доки ближче підійде Щербило, що поволі вів коня на поводі. Либонь, повертався з поля, як і вона оце щойно прибігла. Сонечко підсушувало весняну землю, і настала пора сівби. Усі в полі — і старі й малі. Нива дядька Златорука була поряд з їхньою. Сусіди цілий день були один в одного перед очима, але не до розмов. Веселина з Крушкою садили квасоллю й капусту, Гордослав розсівав жито і просо по ораниці. Те ж робили всі, хто вийшов сьогодні в поле. Як журавлині ключі, ішли один за одним сівачі, розбризкуючи поперед себе із жмень золотисте зерно. Теплий вітер щедро обвівав вологі груди й обличчя хліборобів, заволочував засіяну ниву сухим чорноземом. Дощів не було давно. Земля курилася чорною пилюгою. Це був поганий знак. Про це думали дорослі. Веселину ж цікавило інше. Оком зорила нишком за тим Щербилом, який, певно ж, знав про це і все потріпував чубом, що розсипався йому на чолі, аж затуляв очі. Він частіше набирав у жменю зерна, так що вітець його Златорук це помітив, спинився, довгим поглядом подивився на сина. Мовляв, хліборобу негоже бути неощадливим, дивись, на всю ниву ще й не вистачить зерна. Щербило почервонів, аж сльози йому на очах виступили. Хоча батько ані словечка не зронив. Знав, що на сусідській ниві дівчина буде кпинити з хлопця. Час весілля наближався, родичі ще взимку домовились за дітей. Як тільки обсяються, упораються з худобою і молодняком, настане година і для весілля. Орачі засіватимуть свою житейську ниву новим насінням, щоб їхній рід не виводився на цій благодатній землі. І цю справу вони робили статечно, за звичаєм і велично. Веселина схилилась над цямриною й бовтала цеберком у колодязі, начікуючи Щербила. А він ніби й не бачив її — сонце, чи що, сипало йому в зіниці розплавлене золото вечора і ніби ховало дівчину в снопах свого осяйного проміння. Ось він припнув до конов'язі коня, обернувся, щоб підійти до колодязя. І враз дівчина випросталась, засміялась до нього білозубо, засміялась ямками на тугих рум'яних щоках, уже пойнятих весняною смагою. Поставила на землю цебро з водою і перелила в своє відро. Хлопець від несподіванки здригнувся. Дзвінкий сміх Веселинки злетів іще вище. Не таланило йому сьогодні: постійно його гордість ганьбиться в її очах! Досада холодком війнула в груди. Та ж вона з нього насміхається!.. Мовчки підійшов до колодязя, взявся за журавель. Мовчки набрав води і напоїв коня, мовчки поставив цебро на цямрину. Веселина

здивовано стежила за ним. Чого мовчить? — Ти чого? — спитала переполошеним голосом. — А нічо...— кинув нехотя й пішов до коня. — А коней сьогодні... поженеш на ніч? Не знаю...— І повів свого коника додому. Веселинка дивилась йому вслід. Ніби ж і не образила його нічим. Може, не любя вже йому? Після заручин, що їх справили ще взимку, вони не раз стояли під вербою при зорях. І щось говорили. І про щось мовчали. А їй все одно було легко і радісно! А по травах Щербило часто кликав її на луки, коли гнав коней на ніч. Веселина потай тікала з сінника, коли сон уже зморював усіх, і бігла в росяні трави, у весняні тумани. Місяць сріблив їй дорогу і щедро відмірював до світання теплими пригорщами весняного кохання. Голос горлиці будив її на зеленому ложі, і вона мчала додому, аби встигнути до ранкового порання худоби. Ні втоми не чула, ні голоду. Не ходила — літала на крилах. І ось ніби спіткнулась об камінь. Наречений уже не кличе її з собою. Навіть не хоче з нею говорити. Шукала свою вину в собі. Була одна лишень вина її — велика відданість йому. Але хіба то вина? Хіба гріх любити усім серцем і усім тілом? Коли є любов — навіщо ж ховатись? Ні перед людьми, ні перед коханим не хотіла критись. І тепер ось також не хотіла визнавати за собою якогось гріха. Та серце тривожно стискувалось в якомусь передчутті. Наречений не кличе її вже... А він тим часом ішов додому, вів коня за вуздечку і думав також про них обох. Батьки обручили їх за звичаєм з Веселинкою. За звичаєм вважав себе нареченим женихом, за звичаєм і весілля мають відіграти й відспівати. Не питали у нього згоди. А коли б спитали, сказав би: хай-но ще попарубкую! Та не сказав би, чого хотів бути вільним, яко вітер. Бо й сам до тьми не прийде від свята Масниці. Того дня послали його на Княжу Гору з солоною рибою від їх кінця. І тоді й трапилась з ним пригода. Пригода не пригода, а якась приклячина приключилась. Повернув, було, вже назад від княжої комори, а назустріч шалені коні! Трійка коней летіла, немовби за нею мчала вовча тічня. А в санях стояла дівчина. Обличчя її було перекошене від жаху, в широко розкритих очах застиг жах. Віжки вислизнули з її рук, і вона побілілими пальцями вчепилась у борт саней. Щербило одним стрибом кинувся наперейми, схопив коней за оброті і завис на ній. Схарапуджені коні почали заспокоюватись і стишувати біг. Коли сани вже зовсім спинились, дівчина раптом непритомно звалилась на сніг. Він кинувся до неї, розгублено тупцював навколо і не знав, що вчинити. На жовтаво-блідому лиці її тремтіли довгі чорні віії, що прикрили очі. Високі тонкі бровенята мертво застигли на восковому чолі. Вітер ворухив темну горностаєву опушку її боярської шапчини і кожуха. Тонкі жовтаві пальці безвільно загрузли в снігу. Щербило стяг її шапчину, розстебнув кожух і снігом почав терти чоло й щоки. Дівчина розплющила очі. Білі тугі вуста зрожевіли. — Ти? — Вона щось хотіла спитати. — Ага!.. Я спинив твоїх коней. Чого так мчала? — Це варяжини клятї нашмагали коней і пустили їх. — Навіщо? — А позбиткуватися з мене! — Але ж ти боярична?! — Авжеж...— Дівчина поправила на голові розхристане волосся й наділа свою боярську шапку. — Скажи вітцеві, хай покарає їх. — Якраз! Вони і над ним гулююкають. — Над боярином? — не йняв віри хлопець. — Ті находники нікого не бояться тут. Грабіжники... А наші бояри гзяться перед Олегом, нічого йому не кажуть. Бояться гніву його. — То хто ж тебе захищатиме?

— Ніхто. Хіба що... ти.— Вона засміялась і подала йому руку, щоб він допоміг їй стати на ноги. — Я? Я що, був і нема. Данину на свято привіз від нашого кінця. Коли бачу — ошалілі коні... — Коби не спинив — убилась би... — А брат у тебе є, щоб захистити від поглумників? — Немає! Сестри тільки — менші. Ото наш дім, де починається узвіз. Усі кияни знали, що там жив великий боярин Бодець. Колись, знали те, вірно служив останньому Києвичу — Оскольдові. З більшою запопадливістю тепер служив цьому приходню Олегові. І в тій запопадливості переважив усіх. — Коли що... клич — я прийду і захищу! — стривожено сказав хлопець і повагом пішов до своїх саней, Болярична, посміхаючись, дивилась йому вслід. Захистить! Де той рукомесний кінець, а де її дім! І як знатиме, коли потрібно її захищати? Але коли б жив тут, на Горі, напевне захистив би. Гарний парубок, сильний... І красивий. Щербило двічі таки заявлявся біля двору боярина Бодця. Але жодного разу болярични не бачив. Кусав свої уста: навіть імені її не спитав. Якось перестрів челядина, що вийшов з-за воріт Бодцевого двору, і спинив його: — Як називають старшу дочку боярина? — А ти хто? — обурився той. — Я? — Хлопець здогадався, що простолюдину навіть імені болярични не скажуть. Тому натхненно збрехав:— Я від боярина Радима. Велів спитати. — А, від боярина! — підозріло тягнув челядин.— Чи, може, від його синка? — Ага, таки від нього. Виручи, скажи! — прикинувся дурником хлопець. — Та вона Го?рдина. І справді, така і є. — Ага, так і скажу. Спасуть тебе боги! — Щербило, пішов додому. Уже смеркалось. Доки перешугає усі намети до Подолу, геть звечоріє. Коли відбули заручини, він на час забув за свою боляричну. Веселинка увійшла в його душу м'яко й погідно. Але сьогодні йому здалося, що вона... збиткується з нього, насміхається... І раптом згадав: хто ж захистить боляричну Гордину? Він скоро візьме шлюб, матиме свою землю, поставить своє обійстя. А там підуть діти. Де вже згадувати йому за ту боляричну! Щось обізвалось тривогою під серцем. Незнайомий тоскний щем... І кому скажеш про нього? Хто зрозуміє його? Веселинка не збагне. Вона переповнена своїм щастям чекання. Сьогодні не покличе її на луки... Вона й так прибіжить! Веселинка сама не прийшла до нього. Просити кохання не хотіла. Коли не любя йому — навіщо толочити траву? Тільки біль тьмарив їй очі й бугом перетинав горло. Яка обида... Навіщо се випало її долі? Думала, тільки в піснях співають про нещасливе кохання. А воно, бач, і до неї припливло те нещастя. Як від нього втекти? Не знала. А коли батько Гордослав заходився колоти кабанця до весілля, сказала: — Батьку, не треба весілля. Я не хочу... за Щербила. І він мене не хоче. Так уже нам випадає... — Такого ще не було у нашому граді, скільки й світ стоїть. Чого б оце гоноритись? — Не те, батьку. Щось пролягло між нами. Спочатку було добре. А далі не вмію оповісти. Не говорить зі мною Щербило. І я його не бачу вже давно. — Як же так? А заручини? — сплеснула в долоні Крушка. — Що заручини, мамо? Не всі тії беруться, що заручуються... Як ото в пісні... Такої ганьби не було в їхньому роді. — Іди до Златорука,— кинулась до нього Крушка, а сама подумки вирішила: без нечистої сили тут не обійшлося. Чиясь відьомська заздрість, певно, перейшла дорогу кохання. Треба сходити до тієї Житяни. Кажуть, вмить скаже, чиє недобре око поруїнувало ниті любови богині Лади... Гордослав відмахнувся від слів жони. — Хай

молоді самі розбираються... За тиждень з'явився і сусіда. — Чого мовчиш, свате? — кахикнув у кулак. — Що сказати? Діти ніби розсварилися. — Еге, ніби. Та що з того? Помиряться. Поберуться, господарка упаде на руки. Я вже й шмат поля їм виділив — отам, перед вашою межею. А згодом з'являться діти, новий клопіт. На весілля час уже запрошувати люд. — Давно б уже пора! — зраділа Крушка. — Вже як відмолимо у богів їм любов і мир. Гордослав згідливо хитнув головою. Авжеж, Веселинка таки ж любить того парубка. Простять якусь кривду між собою — бо в прощенні і прихильності життя сімейне іде. А весілля швидше помирить молодят. — Тоді готуймося, сусіде... — вдарили господарі по руках. * * * Гамірливе весілля вибухнуло, як грім, на подвір'ях статечних подільських сімей. Дівчата, як водиться справдавна, розплітали наречений косу, квітчали її вінками і стрічками. Очікували жениха з боярами-друзьками. З холодком біля серця Веселинка чекала їхньої появи. Подвір'я все юрмилось від людей, бо де ж і відпочити людській душі, коли не на весіллі, де й пісень наспіваєшся, і натанцюєшся, і всіх добрих знайомих побачиш та слівцем перекинешся з ними, та й свої молоді щасливі літа згадаєш... Бо щасливими бувають тільки молоді літа, а далі — гей!.. Дуділи дудники, сопелі, прегудниці; били у бубни і в дзвінкі биля, дзеленчали струни лір та гуслів. Збивали гості землю добрими постільцями, а то й голими п'ятами. На те й весілля! З кінця двору до вулиці перекочувались пісні, як веселі зграйки пташок. І враз — ущух гамір. Дівчата-друзьки біля молодої затихли, прилинули до віконець. Либонь, наречений з боярами прибув! Збіглися в коло, заховали поміж себе наречену — наречений має викупити у них молоду! Заспівали: Ой, станемо у таночок, Одягнемо молодій зелений віночок, А ти, парубче, не зівай, Свою молоду у нас викупляй!.. Широко розчахнулись двері до світлиці — і ніби якийсь переполох вихором влетів до хати. Надворі верещали жіночі голоси, гучали обурені голоси чоловіків. А до світлиці, брязкаючи мечами, входять княжі гриді, обступають дівчат, регочуть хтиво і перегукуються між собою: — Ого, скільки тут вродливиць! Ну ж, соцький, вибирай! З-за їхніх спин виступає чорновусий соцький, погордливо поглядає на них зверху: — Чого полякались? Вбивати вас хтось зібрався, чи що? Анумо, станьте рядком-ладком. Отако, о... Одна біля одної. Щоб розгледіти вас... Котра із вас найгарніша? Га? Ну, очі розбігаються!.. — обертається соцький до своїх гридей. Ті регочуть з важкої обставини соцького: і справді, відразу 1 не добереш! Дівчата поволі відійшли від страху, усміхаються між собою, ніяково поглядають на непрошених зайд із мечами в руках. — А де ж ваша молода, га? Хтось із дівочого гурту кинув: — Давай викуп, тоді покажемо! — Еге ж, без викупу не дамо!.. І тільки нареченому. А ти хто такий? Чого бешкетуєш? Ось зараз об'явиться тут молодий із своїми боярами! — Молодий! Найбільший володар у Києві наш князь Олег шукає собі жону — щоб найліпша із ліпших дівиць була. Чули? То де ваша молода? — Оце, о! — загукали звеселіло дівчата, виштовхуючи Веселинку поперед себе. Адже сам київський володар вишукує собі жону, дивись, може, котрась із них, чи хай навіть Веселинка, сподобається йому. О-о! Велика честь їхньому племені вродливому!.. Наречена справді була найліпша серед усіх. У білій полотняній сорочці з мережками на рукавах і на подолі; срібний начільник із дзвінками підвісками, що

притискував до голови розпущену золотисту косу, котра м'якою хвилею спадала нижче пояса. А з-під цієї копиці золотистого волосся перелякано кліпали до соцького сині-пресині очі. Аж світ хитнувся в того від такої синяви. — Ладна дівця... Боги щедро вділили чарів. Га? Як ви на те? — звернувся він до гридей. Ті захитали головами, загомоніли — куди й краще. — Але ж... вона є наречена! Весілля, либонь, тут! — нагадав хтось із дівчат. — Велено на весіллях і шукати! — згадав наказ соцький.— Обійшли сьогодні вже три весілля. А тут, виходить, і знайшли. Підемо з нами. Покажемо тебе володарю нашому! — Соцький узяв за руку Веселинку і гримнув до гридей: — Чого стоїте? Беріть на руки — і на Гору! Гридi миттю підхопили дівчину, підняли її над головами і виштовхались із світлиці. Тільки земля здригнулась від ударів кінських копит набіглої князівської дружини. Люди проводжали здивованими поглядами вершників. Такого вже давно не бувало чути, щоб умикали на весіллі наречену. — Воно у них в роду щось,— кинула якась молодиця. І гомін людей примовк. Бо пригадали давній рід діда Соловія і онуку його Славину, сестру Гордослава, що стала матір'ю князя Оскольда, убієнного тим находником Олегом. І пригадали замученого сина Оскольдового — Вишеслава... Тепер ще одну жертву вихопила Княжа Гора з того роду. Чи ж на добро? — Не забувають боги рід Соловіїв... Знову згадали... — Все міняється, біди й удача... горе і щастя... Але не боги, а люди чинять зло...— почувся серед натовпу чийсь густий розважливий голос. Люди повертали до тих слів, прислухались. Спершись на патерицю, біля ґанку стояв дебелий старець. Витяг з полатаної торбини сопіль, і сумно заспівало в ній чиясь серце. — Що ж буде з нею? — гомоніли люди.— А де молодий? Чого немає й досі? — Сіті любови незбагненні. Одні виловлюють ними щастя, інші — погибіль. — Авжеж... Хто ходить по стежі любови, ходить, як по жаринах... Сумно оповідала про чиюсь зраджену любов дідова сопілка. — І чого їх усіх, отих Соловіїв, на Княжу Гору тягне? — раптом почувся різкий заздрісний жіночий голос. Авжеж, хіба чиясь доля обходиться без заздрощів? Заздрість всюдисуща і невмируща й завжди перебуває між людьми і править людськими пристрастями. Та все ж чекали молодого. Він має кинутись на Гору й відбити свою наречену. І вони мусять йому допомогти! Відколи це володарі почали у простолюдинів відбирати наречених просто на весіллях! — Не дамо себе в обиду, люди...— потроху гарячили себе мужі й парубки. Висока людська гідність нуртувала в серцях простолюдинів. Але молодий з'явився надто пізно. Від тої новини остовпів. Умкнули у нього наречену?! Не хотів слухати мужів, що кликали йти на Гору. Може, се глас його долі? Може... Срібний весняний вечір накидав на землю прозоро-блакитні шати, погамовував людей. Прозорими тінями літали душі пращурів над обійстями, оберігали свій рід від нещастя і хвороб. Пахло свіжим хлібом, теплим молоком, м'ятою і любистком. Світ готувався до нічного спочинку, щоб завтра знову колотитись і страждати, любити й ненавидіти. Одвічне колесо життя котилось уже туманним зоряним шляхом поміж великих і святих зірок. — Твоя доля віднині піде іншою дорогою, Щербиле,— підійшов до молодого старець.— Вознесешся високо на ній, тільки ж... не дай гордості себе згубити... Не дай!.. * * * У срібних і глиняних підсвічниках палахкотіли воскові свічі; від їх солодкого

диму робилось тривожно й млосно на душі. На довгому столі злегка бряжчало й подзвонювало срібло, мідяні тарелі, різьблені з дерева й глиняні миси та поставці. Багату учту знову влаштував київський владця своїм соумисленикам і радцям вірним, дружинникам і соцьким — варязьким, новгородським та київським. Спостерігав, як хутко челядини обставляли столи їством і п'янкими медами; як застеляли довгі лави багрянницею й оловирами; як широко розчиняли двері до сіней, очікуючи гостей. Повелитель Княжої Гори кидав на все те краєм ока, бо в голові пропливали інші думки. Вони то хмарили йому темні, уже з сивизною брови, то колошкались вихорами — і тоді він запускав п'ятірню у темне, геть пересіяне срібними нитями волосся. То обома руками хапався за широкий, золотом кований пасок — від новгородських ремесників. І все ходив, ходив, ніби сивий крук кружляв по гридниці, поковзом спостерігав приготування. Було від чого хилити чоло в передумах новому київському владці. Лестиві бояри називали його все частіше князем, але добре знав, що як тільки він і справді сам себе нарече князем — вони ж першими й повстануть проти нього. Звичайно ж, зворохоблять і народ. Го! Боярські норови знає віддавна, ще в Новгороді їх набачився і натерпівся. У Києві те саме. Ні, не буде він себе іменувати князем. Так, ніби він їм, боярам, рівня,— радиться з ними, у походи з ними ходить. Рівний серед рівних. Він не хоче нагадувати їм, що в нього за спиною, на відміну від них, тверджа закону слов'янського: колись закликаний до Новгорода князь Рюрик та його переємець Єгорця. Вони незримо стоять за ним і вивищують Олега над боярами. Лишень не над київськими. Київські бояри не кликали Рюрика, гукнули тільки Олега, Тож він і прийшов сюди. Але на князівський чин не зазіхає. Усі те бачать. Проте бачать, що Єфанду з Єгорцем відправив потай в Новгород, а біля себе посадив вірного лакузу — боярина Бодця. Отож і тримає Київську країну під своєю волею з поміччю Бодця та великої дружини — новгородської і варязької. Тому всі й хиляться перед ним. Знає, що ту дружину кияни терплять до часу, як те було і в Новгороді, знає, що всякому терпінню настає кінець. Через те мусить щедрювати й ублажати і бояр, і Свенельда, котрого перехопив і перекупив від Єфанди. Витязь сей і його дружинники велика засторога проти буєслівних і свавільних київських бояр. І вони це відають, через те повзають перед ним і запобігають. Але, знав добре Олег, свавільні варяжини можуть також зворохобити простолюдинів. Отоді не владарювати йому на Київських горах!.. Треба бути дуже обачним! Тепер ще більше терпне від непевности його серце, коли згадує поразку від деревлян. Може, київські пішці згадали останнього Києвича і не захотіли битись із його сином. Маломир деревлянський з мізерною силою побив їх! І навіть Свенельда побили. Перемога над Олегом і киянами принесла деревлянам велику славу. Люди увірували, що боги на боці праведника, а тепер вірять у те, що Малко має повернути свою отчину — Київ. Отож украй потрібно тепер зламати Маломира і його рать. Юнець, ще молоко на губах не обсохло! І він...— Боляче згадувати свою неміч супроти воя-дитини. Тупотять кроки по мостинах. Гості вже надійшли. Олег широко розкриває назустріч їм свої обійми. Обличчя його ніби осміхається. Але душа затиснена в кулак. Хода поважна і обережна, ніби скрадлива. Свенельд шастав очима по гридниці,

дивувався. Гадав, за поразку від деревлян його тут будуть ганити. А виходить, ні, навпаки, частуватимуть. Не збагнути йому закамарків душі київського владці. Там, де треба сварити, хвалить; де потрібно вишмагати батурою — возносить. Таки ж — не збагнути. Дивився на Олега з опасою, коли б не пастка тут якась була... Нарешті не витримав: — Чому нічого не кажеш за деревлянський похід? — А що скажеш?.. Багато киян хочуть того Малка у Києві посадити... Того й не билися... — У Києві? — Очі Свенельдові побіліли.— А куди ж ти? — Туди, куди й ти...— гірко посміхнувся Олег. — О! — Свенельдові подобалась така відвертість.— Ми ще не всі мечі пощербили! — трусонув своїми прекрасними світлими кучерями. — Так гадаю собі: поб'єш того Малка — забирай собі його землю з дружиною. — Усю? То ж велика країна! — За великий труд — і велика шана тобі, витязю. І вже не Олег Свенельдові, а Свенельд Олегові цідить меди у келих. Знову зашуміла, розвеселилась дружина Свенельдова. Раптом якийсь гамір зчинився біля входниці. Варяжини позіскакували з лавиць, заляскали в долоні. Свенельд і собі підхопився, але Олег рукою посадив його на лавицю. — Сиди. Зараз тут будуть. І вже за якусь мить перед Олегом і Свенельдом постало кілька чарівних дівчат. У білих весільних вишиваних сорочках, завітчані весільними віночками і стрічками, з розплетеними косами. Чарівні феї із дивної казки! Таки цей Олег — чаклун! Свенельд схопився на ноги, оббіг навколо гурту заляканих наречених. П'яно маснилися його очі. Помацав кожну з них — справжні, живі. Від страху й подиву дивились на нього синіми-пресиніми очима. — Вибирай, витязю. Кращих дівиць Києва добули тобі мої гриді. — Мені? О! А ти? — А я вже маю. Хіба ще одну так... візьму. — Тоді... візьму отсю! Ні, цю! А може, цю? — розгубився Свенельд. Олег задоволено трясся від сміху. — Бери усіх. Землю матимеш — синів треба багато. Кому ж залишати? Свенельд закивав головою: мудро мовить київський володар. Ці молоді феї виростять йому красивих і сильних витязів. — Беру усіх. Раз... два... три... Наречених повели в покої. І знову лилися меди. Олег нишком поглядав на Свенельда. Був задоволений. Тепер нікуди не втече з Києва цей витязь. І забуде, що на світі є стара королівна Єфанда з її синком. Челядин догідливо згинається перед Олегом. Вказує на сіни — хтось негайно хоче його бачити. — Якийсь гонець, володарю. — Від кого? — Не каже. Нібито із землі деревлянської. Хоче з тобою говорити віч-на-віч. Тривога зіщулилась в його грудях. Від кого ж? Вибрався з-за столу, поспішливо вийшов у сіни. Приземкуватий, широкий в плечах чоловічок з гострим носом і вертлявими очицями чемно вклонився йому до землі. — Я до тебе, володарю. — Ти хто? — Турбіда, купчина. — Пощо таке ім'я маєш? — А від діда. Від князя Тура мав біду — вигнав його з Києва, тоді він прийшов у Житомир... Я до тебе таємно. — Від сопливого Малка? — скривився Олег. — Ні, від себе і від бояр. Слово маю. —: Кажи. — Мовлять бояри: Маломир наш супроть тебе велику війну замишляє. Пішов нині до Болгарії, на Дунай, хоче мати союзником своїм болгарського царя, грізного Симеона. І тиверців з уличами хоче до себе привернути. І жону-болгариню взяти. Мовили бояри: бережися. Олег заляк. Он воно що! А він гадав, що Малко — сопливець... — Правдиве твоє слово? — Голос в Олега став сиплим. — Правдивішого не буває. — Чим присягнеш? — Своєю честю. У тебе є честь? — посміхнувся криво. У

київського володаря таки лишилась у душі людська зневага до зрадників, хоч вони й слугували йому. — Мій рід хоче вернутись до Києва. — Отож-бо і є: торгується купчина: я — тобі, а ти — мені і моєму родові. Олег здивовано зиркав на притихлого вістуну, котрий сторожко обмацував його колючими очищами. Ніби казав, що у Києві зрадників і без нього доста! — Іди. Коли треба буде — прикличу. Огинаючись, як побитий пес, Турбіда почала пасти на подвір'я. Не повірив йому київський владця. Не подякував і честю не вшанував. Так і стояв у сінцях, як злодій, Злодії-бо він і є, Турбіда, житомирський купчина. Украв же у свого князя, котрий дав прихисток його роду, украв його велику таїну і відніс ворогові! А зрадникам і злодіям люди не вірять. Проте і Олег сам злодіюка і тать найперший! На його руках ніколи не висохне безневинна кров київського князя Оскольда. А Турбіду обійшов лукавством — дістав від нього велику таїну і прикинувся порядним, зневажливо засумнівався, чи є у нього, бачите, честь. То щоби не платити купчині за труди. Оборотень нечестивий! А він, довірливець, гадав, що його покличуть у гридниці, посадять на чільне місце, шануватимуть медами із князівських медуш!.. Далебі, й водиці пригубити не дали. Хоч Гора Княжа аж двиготить від ревища п'яних варяжинів! Духмяні меди чути на весь Київ!.. Деревлянський вістун безшелесно зісковзнув з Гори, зник у сутінках вечора. Але спокій Олегової душі він скаламутив до дна. Он які сіті розкидає на київського повелителя той Малко!.. І справді, Олег, возсівши в Києві на столі старих князів Києвичів, забув, що на південних порубіжжях київської землі живе численний і могутній слов'янський народ — уличі, а ще трохи далі вниз по Дніпру аж до Дністра — тиверці. Малко деревлянський збагнув, що, коли з'єднати ці два великих племені та обіпертися на Дунайську Болгарію, він легко зімне Олега з його варягами. Так, гідності свого ворога треба цінувати: мудрий цей юнак, деревлянський князь. Олегову душу враз огорнула терпка самотина. Немає йому супокою на цій землі. Не було ні в Новгороді, нема і в Києві. А вже старість підкрадається йому в серце. Важчає голова, частіше крутять болісті втомлені кістки. Душа просить спокою і домашнього тепла. Але навколо нього чорторії, вихори, вири людських пристрастей, які затягують у свої глибини і його душу, і не може він спинитись на тихих пристанищах життя. Не може, бо затопчуть, зітруть, викинуть на смітник пам'яті. А він же хоче бути зверху, тільки зверху! Хоче чути собі похвальбу і славу. Тільки собі! Щоб ні перед ким не гнути хребта. О, він уже й забув ті часи, коли мусив хилитися перед сильнішими від себе. Тепер мав утіху від тих, кому раніше кланявся і хто нині гне перед ним спину. Гне! Солодка це втіха. Не хотів повертатися до гридниці. Хай Свенельд бенкетує — скоро у нього буде багато трудів. А перед Олегом знову стеляться його безконечні дороги — та не росяні й білі, а як чорнотропи, що гадюкою в'ються серед каміння й скель. Уже він втомився долати їх. Та зупину для нього нема! Пішов на стайню, гукнув конюха. Велів осідлати свого білого Лебедя. Весняне надвечір'я манило в долину. Бузкове київське небо пило воду із дніпрового плеса, а над ним тужно кричали чайки. Поїде він до волхва на Перунову гору. Побесідує з віщуном. Що наврочить йому?... Здала забачив варязького Змія. Єфанда лякала ним Олега, йому погрожувала варязькою силою. Тепер він приборкав ту силу,

підбив під себе. Триглавий Змій нині служить йому. Он там, у його палатах, він упіймав у сіті його силу. Нехай шкірить зубія на ворогів його. Зійшов з коня, неквапливо попрямував до Перунового требища. Хитавиця дерев мигтіла йому в очах зеленими хмарами. Знову спогади брали в полон його душу, тихо входили в неї, як світіння надвечірньої весняної заграви. Може, уперше в житті Олег відчув красу землі, красу Києва, Таки ж не бачив ніде такого дивного града... Таки ж це справді град над градами... Мати городів руських! І він у цьому граді володар!.. Мусить скулитись, зібратись з усією внутрішньою силою, поглядом пронизати майбуття. Куди спрямувати йому свій шлях? Він має переступити через свою втому, зневіру, відчай — і мусить знову перемогти. Уличі, шворці, а за ними Болгарія. За її спиною ромеїгречини. Он куди замахнувся Малко. Але тому союзю він має перетнути дорогу. Назустріч Олегові уже йшов Перунів волхв. — Чи маєш мені віще слово сказати? — зустрів його Олег весело. — Чи відаєш якісь знаки біди? — Посієш чуже зерно і в день жнив збереш замість врожаю жорстокий скорб і зраду, — схилювся віщун перед Олегом. — Союзники твої — беззаконники нечестиві й злодії, усе роблять за мзду, уже осліпли в гонитві за нею! Бо кланяються цьому Змію Гориничу ненаситному. Вели забрати його з цього святого місця. Олег відчув в тих словах якусь таємну погрозу для себе. І чому цей віщун, якого він, Олег, тут посадив, так сміє говорити з ним? Хто повелитель цих гір і хто мусить тут наказувати? Він мовчки завернув назад. Не буде нічого говорити цьому знахабнілому віщуну! Перейшов хрещату долину, перебрів потічок, вибрався на лісистий пагорб. Тут повівав свіжий вітерець із задніпровських плавнів і лісів. Дихалось вільно, думалось ширше. І рантом побачив на узвишші над кручею якогось старця з латаною торбою за плечима. Побачивши Олега, що тримав коня за вуздечку, старець підійшов до нього, огледів його), потім Лебеда і пішов якоюсь стежиною. — Чекай-но, куди пішов? Щось хочеш спитати? — гукнув йому навздогін Олег. Старець спинився, скинув з пліч торбу. — Може, заблукав? — Я не заблукав, володарю. Це ти блукаєш в сум'яттях життя, — відповів старець. — Звідки знаєш, що я володар? — Бачу. Хіба ні? — А що ти ще бачиш для мене, старче? Може, ти справді віщун якийсь. — Я все бачу про тебе. — Тоді скажи, скільки літ мені жити? — Нехай мої слова не увійдуть в твої вуха. — Не бійся, я тебе не обиджу. Кажи, що знаєш. — Помреш ти на цій землі, володарю. А смерть приймеш від свого вірного друга. — У мене немає друга, старче. — Твій друг з тобою! — Старий ткнув пальцем у Лебеда, що мирно скубав соковиту травицю. — Мій кінь? — весело засміявся Олег. Почав розглядати Лебеда. А тим часом старець зник у хащах. Хотів наздогнати його, може, навіть вперіщити батурою: хіба може кінь завдати смерть? А втім... Повертався до Гори з тривожними передчуттями. Навіщо він слухає різних бродячих ворожбитів? Не треба знати своєї долі й спокушати її. Долю свою треба вести за собою. Йому це завжди вдавалось. Та, може, й справді, це знак богів. То що ж — він не буде більше сидати на свого Лебеда. Поставить у стайні — кінь заслужив собі спокійну старість. Хай годують і шанують його вірного друга до кінця. А в похід на уличів Олег візьме іншого коня. Доля знову кликала його в ратну дорогу. * * * У граді Пересічені з великою честю стрічали деревлянську сольбу — князь Маломир із

дружиною, княгиня Ярка зі служницями привезли уличанському князеві Превладу багаті і щедрі дари: і бочки п'янкх медів, і сувої білого лляного полотна, і шкурки куниць та рудої лисиці. А ще кожухи, ткані ковдри, різне різьбярство: кухлики, миси, тарелі, оздоблені коштовним камінням. А ще... Та не злічити всього і не надивитись! Превлад зі старійшинами шанували гостей бучною учтою, і піснями, і скоморошими веселощами та ігрищами. Маломир був молодий та бравий, чого б то було приїздити сюди з такою пишнотою, коли б не збирався просити у князя котрусь із дочок. А що дочок у Превлада чимало, усяк те відав. Он вони носяться по теремних хороминах, розвівають одна поперед одною пишними рукавами та подолами сорочок, мережаних золотою ниткою і пересипаних перлами, та все пристукують закаблуками червоних чобіток, та все видзвонюють намистами-перлами та коралями, та все виблискують срібними начільниками. Підносять на таці княгині-матері свої дарунки — то вишивання, то убруси ромейські чи намиста заморські. Княгиня Ярка все те розглядає, чемно дякує, але не бере. Доки Маломир веде перемови про мир-союз, про спільний похід проти супостата-находника, що захопив престольний Київ, княгиня відсилає до Болгарії свого посланця — купчину Синька з невеличкою валкою повозів і осторожниками. Має той Синько дістатись до Преслави, столиці болгарської, поклонитись цареві Симеонові і цариці та просити в них священників для землі деревлянської і жони для її сина-князя. А тоді має той Синько чимскорше прямувати через степи й ліси до Іскоростеня, нікому не оповідати ані словечка. Часи нині непевні, кожен чатує лиш на свою користь, повсюди лукавці сіють чвари, а злодії зловливо злодіюють. Що Синько сю справу зуміє полагодити якнайліпше, стара княгиня не сумнівалась. Отець її — Ніскиня — ошечдрив колись рід цього купчини іскоростенського, який возив для князя вина й узороччя з Царгорода. І тепер йому обіцяна добра мзда. Бо хто ж задарма в наші часи робить добро? Скоро Превлад і Маломир подалися до тиверців. Цей великий і розсіяний по степах народ споконвіків жив вільно і затишно, давно ні з ким не воював і ні з ким в союз не входив. У тиверській землі було чимало городків і чимало князків, а великого з-поміж себе не хотіли визнавати. Кожен жив у своєму уділі і не пов'язував себе ні з ким ніяким словом. Землі усім-бо вистачало! Тож говорити з ними про єдність було важко. Коли вони між собою не хотіли єднатися, то з чужими володарями не хотіли тим паче, навіть на короткий час. Превлад і Маломир їздили від городка до городка, від одного князка до іншого. А дні літа швидко збігали, не полишаючи за собою ні радості, ні добрих прикмет. Ярка терпляче очікувала на свого посланця, з княгинею Превлада — Слудою — намагалась не говорити про женихання. І тоді Слуда сама вирішила говорити про це. Її старша дочка вже пересиджувала в батьковому домі, а тут така нагода! Ярка вислуховувала похвали Слуди своїм донькам, проте знову нічого не говорила про женихання її сина. — Мене мій князь сам узяв, Слудо, — пригадувала Ярка давнє. Але Слуді, ці спогади були ні до чого. Одного світання на теремному дворі тривожно заскрипіли ворота. Ярка крізь похлихий сон здогадалась — її посланець! Босоніж вибігла на ганок, до неї кинувся прибулець — він був від Синька. — Княгине, мій господар, купчина Синько, велів

сказати: цар не дає дочки своєї. Готує за царевича ромейського віддати чи мадярам. Може, в яку іншу землю податися? Але вже дарунків нема — тоді шли нові повози, Княгиня Ярка довго розтирала пальцями чоло, намагалась втямкувати мову Синькового гінця. Повози? Де вона візьме тут повози і дарунки багаті? Кожен день її у Пересічені стає дедалі нестерпнішим, дедалі тяжчим. Авжеж, Болгарія хоче кріпити узи із Ромеєю, а не з деревською землею. — То що ж робити? Куди йти? Яка рада твоя? — Гонець втомлено опустил перед нею плечі. Його руки з батіжком безсило обвисли до колін. Либонь, день і ніч цей юнак гнав свого коня, аж почорнів од сонця і пилуги. — Ходи в хоромину, хлопче. Розкажи усе спочатку. — Гонець жадібно випив кухоль води, сів на лавицю. — Ну, що розказувати? Спинилися у гостиному дворі у Преславі та й послали знайомого болгарина до царських покоїв. Послали з дарунками. Ніхто їх не запросив. І другий раз, і третій посилали. І також їх не запрошували до палацу. Тоді сам купчина Синько пішов до палацу. Його провели до високого боярина. Він усім там порядкує. Та й зробив той боярин Синькові відмову. — А що за боярин такий? — Мовлять, якийсь родак цареві Симеонові. У палацах все чисто за царя вирішує. — Може, у нього також є донька? Ажеж, родак царя! — Не питали про те. Такого веління від тебе не було, щоб у бояр невісту запитувати. Коли велиш, передам своєму господареві... — і пішов на подвір'я. — Куди ж ти? Відпочинь! І коня нового візьми! — спинила його Ярка. Гонець подивився на свого невеличкого коника й одказав: — Ще доскочу на цьому! Якось уже буде... — Чекай же. Ось подарунки візьми... Ось мій перстень, і намисто з чистих перлів, і навушниця із смарагду... А більше нічого не маю!.. Гонець вкинув ті подарунки за пазуху. — То я поїхав! — Хай тобі дорога стелиться рівненько! — вклонилась йому княгиня. Сидіти далі у Пересічені не хотіла, — царівни тут уже не доведеться зустрічати. Ярка заспішила до Іскоростеня. Слуда злісними очима проводжала повози княгині. Поїхала — не залишила ані словечка надії! То нехай вітри і сліди її заметуть на цій землі! Її дочки не до вподоби! І Превлад іще хоче допомагати Маломирові? О, ні — не дочекається він тієї помочі. Слуда взялася міцними кулаками в свої круті боки і плюнула вслід гості. З важким серцем прибула стара княгиня додому. Покоївки й челядниця ойкали та стогнали, так схудла, так перевелася їхня господиня. А що вже не було ніякої царівни, то аж танцювали потай на radoшах — бач, свої дівчата не до вподоби, подавай їм із чужого краю, та ще й царівну! Хи-хи! А ті царівни царевичів виглядають, свого Бога тримаються, своїх звичаїв не зраджують!.. Другого ж дня на княжому дворі цюкнув патерицею грізний волхв Борило. Пронизливим голосом заверещав-завив прокляття: — Нечестивець згине від прокляття свого! — і знову цюкав об землю, об кам'яні стіни й огорожу. Вся двірська людність збіглася до нього. Ярка стояла в своїй хоромині, виглядала у віконце, зі страхом дослухалась до його жорстких слів. — Якщо володар слухає лживі слова і ганяється за чужою славою — не бути йому володарем! Не принесе він своєму народові світла, а навек полишить у пільмі! Ридайте, ви, людії деревської землі! А ви, хулители свого народу, слухайте веління наших богів! Ви перетворюєте свій люд на плем'я злодіїв і синів погибельних! Ваш стольний град стане пристанищем блудодіїв і находників!

Тепер тут витають гонителі свого обичаю і беззаконники! Бо володарі його побігли до чужих джерел, жадають напиться чужої мудрості — хрестителів-чужаків. Забули, що чужі ідоли бережуть чужі душі і поведуть наш народ у рабство й неволю. Горе вам, володарі, що забули свій покон і звичай! Горе вам, що мудрі лиш перед собою і розумні в своїх очах. І тобі, княгине, немає прощення за зраду віри своєї! Радишся-бо з нечестивими хрестатими служителями, кличеш їх сюди, бігаєш до чужих підмостків. А своє топчеш в презирство і ганьбу!.. Народ твій не піде за тобою! Прокляне твоїх святителів! А тобі да не буде супокою у Вираю, а твою душу потягнуть у царство Пека і Цура. Знай про це, нерозумна жоно, матір повелителя. Ярка дослухала ці прокльони до кінця. Бачила, як повагом потупав із двору волхв Борило, як челядь двірська зі страхом і шаною розступалась перед ним. Волхв пішов, а його прокляття, а біда лишилась у дворі. Хто ж се зрадив її потаємні наміри? І чого се так розлютився Борило: тому, що не питала його ради, чи тому, що святителів-християн запросила сюди. А може, дізнався про сватання до царівни і розлютився, бо Маломир не хоче брати в жони його племінниці? О ні, лукавий волхве, її ти не залякаєш. Тільки німе товписько можеш обдурити своїми викриками і клятьбою. Страх втратити владу над душами простолюдинів пригнав тебе сюди. Страх, що і князь з тобою ради не держав, коли вирушав до сусідніх країн,— отож не став ти врівень з князівською владою!.. Все це вона розуміє. Та чи збагнуть оце лукавство прості умом? А від них же залежить сила землі деревської! Горе тобі, матір повелителя, бо облуда й обида виловлюють тебе в свої тенета. Виловлюють і силу князя Маломира. Іменем всевладних богів волхв прикриває свою захланну жадібність влади, власне честолюбство видає за честь всієї землі. Чи це так одвіку було? Чи одвіку високі замисли й гідність отак хулили і принижували владолюбні лукавці, що рвуться до владарювання? Ярка стала молитись Дажбогу-Ярилу. Сонце наше, світе наш, світиш одвіку на землю, освітлюєш її темні і глухі закутки й нори, освіти й порятуй від задуму нечестивого хворого на владу волхва-пророка! Захисти душу праведну і розмисл великий. Не задля себе князь Малко і вона дбають, а за свою землю і свій народ і будучину його. Просвіти лживого мужа, дай сили йому відродити здоровий глузд... Пошли їй звістку від сина... і від Синька... Задушна самотина зігнула її плечі, висушила очі. Мовчки проводжала біля віконця сумні журавлині ключі, що летіли у Вирай, у щасливу землю вічного сонця і тепла. Звідти має прийти їй добра вість. Але несподівано вість прибула з Києва: київський володар Олег із дружиною пішов на уличів і на Пересічень. Княгиня Ярка від таких слів зовсім злягла. Бо злі слова б'ють тяжче, аніж меч,— у саме серце... * * * Відколи Олег з варягами утвердився в Києві, справи боярина Бодця пішли якнайліпше. Щовесни він збирав велику ватагу різного люду, давав їм свої лодії, наймав волочайників і гребців, і ті плавом спускались униз по Дніпру. Доставляли набутки бояринові через гирло Дніпра до ромейських городів Таврії чи до дунайських городів болгар. Торгові люди ішли також і через Кілію, Констанцу, Каварну, Варну, Месемврію, а звідти на Царгород. Довга дорога, і великі труди на ній. Велика небезпека постійно чатувала на переповнені лодії боярина. На порогах Дніпра їх перестрівали печеніги-грабіжники,

Добравшись до Хортиці, люди боярина два дні відпочивали, на давніх святилищах біля дуба Перуна різали півнів, яких брали з собою з Києва, і клали треби своєму кумиру-захиснику. Далі швидко гребли по Дніпру, ніде не зупиняючись. Бо обома берегами за ними назирці скакали орди печеніжинів, чатували, чи не заверне яка лодія до берега, щоб забрати з неї все, що там є. І так ідуть аж до Березані. Там починалась інша небезпека — ромейські ватаги злодіїв. Через те боярин Бодець, як і інші бояри, що приєднувались до нього, наймали у дорогу багато мечників. Їхня ватага була така велика, ніби яка ратна сила ішла Дніпром. А вже на пониззі вони спинялись у потаємних пристанищах, у певних людей, що віддавна тут оселились і допомагали торговим ватагам. До приходу їх заготовляли хліб, прісну воду, копченину. Повертались ці торговці не з порожніми руками, та й тут, у Києві, продавали дивні шовки і срібло, туго набивали свої гамани. А тому тісніше гуртувались навколо Олега — його дружина берегла безпеку їхніх садіб. Він же платив двом печенізьким ханам — Рогдаю і Сухану — за те, щоб сиділи тихо й інших орд печенізьких до Києва не підпускали. Та одного дня до Бодця прибіг посланець від хана Рогдая. Бив поклони до землі і все повторював: — Велика тьма орди!.. Нової орди... угрів... Біда! Послав своїх людей в полуденні степові оселища — один за одним вони повернулись назад. Під Києвом стояли вежі якоїсь незнайомої орди. Печенізькі хани Рогдай і Сухай не знали її. Орда мала великі табуни коней, стада корів. Усі вершники в шкіряних одяганках, але обличчя їхні були дуже дивні — шкіра порубана глибокими рубцями. На щоках від тих рубців навіть не росло волосся у чоловіків. Головний їхній владця називався Альмош. Вони обступили вже Київ з усього полудневого краю. Біда ця прикотилась неспогадано. Бодець думав, що першим принесе цю тяжку звістку Олегові. Але той уже знав про орду. Гриз себе, що цього разу віддав майже всю варязьку дружину для охорони купецьких лодій. — Де будуть зараз київські лодії? — спитав у боярина. — За Хортицею... Назад їх не завернути. — Яка твоя рада, Бодцю? Що зробив би на моєму місці? — Не відаю... — Справді, дружини в Києві нема, помочі взяти ні в кого... Єдине — підняти киян і дати їм мечі. Тому й сказав: — Підняти киян і дати їм мечі. — Орда усіх переб'є. Он скільки їх довкола Києва — як море. — Як скажеш, так і вчинимо, — обережно сказав Бодець, розгладжуючи свої чорні пишні вуса. — Коли слава — то всі руки тягнуть до неї, а коли біда — всі розбігаються, як таргани... Збирайся і йди у стан Альмоша. — Я? — Широкі чорні брови Бодця полізли на лоба. — Так ці ординці тільки й чекають, щоб потяти наші голови! У мене одна голова!.. — А в мене дві? Іди і спитай: пощо їхній хан обступив Київ, чого хоче. І все обіцяй. Чув? На все давай згоду. — Охоронців скільки даси? — У мене нікого нема. Один Карло лишився з двома десятками воїв. Але я їх тобі не віддам. Бодець аж потемнів. Його посилають рятувати Київ і Олегове владарювання. І не дають осторожників?! — Ти їх мені віддаси, Ольже. Карло буде мене стерегти, бо я йду рятувати Київ і тебе. А ти заховаєшся за валами. Олег підвів догори голову, ніби принохувався до якоїсь грози, що почувалась у повітрі. — Хай так. Бери Карла... — І боярин Олій нехай піде зі мною! — визивно кинув Бодець. Він накладе головою, а його супротивник вивищиться, розбагатіє на його кістках... Якщо

вже йти до вовка в зуби, то вже разом зі своїм недобрим содругом. — Боярин Олій уже поскакав до сіверян. Він першим дізнався про орду угрів. Буде просити о допомогі... Довелося Бодцю самому йти до Альмоша. Велетенського зросту варяжин Карло та кілька подільських парубків, яких прислали старости рукомесних кінців Подолу для обереги боярина, добирались до стану Альмоша плавом. Бодець сів у перший човен, який вів кряжистий сивий муж, його пряме довге волосся на чолі було притиснуте тонким ремінцем. Гордослав! Онук діда Соловія, якого боярин бачив ще в дитинстві. Чи ж і нині ростить він у своїй родині сина або онука на ім'я Бусл, за прадавнім звичаєм. Ці простолюдини вірують, що в їхньому роду колись був князь полянський Бусл, якого дикі готи розіп'яли біля гирла Либеді. Відтоді з покоління в покоління передають звичай — неодмінно одного із нащадків-синів називати Буслом. Мовлять, що душа розп'ятого князя може вселитись у нього і заговорить його голосом. Тоді їхній рід знову владарюватиме на своїй землі. Так воно чи не так, але частково ця мрія гордих простолюдинів здійснилась: онук Соловія був останнім київським володарем. Його убив Олег. Та, мабуть, знову росте у Гордослава спадкоємець родинної слави. — Гордославе, це ти чи не ти? — впізнавав і не впізнавав його Бодець. — Хто ж іще? — спокійно одказував стерновий. — А що, багато синів маєш? — А маю, скільки боги подарували. — Може, і Буслом кого назвав? Гордослав одвернувся, погляд його здаленів. Ба, київські бояри страхаються, аби простолюдин не породив Києву свого князя! — Може, і назвав...— неохоче відповів.— Он уже видко вежі. На кручах Дніпра, на горі, і справді стояли кочові домівки із товстої повсті, з високими білими димарями... Причалили до берега. До них уже бігли смагляві до чорноти ординці. Загорнуті в баранячі шкури — хутрами наверх, шкіряні сорочки і ногавки, шкіряні взувачки. Невисокі, міцні, з довгими руками, плескаті носи, вилицюваті обличчя. Щось говорять, показують вгору — на кручу. Там стояв високий намет з червоного шовку, біля нього горіли вогнища. — Альмош! Альмош! — кричали їм ординці. Видиралися на ту кручу довго. Нарешті опинилися в гомінкому становищі угорського вождя Альмоша. На вогнищах у невеликих казанах, які були підвішені на залізні палиці, варили м'ясо. Від нього валила духмяна пара свіжини. Навколо вирували зграйки смаглотілих чорнооких дітлахів. Усі голісінькі, бистроокі, швидконогі. Вереск, писк, свист, стрибання, сміх, крик — все зливалось в якийсь пекельний лемент. Сольбу киян провели крізь ряд великих вогнищ — як і печеніжини, угри, певно, вірили в очисну силу вогню. До свого вождя вони пустили тільки боярина Бодця і Гордослава. Альмош сидів у наметі на великих ведмежих хутрах, підібгавши під себе ноги. Пряме чорне волосся рівно падало йому до пліч. Невисокий лоб, довгасті блискучі очі під низькими темними бровами. Але обличчя! Трохи вилицювате, воно все чисто знівечене жахними рубцями. У яких же битвах побував сей воїтник, щоб залишилось на ньому таке каліцтво? Рубцями були вкриті руки і груди. Тоді кияни не знали, що ті рубці були не від ратних ран, а від того, що штучно заподіювали собі рани на обличчі й руках, аби потім, коли вони затягнуться в тугі рубці, мати войовничіший вигляд... Альмош нічим не вирізнявся від своїх одноплемінців — ні одягом, ні прикрасами. Хіба що мав суворіший вид та зіркий

ріжучий погляд. Поруч сидів світло-русий бородань у ромейському каптані й чорних чоботях. Ніби знайомий сей чоловік, але й незнайомий. Іще сидів поруч з Альмошем ординець, дуже схожий на свого владцю, і награвав на великій сопелі безмовну пісню, довгу і одноманітну, як дорога, якою ішла його орда... Альмош привітно кивнув київським мужам. Вони вклонились і стояли. Угорський володар почав щось говорити. Дудник поклав сопель і став переказувати слова Альмоша. — Ми пройшли вашу землю і забрали її собі,— повідомив Альмош. — Хай прийде ваш князь і поклониться мені. Я великий вождь Альмош непереможного народу. Нас називають мадяри. Я хочу стати тут назавжди зі своїм кочів'ям. Все. Бодець і Гордослав не йняли віри — ці мадяри-угри забрали всю їхню землю? Коли? А куди ж дивилися їхні толковини — хани Рогдай і Сухан, які кочують навколо Києва і стережуть підступи до нього? За що Київ платить їм велику мзду? Чи, може, ці угри перекупили їх більшим золотом та обіцянками? — Великий київський володар просив запитати тебе, що хочеш взяти від Києва? Усе тобі дамо. Відійди зі своїм кочів'ям у степ. — Я забрав усе, що хотів. Київський князь хай віднині кланяється мені і буде моїм конюхом! Я веду свій народ від хозар — від самого Яїка. Ми тут поставимо свій каганат мадярський... — Але ж...— почав знову Бодець, та світлобородий муж у ромейському каптані спинив його різким помахом руки. — Не сперечайся, боярине,— заговорив сей муж по— слов'янському.— Київ загине, коли твій Олег йому не поклониться... — А ти хто будеш? — здивувався Гордослав. — Я той, кого зневажив колись Київ. А тепер моя черга прийшла: Київ буде зневажений уграми. А коли не захоче твій Олег вклонитися Альмошу, чолом ударить деревлянам. Іного у вас нема. — Ти деревлянин?! — зрадів Бодець. — Я купчина з деревської землі, се правда, Турбіда. — Турбіда!.. Знав тебе колись,— заговорив Гордослав.— Раніше ти зраджував київського князя. А нині навів орду на Київ стольний. Турбіда засовався на шкурах, не чекав, що його у Києві знають: — Київ буде повержений уграми. Це буде вам кара за зневагу деревлян. — Зрадливе плем'я твоє...— сплюнув Гордослав.— Від поганого сімені погане й зілля. Чого хочеш? — Хочу помститись... За зневагу мого роду! Київ хочу бачити на колінах переді мною... — Дрібна твоя душечка... Таких, як ти, треба було догори ногами вішати. Але це від тебе не втече. Обіцяю! Альмош прислухався до свого тлумача. Заусміхався, кинув поглядом на бундючного, розрум'яненого Турбіду. Коротко гукнув до влазу. Звідти вийшло двоє кремезняків, мовчки підняли Турбіду разом із шкурою, на якій він так невміло сидів, і винесли з намету. — Куди його? — здивувався Бодець. — Великий Альмош не любить зрадників,— мовив тлумач.— Турбіда обіцяв Київ Альмошу, а не деревлянам... — Ваш народ слов'янський їсть зерно. Кінь і свиня також їдять зерно. Мій народ їсть коня і свиню, їсть м'ясо. Мій народ — сильний! Він буде володіти слабким народом.— Альмош гордовито обвів довкола рукою. Мовляв, весь довколишній світ має належати йому. — Я передам усе київському князеві. — Чекатиму один день,— спокійно завершив розмову Альмош... Олег вислухав їх мовчки. Навколо столу поряд з ним сиділи київські велемошці, старости рукомесних братчин. Поміч прийде від сіверян через кілька днів. Від чернігівчан та уличів також через кілька днів. Деревляни, мабуть, з'єднаються з уграми... — Але їх другого дня і згублять!

— сказав Гордослав. — То нам радості ніякої від того... — Розходьтєся, збираймо людей на вали... Будемо битися. Вони билися три дні. Виходили з воріт, билися і знову ховалися за вали. Не один киянин встелив своїм білим тілом рідну землю, а душею вознісся в Вирай. Серед них і Гордослав, славний нащадок великого роду Соловія. Альмош посилав одну орду за одною. Вождь великого народу, який не їсть зерна, а лише м'ясо великих сильних створінь, жадав бачити Київ на колінах. Але поляни-русичі знову виходили з воріт, падали мертвими, а ті, що відступали, брали у нього великий полон. Уже багато бранців сиділо за тілами Києва. Альмош послав своїх гінців: — Віддайте моїх людей. — Віддамо. Лишень відійдіть од града. Альмош думав. І відійшов. Йому віддали бранців. Альмош ще хотів срібла, коней, полотно, мечі... І знову жадав чогось... І знову... Олег і бояри мовчки віддавали. Купували Києву мир. Прийшли дружини від уличів і від сіверян — попросили захисту в Києва, коли на них підуть угри. Київські владці пообіцяли поміч за частину полюддя. Угри відійшли на захід. Лише ті кручі над Дніпром, де стояло стійбище Альмоша, зберегло дивну назву — Угорська гора. Київ підносився над слов'янськими землями своєю ратною силою і славою. ...

ПОЛЮВАННЯ З СОКОЛАМИ

Довкола мовчала, упокорена осінню, земля. Мовчали ліси і гаї, прибиті легкою позолотою; німували озера й ставки, і навіть річка Трубіж немовби спинила плин, підставивши своє очеретяне плесо журавлиним ключам, що падали з неба, зі своєї перелітної дороги. Ранкові тумани над нею колошкали посвистом крила диких качок, стогони, крикани птахів. Деся в очеретах бив хвостищем по воді старезний вирлоокій сом. А може, то був добрий Водяник. Прудка смугаста щука легко хапала своїми гострими зубіями зледачілих від ситості линків і карасів. Зелені жаби також зледачіли під осінь, мовчки перестрибували по багnistому купинню, тоскно вдивляючись у цей незбагненний зелений світ своїми сумними, прощальними поглядами. Осінь нагадувала про втому, пересит життя, про його конечність. І людині хочеться впасти на купу пахучого сіна й заснути. Та ось сонце вже проглянуло з туману, зблиснула роса, ожила всюдисуща комахня, і якась дзигзиста муха не дасть тобі супокою, буде лоскотати обличчя, руки, доки не змусить витрусити з голови мрійливість і крокувати своєю стежкою далі. Треба йти, провалюватись у ковбанях, хлюпати по мілководдю, добиратись до човна, що стоїть ген у кущах лозняка і перепливати річку на другий берег. Там пасуться табуни коней і стадо корів. Тож пастух Окомир залишає на цьому березі свого мурого коника і трьох псів, що з ним бережуть худобу, пересідає у човник і простує уздовж очеретів до того берега Трубежа. На зелених отавах роздолля. Копиці сіна уже звезені на обійстя, під повітки, готові до зимових стуж. І в пастуха нині більше часу, бо довші ночі, пізніші світання. І череди спокійніші, не те що навесні. Можна і рибки у ятері набрати, і невода розставити. Земля немовби прикрита золотистим ранковим серпанком туману. Але дихається легко — густий прохолодний трунок трав бадьорить дух, п'янить голову, вигострює зір. Ондечки де його череда і табун, що бродять по шиї в тумані, Вдалині принишкли осінні гаї. Там князь Превлад і його тіуни поставили сіті перевісищ — виловлюють обважнілі ситі зграї перелітних птахів. І йому

також наглядати за тими перевісищами, щоби вчасно покликати ловців, коли сіті будуть уже повні. У цю мить спокійних, неквапливих передумів щось упіймав вигострений зір пастуха: здалося йому, що той далекий гайок, де пасуться коні й корови, рушив з місця і став наближатись до Пересічення. Через деякий час йому здалося, що то вже і не гайок, а табуни коней зірвалися з місця і мчать до града. Отоді вже пастух Окомир збагнув, що то не дикі табуни коней, що їх вправно веде рука верхівця. Суне якась орда... Вихором вискочив зі свого човна, знову пересів на мурого коника і погнав його до Пересічення. Він перший приніс звістку про небезпеку. Заворушився стольний град уличів. Заскрипіли двері стаєнь, затупотіли копита мостинами вулиці — всі бігли до вічевої площі. Князь Превлад уже стояв із Окомиром на помості, Давно вже ординці не топтали землі уличів. Ось згадали. Уличам не вперше відкидати їх. Князь Превлад ділить городян на сотні, призначає соцьких; двірські люди роздавали мечі й списи. І раптом Окомир щось пригадав, зірвав шапчину у пошані до князя: — Княже, не осуди слово моє. Але хочу спитати — чи можеш попросити і свого гостя, князя деревського, о помочі? — Маломира? Та він учора подався додому, — спохмурнів чолом Превлад і скривився так, наче мусив борсатись у тенетах, як спійманий журавель. — Дозволь іще слово... — не відставав Окомир. — Не до слів порожніх! — розсердився Превлад. Бо й сам себе гриз, навіщо відпустив Маломира. Але хто знав? Був у нього деревський князь із невеликою дружиною — і вже нема. Тиверські князьки не захотіли його підперти супроти київського находника — Київ надто далеко від них і клопоту тиверцям не завдавав. Тому і Превлад не пристав до Маломира. Та ще й княгиня Слуда додала перцю, мовляв, не захотів собі взяти в жони їхньої дочки, не бути йому в ласці уличанського князя. Отож і поїхав Малко ні з чим. А тепер як просити у нього помочі? Даремна порада цього обідраного мудреця! Окомир тупцяв розкислими від болота шкуряками, бгав у руках шапчину, ковтав обиду на князя. Пощо чванливо каже, що його слова порожні? Не дослухав же його! А він хотів спитати, якою дорогою пішов деревлянський князь. Він би обмізкував, як вийти тому навпростець і попросити о помочі. За своє життя Окомир обходив усі стежки свого краю, босими п'ятами позбирав усю росу трав, обмацав руками кожну п'ядь землі. Йому легко і просто на ній — рідна земля йому завжди допоможе, підкаже... Пощо цей Превлад гонориться, називає його слова порожніми? Окомир не міг всього цього сказати князеві і сухими ковтками ковтав образу, як гарячу пилюку. Князь уже і не дивився в його бік. Окомир таки прохрипів: — А якою дорогою... пішли деревські люди? — Іди-но краще пастушити, чоловіче. Мене зовсім не переймає, де зараз мій учорашній гість. Був — і пішов. Треба думати про захист града! — Превлад сплигнув з помосту на землю і важкими, товстеними ногами почвалав додому. — Ану злазь з помосту, — штовхнув розгубленого пастуха княжий тіун. — Чудисько смердюче! Тьху!.. Пхається, бач, поруч із князем стати... Окомир якимось боком сплигнув додолу, забив собі плече об поміст, хтось хикнув йому в обличчя, хтось піддав легенького стусана під бік. Що вдієш — такі вже вони, уличани, родаки кривні! Як і всі люди на світі, залюбки зневажають найвищу душу заради миттєвого власного вивищення хоч над кимось, хай навіть над

пастухом. Хлібом не годуй, дай зневажити зневаженого владцею!.. Як побитий безневинний пес, вибрався Окомир з вічевої площі. Попхався до річки, відшукав свого човника. Дерев'яні вежі Пересічення, вали й тереми княжого града танули в сонячній імлі. Даремно, княже, і ти, люд наймитський, возносишся гординею. Прийде і на вас справедливий суд Перуна. Пощо плюєте в чисту душу? Що не вмів леститись і мовити елейні слова? А говорив з князем яко з людиною, рівною людині... Хто знав, що то найбільша образа для володаря — урівняти його з простолюдином. Думав, велеможець — хто має веле багатства і веле розуму. А воно задирається, яко дурень. Усі знають, що на дурнів нема рятунку. Якщо вже такий — то до кінця. Навіщо йому той Превлад? Він сам собі князь. І зробить так, як хоче зробити. Ось перепливе річку, сяде на свого мурого коника. А в того коника крем'яні копитця! І вогонь в очах, і гаряча кров у тілі. Помчить його, яко птах, напереріз деревській дружині — і заверне її іменем народу уличанського. І тоді вдарять вони з обох боків на тих нападників. Го-го, як двигтітиме під копитами земля, коли будуть назад котитись! Як намислив, так і вчинив. Коли Пересічень оточила Олегова дружина, князь Превлад лишень зойкнув. Де той Київ, думав, де та земля полян-русів, а вже он зазіхає київський володар на Пересічень. Його крикуни нахабно вимагають: — Гей, ви, котрі уличі! А нехай-но ваш князь гладенний відчиняє ворота! І покладе нехай свій меч і свій щит до наших ніг. Уличі мовчали. Пощо тому Олегові забаглося взяти їхній град і їхню землю? Маломир казав, що закланний той Олег-находник, добереться й до них. І як начаклував — ондечки завойовник уже під валами града. Не довго думаючи, Превлад виставив на вал і своїх огласителів. Вони прокричали: — Пощо наш князь має класти свій меч? Є володарем у своїй землі — на чужу не посягає. У союззя ні з ким не вступає. Живе сам по своїй волі. Замовкли у таборі находників. А в Пересічені були переконані — відступить тепер Олег. Але ні — за якийсь час Олегова рать щільніше обступила вали града і почала брати їх приступом. Пошкодував Превлад, що звірив Олегові свою таємницю, мовляв, живе сам по собі, ні з ким не дружить, ніхто не прийде на підмогу!.. Бий, скільки хочеш! Хапався Превлад за своє товсте черево і порожню голову. Від лютости на себе запекло бився і сам, не допускаючи до градських воріт Олегових воїв. Уже і його тіла сягли чужинські мечі, проткнули списом плече, аж кольчуга прогнулась. Дивлячись на нього, пересіченці і собі не покладали мечів. І так було три дні. І не було ніякої полегші. І не було ні поради, ані надії. Минав четвертий день. Раптом дозорець на валах забачив якусь дружину. Певно, підмога лютому Олегові. Тоді вирішив Превлад, що то вже йде його смерть. Велів кликати волхвів, усім одягти чисті сорочки — на той світ людина мусить з'явитись чистою, щоб стати на суд богів. Мовчки переодягались уличі у свої святочні сорочки. По темних хатинах давились у риданнях жони і матері. Над Пересіченням зависла чорна туга. На овиді з'явилися і посунули на град важкі грозові хмари. Величезна тінь від них падала на землю, і не видно було, скільки тієї дружини наступало на Пересічень. Здавалося, що та невідома дружина наближалась до града і тягла за собою чорні грозові хмари. Коли Превлад з усіма пересіченцями рішуче підняли мечі, щоби востаннє захистити землю власними тілами, у таборі находників

здійнявся лемент. З високих валів захисники града бачили, як чиясь дружина навально врізалась у табір Олегового війська, як його вої почали відбиватись і розбігатись по полю. І тоді на валах хтось крикнув: — Чого ж ми стоїмо! Наляжемо звідси! — І пересіченці скотились з валів з гиком і трубним криком і вдарили по Олеговій раті у спину. По полю розбігались і пішці, і варяги в турячих рогах на шоломах. Іскрились мечі, що шалено збивали один одного. А бог Перун уже шугав на своїй вогненній колісниці у хмарах, зганяв докупі блискавиці і переможно гримів... Важкі холодні краплини дощу густо посипались з небесна розгромлене баралище. На ньому безрушно лежали тіла забитих, і невідомо, хто вони — уличі, поляни, деревляни, варяги... Превлад роззирався довкола і не угледів, як до нього наблизився Маломир та отой обідраний пастух, що трясся на мурому конику. Щось дряпнуло князеві Превладу біля серця. Ось хто завернув деревлян! Коли б не ця допомога... Мовчки обійняв молодого деревлянського князя. На Окомира — і вусом не повів. А Маломир йому: — Ох і болять же руки від сеї пекельної роботи! Це вже вдруге в цьому році бився з Олегом. Ба! Превлад промовчав і не сказав, що хоча уже за плечима має півсотні літ, ця битва у нього перша. — Ходімо додому, треба відпочити. — Треба, так! — сміявся збуджено Маломир і блискав своїми синіми очима до Превлада: чи ця битва змінила його впертість? Перемогу цю здобули над лютим Олегом у союзі. А поодинці він би їх покритив як капусту. Превлад послав гінця до града вперед. Уже й зовсім важкі хмари спустились над землею — громи переможно вітали звитяжних князів. Як не подякувати богові Перуну за його допомогу? Завернули до требища. Волхв очікував гостей, біля його ніг тліла велика купа жаровиння і стояло на прив'язі два бички. Волхв дякував Перуну за перемогу, за охорону уличанського народу. — Слава тобі, що розкрив сьомі небеса і викотив золоті колеса, золоті та ще й вогненні. Над хмарою хмару женеш, вогнем освіщаєш, дощем ворога заливаєш. Як у когута нема яйця, так і у ворога нашого нема стріл... Пошли нашій землі і владикам нашим тридцять своїх воїв у золотокованих сорочках, з луками і стрілами, хай відбивають вони від нас підступи і обиди, влазливі слова і облуди... Спусти нам свої громи і Маланью, щоб ними відстрілюватись від ворогів. Хай зміцняться узи з сусідами нашими... Волхв раптом підійшов до натовпу, вихопив дівчину, закриту зверху багрянницею, підвів її до Маломира і крикнув: — Перуном, захисником нашим, тобі велено її взяти в жони. Бери і веди у свій дім і будеш могутом у своїй землі. І захистять тебе стріли Перунові і його вогненний меч... Різкий удар грому луною прокотився по небесному полю, Маломир заплющив очі, і в цю мить волхв з'єднав руки князя і дівчини. Це була старша дочка Превлада і Слуди... * * *

Окомир подався до своєї старої хижки, що стояла під самим гаєм. Ніхто його там не чекав. Давно вже самотнім топтав стежки на цім світі. Тіло гуділо від втоми, здавалося, чорти молотили його ціпами. Ледве добрався до свого ложа й упав, не роздягаючись. Гарячий сон зморив його в своїх обіймах враз. Снилися пастухові Окомиру його сини, що летіли у вогненних колісницях і метали на землю червоні стріли-блискавки. Пливла перед ним безконечна дорога, і шалений його літ через луки й ліси навперейми деревлянам. І ще снилося щось неясне й тихе. Може, то прилітала душа його нещасної

жони, заколисувала його сумну самотину... Прокинувся від якогось оклику. У віконця хатки вже заглядав світанок. Зорі тьмяніли, а в небі вистеляла свої золотисто-білі шати Денниця-зоря. — Хто тут? — схопився з місця. — Господарю — слава! — вітався чемно чийсь незнайомий голос. — Дозволь перепочити. Сольба з далеких країв. Хотіли вчора ще зайти, так битва якась була, чи що. А потім дощ. — Було!.. Заходьте, не стійте в сінях. Скільки ж вас? — Чимало. Геть усі вимокли. — Говорив високий чемний юнак, чимсь схожий на журавля — довгоший, ширококоротий і цибатий. — То звідки ж ви йдете? — З Дунаю. Йдемо в деревську землю. В хатину увійшло дві дівчини, почали знімати з себе чорні хусти. За ними якісь осторожники, купці, чоловік весь у чорному довгому вбранні, бородатий, смагляволиций. На грудях у нього висів хрест, який він час від часу мацав тонкими випещеними пальцями. Ті пальці були надто дивні, схожі на жіночі, і смішно було Окомирові, що такий дебелий молодий муж не вміє нічого робити своїми білими руками. Говорили всі вони між собою не так, як уличі, а все ж слов'янська мова їхня. Окомир приніс з-під повітки хмизу, посеред хатини на каміннях розпалив вогонь — хай теплий дух його вижене холодну сирість із виталища, гості швидше обігріються. Сам узяв лук, перекинув через плече тулу зі стрілами — подався до лісочка. Треба щось вполювати на снідання. Коли повернувся назад із впольованими качками, ні гостей, ні повозів уже не було. Подалися, певно, великою дорогою, що пролягала попід гайком і вела у невідомі краї. Лишили йому на столі буханець хліба, мису цибулі, шматину копченого окістя. Що за люди? І куди йдуть? Та нехай допоможуть їм боги за їхню щедрість. Вийшов із хатини. По драбині піднявся на сіновал перевернути сіно, щоб не зіпріло. Піднявся на останній щабель і озирнувся. Що це? Закліпав очима — мало не впав. До Пересічення, уже з боку великої дороги, йшла велика рать. Турячі роги на варязьких шоломах, виблискують кольчуги... Це знову Олегові находники! Ось вони підходять до Пересічення, ось розділяються на дві частини і починають обходити град. Гай-гай, пихатий Превладе, гадав, що відбився від цього упиря? Ще не раз будеш виходити з мечем на вали — не раз згадаєш і пастуха Окомира, якого зневажив презирством. Ця думка пронизала його лиш на мить. Другої миті він скотився на діл, осідлав свого мурого коника і подався знову до Пересічення. Хто, як не він, знову порятує стольний град уличанської землі!.. * * * Дорога була рівна, добре наїжджена за літо, притрушена соломою й сіном, що ціле літо звозили на обійстя господарі. Під літнім сонцем і теплими зливами вона вибілилась, як сувій полотна, що розіслався по землі і тепер котив по собі кола великих коліс у високе небо, бо туди, здавалося, вела ця дорога. Тільки орли шугали у високості та час від часу мережили небо журавлині ключі. А дорога все тяглася, звивалася, пручалася і вела у якесь безмежжя. Це була дорога її Долі, що вивела її із самої Преслави і кинула у цю безмеж. Високий довгоший ведець цієї валки їхав попереду, розглядався довкола, мружив очі до сонця, до чогось ніби принюхувався. А тоді велів повертати чи наліво, чи направо. Вони все далі заглиблювались у лісові простори, у гаї, все частіше перебиралися через потічки і річки. І ніхто не знав, що тепер під шкіряним наметом, де їхало дві дівчинки, одна старша, друга — зовсім дитя, отроковиця, дедалі більше витало надій і чекань.

Дівча оте з цікавістю стежило за тим хлопаком. Ведець нагадував їй птаха. І здавалося, що він знає усе на світі. З ним не страшно. Подорожнім вона казала: — Дивіться, він так схожий на лелеку, правда? — Одні догідливо усміхалися на її слова, інші поблажливо кивали головами, аби зробити цій веселоокій дівчинці приємність. Лише священик хмарив чоло. Негоже молодій дівці задивлятися на юнаків, та ще й простолюдинів. Адже Оленка не просто дівчина. Вона княжна, вона онука царя Симеона і їде сюди не на прогулянку, а як наречена для князя, для володаря великої і багатой деревської країни. — Обійдемо отой градок,— сказав ведець. — Чому обходити? Давайте зайдемо і відпочинемо! — вередливо сказала Оленка. І справді, скільки оце вони їдуть — не зайшли в жоден градок ні в тиверській, ні в уличанській землі. Дівчині ж хочеться нарешті побачити городи в цій землі. Чи такі, як на Дунаї? Які тут люди, яка в них мова, яких пісень співають, як одягаються. Оповідав той купчина Синько, що все тут — як і в болгарській землі. Тільки більше простору, більше широких ланів, зелених долів, блакитних річок і прохолодних лісів... А взимку, казав, землю застеляють блакитні сніги. Оленка заплющувала очі, і перед нею тоді пливли зелені доли і блакитні сніги. І ось тепер багато днів вони їдуть по цій землі. Не бачить нічого того вона. Довкола зжовклий, сухий степ і орли над байраками. І ліси золотисто-рожеві. На овиді холодно-синього неба час від часу зринають високі вежі та темний пруг валів. То город?. Але вони чомусь вперто їх обходять. Зараз знову промовчав їхній ведець Лелека на її просьбу. Отець Гавриїл теж невдоволено мовчить. Не знати чому — чи він невдоволений нею, що розмовляє надто багато з простолюдином, чи невдоволений ведцем. Оленка зітхає, переводить погляд на свою прислужницю Смілянку. Та лежить на м'яких шкурах і дрімає. Їй до всього байдуже. Що є, то і є. Куди привезуть — там і буде. Нікуди від своєї долі вона не втече, бо вже не раз тікала, та її повертали назад. Хотіли продати кочівникам-мадярам, та Оленка побачила її на торгах — взяла до себе в прислугу. Їхали, їхали ще довго. Уже й надвечір'я. Солодко дрімається під прохолодними зорями. Аж тут дощ. Хмари танцювали над землею, просто над їхніми головами, ніби жадали зачепитись за землю, щоб спинити свій шалений танок, та не могли. Дорога потекла каламутною річкою. Коні брьохались у багнюці по коліна, нарешті стали. — Он там хижа є під гаєм. Треба добратись туди,— сказав комусь ведець. Добрались до тієї хатини вже на світанні. Господар був злидений, хоча гостинно розклав для них вогнище. Пішов на полювання, а вони тим часом знову подалися на дорогу. Сонце уже підсушило її, дощові води прибили пилюку. Добре дрімалось під скрипіння возів і спокійний тупіт копит. І раптом повози їх валки пустились у шалений біг. Попереду летіли на конях осторожники з ведцем на чолі, їхні руки вже були на опояссях з мечами, готові будь-якої миті вихопити їх з піхов. Що вчинилось? Вовча зграя? Дикі тарпани? Тури? Хтось гнався за їхньою валкою. Оленка припадала до щілин свого шкіряного намету, намагалась щось побачити, Але бачила тільки вирлоокі кінські морди заднього повоза, на якому їхав отець Гавриїл зі слугами. І раптом осторожники, що мчали попереду, спинились. Перед ними стояли якісь невідомі ратники з оголеними мечами. Декотрі з них були схожі на їхніх опасителів — у

шоломах і кольчугах, декотрі на шоломах мали товсті турячі роги. — Куди і пощо? Пощо і куди? — гукали до них. Їхній ведець заховав меч у лагалище. Зі своїми треба розмовляти без зброї. Обличчя його було привітним, усміхненим. — Ба, це ж свої, а ми гадали якісь ординці! — сміявся він. — Це ж, бачите, вози купчини Синька. Із Преслави... — А який товар у вас? Золото, срібло? — доскіпувався старший. — Та яке золото... так собі... Люди... — промимрив і купчина, що зійшов із свого воза. У нього у валці лише три повози — і товару ніякого. Що скаже? Але хто перед ними? Вороги чи содрузи? Втім, тут варязькі вої вперемішку із слов'янськими ратниками. Напевне, київське воїнство... І з переляку заплутався у словах купчина. Тоді старший — це був соцький із бунчуком при сидлі — під'їхав до першого повоза, заглянув під намет. На нього з цікавістю дивилися дві пари дівочих очей. Одяг на дівчатах був не простий, багрянниця і оксамит. У наметі були розіслані килими і шкури, на них стояв срібний посуд. — Ого, тут ромейський товар! Ото купчина! А там хто? — Соцький кинувся до другого повоза, де їхав священник із своїми слугами-ченцями. — Йой, тут ромейські пронири. Ну й купчина ж... — схвильовано сміявся у вуса соцький. Синько і його осторожники почали доводити, що то ніякі не пронири, не пролази, що вони їдуть у деревлянську землю на поклик княгині Ярки... — У деревлянську землю? До княгині? І до князя? Либонь, князеві отой товариць везете! — Соцький кивнув головою до першого повоза. — Щось тут я не втну. Завертай-но, хлопче, свої вози до Києва. Хай там воевода і князь розбереться. А тут не можна. Тут війна розпочалася — обложили град Пересічень. — Ми не відали нічого про війну, — лепетав купчина Синько. А сам косував оком на своїх опасителів, на київських ратників, ніби рахував, скільки їх тут. А їх було чимало — не здолати своїми силами. Тому миролюбно погодився: — Коли велиш до Києва, підемо. Ми люди маленькі. Ми супроти веління велемоощів не ходимо. Оленка здивувалась: таким балакучим та улесливим вона ще не бачила купчину Синька! Злякався цих київських татів? Висунулась із намета, вчепилась руками за край повоза і сердито гукнула: — Не хочу в Київ! Маю бути в Іскоростені. Я наречена деревлянського князя. Ану геть з дороги! — крикнула до соцького. За мить вона здивовано завважила, як зблід купчина, як скривилися губи їхнього доброго ведця. І тоді здогадалась, що сказала не те, що згубила їх, а може, й себе... Соцький на ті слова тільки рота роззявив. Он яка пташка вскочила в його сильця, либонь, із золотими крильцями. Може, вона й князівського роду? — А ти князівна? — спитав її. — А тобі що з того? — сердито обірвала його. — Та нічого. Розкажеш про все нашому князеві. Га-гага! — щиро зареготав, згадавши, як він визбирував київських наречених для Олега і його варягів, Тоді він, соцький Дерев'яка, дістав добру милість від київського владці. А ця золота пташка, мабуть, й не відає, в яку золоту клітку може влетіти!.. — А візьміть-но усіх опасителів і цього купчину в заліза, Та киньте на воза. У Києві знайдеться для них поруб! Зойкнули дівчата. Дрібно захрестився священник. Доля людська завжди тримає людину на волосинці від величі або смерті... Потовклися, пореготалися на перехресті двох доріг. Завернули направо. Ця дорога і привела їх другого дня до града Києва. Нарешті Оленка могла вдовольнити свою цікавість. Дерев'яка розповідав їй: — Оце вже

переїхали Стугну... А то була річка Желянь... Ото зліва велика наша річка Либідь... Лісистою дорогою піднялися до валів. За ними стояв княжий двір. Оленка від нетерпіння аж розчервонілась: про що ж говоритиме з нею київський володар? Але в Києві Олега не було. Треба чекати, доки повернеться з-під Пересічення. Повернувся лише через два тижні. * * * Він сидів проти них на лаві у гридниці, уважно наслуховував улесливе белькотіння Дерев'яки і ще уважніше зважував улов київського соцького, який і справді був неабияким. Чим більше оповідав Дерев'яка, тим напруженішим ставав Олег. Оленка й собі почала дослухатись до слів цього степового татя. І що ж вона почула? Що він, соцький, їх відбив, що він, соцький, з ними боровся, що він побив їхнього ведця і острожників!.. Яка брехня... Хіба вона була сліпою? Не витримала, сплеснула в долоньки, підійшла до Дерев'яки і відштовхнула його плечем. — Це все неправда, великий володарю! — В її очах засвітились сині сльозини. — Не вір йому... він усе це придумав, щоб мати від тебе більше мзди... Ніякої битви не було! — Неправда? А що було правдою? — обурився Дерев'яка, аж його чорний вус смикнувся вгору. Бо він нараз злякався себе: а коли ця дівчинка-отроковиця і справді князівського або ще царського роду? Бо глянь, не має ні страху, ні улесливості в словах, дивиться із гнівом на нього, на соцького, і звинувачує його в брехні... А він же думав, що то ромеї, мови слов'янської не знають! Ну й халепа!.. — А ось яка правда! — гнівно блиснула синіми очима до соцького. — Наш купчина і наш ведець... вони самі згодилися їхати до Києва. Самі захотіли стати... перед твої очі, володарю! — при тих словах Оленки спалахнули очі у Смілянки, побіліло смагле чоло отця Гавриїла. Не сподівались, що їхня господариня буде отак захищати своїх людей. — Де ж вони? — недовіжливо запитав у неї Олег. — Їх соцький велів взяти у заліза й кинути в поруб... І наші острожники, мечники наші, теж у порубі. — То їх не побили в січі? — Олег здивовано глянув на свого вірного соцького. Той соромливо заховав очі за повіками. — Та не було ж січі, кажу, — трохи не плаче Оленка. — Їх кинули всіх у поруб тут, у твоєму Києві. Вели моїх людей звільнити! Молитиму за тебе Бога Вседержителя. І отець Гавриїл за тебе Бога проситиме! — Віриш у Бога Ісуса Христа? А чому не віруєш у своїх старих богів? — Олег дивувався владній і впевненій мові цієї маленької русокусої отроковиці-дівчинки. Щось було в ній привабливе, щире, слова її переконували. — Я вірую в того Бога, який зробив мій рід великим. Хіба ти не повірив би в нього? А Бог сказав людині: я твій щит, що тебе охороняє, я твій меч слави, що тебе возносить... А ти повірив би в такого Бога? — Авжеж, коли б це ще й звершилося, Оленко. — Коли віруєш, неодмінно твоя віра звершиться! От я: з малих літ вірила — прийде мій князь до мене. І він прийшов. От я і їду до нього. — А твій отець знає, за кого тебе віддав? — глузливо посміхнувся Олег. Дівчинка спалахнула. Її вітець!.. Вона його навіть не бачила. Бо він, старший син царя Симеона Михаїл, відразу по її народженню пішов у монастир. Це сталося, коли Симеон узяв другий шлюб — одружився із сестрою великого боярина Сурсубула і та народила йому сина Петра. Цар, за просьбою Сурсубула, зробив саме Петра своїм переємцем, а Михаїла вигнав з дому... Але дівчинка цього не повідає Олегові. Вона стиснула кулачки і проказала: — Мій отець... він знає, володарю. Він усе знає!.. — На її розчервонілі щоки

потекли мокрі стюжки. — Але ж твій вітець пішов у ченці? — сміючись, спитав Олег. — Так. Але в мене є мати і є великий дідо — цар Симеон!.. — визивно кинула вона в обличчя Олегові. — Це справді так, Оленко. Я знаю і про них. І дуже шаную царя Симеона... Але я сумніваюсь, що цар Симеон знає, до кого тебе відправив. — Це погано, коли володар буде сумніватись. Цар Симеон ніколи не сумнівається — і він став урівень з ромейським царем. Ти, мабуть, також не сумніваєшся ніколи? — Ніколи! — усміхнувся більше своїм думкам, ніж її наївності. Йому було цікаво слухати щебетання дівчинки, яка так довірливо заглядає в його обличчя. Такої довіри давно ні від кого не відчував. А вона так гріє його душу, вивищує дух, упевнює в його правді. — Ти добрий, володарю. Повели відпустити моїх людей. Маєхмо їхати далі. — Не поспішай, Оленко. Побудь у Києві — це найперший град Київської держави. — А мої люди? — Вони будуть з тобою... — Ти умієш бути милосердним — ти справді великий володар! Олег задоволено засміявся. — Це говорить тобі твій Бог? — Це говорить мій Бог, володарю. — Ідіть! Я подумаю, як швидше дістатися вам до Іскоростеня! Олег довго крокував скрипучими мостинами ґридниці. Нові думки увірвалися в його душу. Ось він забрав собі Київ, тепер переміг уличів, разом з ними побив Маломира. Що це він робить — добро чи зло? Чим йому за це воздається — карою чи милосердям? Про добро він ніколи не думав. Думав лише про вершину влади, і ось вознісся на вишину, на яку і не сподівався колись. А для кого це він усе робить? Для себе? Уже ситий сповна владою, поклонінням, шаною і елеєм. А може, не тією мірою міряв содіяне? Ніколи не вмів міряти свої діяння мірою добра і милосердя. Може, через те його не любили ніде. Боялись, лестили, служили, але — не любили. Він був тут чужаком, зайдою, убивцею. І Київську державу називали державою Києвичів, Оскольдовою державою, і про них складали думи, писали в пергаменах. Він розширював цю державу, підбивав під неї нові землі — а все одно називали цю державу — Київською, а не Олеговою... Уже стільки літ, як Олег убив Оскольда, Але держава останнього Києвича живе! І він, Олег, мусить нині своєю працею зміцнювати цю державу, продовжувати справу Києвича! І знову виходити на ту стежу, якою йшов Оскольд і якою ходить нині болгарський цар Симеон. Ця стежа веде до стін Царгорода. Дівчисько це, гордовите й мудре, нагадало йому про велич її Болгарії. Але ж ця велич здобута Симеоновим мечем у боротьбі із загребущими ромеями, Так-так, і він, Олег, має нагадати їм, як це зробив і Симеон, що ромеї мусять платити і Києву, мусять давати і золото, і срібло, і паволоки. За рядом-угодою Оскольда! Відтоді як Олег сів у Києві, ромеї забули давати Києву данину... Отже, Олегові час думати про похід на Царгород. І думати про своїх союзників. Першим із них може стати Болгарія. Так, цар Симеон! Великий войовник мадярської орди, переможець могутнього ромейського імператора Лева! І донині оповідають в усіх землях, як Симеон погромив ромеїв та їхніх хозарських найманців, як захопив тисячі бранців, велів одрізати їм носи і відіслати назад... А щоб стати разом з великим Симеоном проти Ромеї, потрібен міцний і надійний поміж ними мир і сув'язь. Родинна сув'язь! І ось тепер він має у себе в палатах ту золоту пташечку, яка і з'єднає Київ з Преславою. Оце горде синьооке дівчисько... Ні, він не відпустить її до Іскоростеня.

Маленька болгарська князівна мусить стати жоною київського спадкоємця, а не його ворога — деревлянського князя. Проти кого лаштує союз Маломир? Проти Києва і київської землі. І проти нього, Олега. Але хіба Київська держава не вища за деревлянську? І Київ не є матір'ю городам руським? О ні, Київ відомий і знаний в усіх кінцях землі. Києву і потрібніша дружня рука Болгарії. Отож і треба негайно одружити не Малка, а молодого Рюриковича із болгарською царівною. Кликати Ігоря до Києва! Повернувся до дверей: — Де Карло? Де Фарлав? Велить моїм іменем відпустити із поруба деревлянських людей. А для гостей готуйте учту. — Для яких гостей? — застигли в подиві служки. — Для болгарської царівни і її почту. — Царівна? Котра з них? — Велить моїм іменем кликати із Новгорода Ігоря. Без матері, чуєте? Осінні дощі щедро хлюпали на притихлі діброви і пущі. Розгрузли биті шляхи, каламутними водами переповнилися річки й озера. Луки й доли перетворилися в багністі болота і мокряки. Київ принишк, посірів, почорнів стінами під осінніми дощами й вітрами. Великий київський владця, проте, ніби ожив від якогось нового прагнення, що пробудилось у ньому. Часто кликав бояр на розмову, підхвалював одних, глузливо насміхався з інших — нехай між собою змагаються, хто перед ким вищий і мудріший. А коли бояри починали добре сваритись між собою — бігли до нього, аби розсудив по правді. І він судив по своїй правді: наодинці з кожним вихваляв його і говорив про свою прихильність саме до нього. Тож всі вони були ним задоволені, але ще більше ненавиділи один одного. Де вже було їм здогадатись, що сварку між ними розпалював цей лукавець, до котрого вони бігали по правду. А йому від того було легко: сидів міцніше на київському столі. Хоч і не став Київ градом Олеговим, проте мовчав і терпів, боровся сам з собою. І це давало цьому зайді спокійно владарювати у загарбаній землі. Тепер задумав щось інше. Київ мав визнати його своїм, не чужаком і не находником, а своїм. Для цього він мусить зробити те, що робили його попередники: возвеличити град поряд з іншими градами й державами. Поставити його знову поряд із Царгородом, змусити гордих імператорів віддати належну Києву данину — за договором-рядом Оскольда. Що ж, він мусить це зробити, інакше не всидіти йому все життя на київському столі. Нагода сама в руки припливла — оце дівча-княжа та її болгари. Особливо багато чого знав священник Гавриїл. Його Олег часто кликав до себе в гридницю — бесідував сам на сам, аби ніхто з бояр київських не бачив, що він еднається з християнами. Дивувався, що цей молодий священник стільки знає про царський двір! Інколи на ті бесіди приходила й Оленка. Вона сиділа мовчки в кутку і тільки очима кліпала. Виявляється, що вона нічого не розуміла, що діється в болгарській землі і в Преславі! Думала, що вона, онука грізного Симеона, дочка його старшого сина Михаїла, їде в далеку деревську країну, щоб звеличити її й підперти Болгарію союзом з деревлянським князем. Аж ні! Виявляється, її просто випхали із Преслави, аби Михаїл Симеонович не встиг пошлюбити її з кимось із цареградських принців і тим зміцнити себе. Всесильний Симеонів боярин Георгій Сурсбул хитрістю й підступом одружив царя Симеона — відважного й довірливого Симеона, котрий овдовів, зі своєю сестрою. А потім почав відштовхувати подалі від батька-царя його старшого

сина — спадкоємця Михаїла. Прокладав дорогу до престолу малолітньому своєму племіннику, від сестри народженому, царевичу Петрові. Великі таємниці болгарського двору знав молодий священик. Але ж... він люто ненавидів могутнього Симеона! Може, за Сурсубула, ницого і захланного передворця? А може, за те, що усунув від двору його рід, рід великого боярина, коміта Мокра Шишмана. Ці Шишмани вірою і правдою служили Симеону, а він знехтував їхньою відданістю, бо вони були чисто слов'янського роду, не оболгарені. Симеон же руками Сурсубула наближав до себе тих бояр, що прийшли колись з ордою хана Аспаруха і повоювали землі дунайських слов'ян. Але київського володаря цікавили не боярські роди Болгарії, а Ромея. Уже вкотре він перепитував Гавриїла: — Кажеш, ромеї побігли від Симеона в Македонії? — Нестримно побігли, володарю, але не втекли. Симеон усіх побрав їх у полон, поодрізав кінчики носів і відправив до імператора Лева Філософа. Великий ляк охопив тоді Константинополь! О, жорстокість завжди ставила на коліна велможців. Олег це знає. — Але ромеї згодом відомстили Симеону: умовили угорського хана Арпада напасти на Болгарію і ще й перевезли через Дунай їхню орду на своїх кораблях... Велика січа була з мадярами у болгар. І великий плач лунав у народу опісля. Мадяри побили Симеона. Але на другий рік він vele побив їх! Олег знав цих мадярів. Кілька років тому вони проходили ордою повз Київ і стали вежами під стінами града. Хан Альмош захотів тоді підкорити київську землю. Олег вийшов до нього зі своєю дружиною — та був оточений з усіх кінців. Мусив просити миру. Мусив давати все, що Альмош вимагає: і викуп в десять тисяч гривень, і узороччя, і меди, і хліб, і красних дів полянської землі. Угри-мадяри дістали все, що просили, і покотили свої вежі на захід. А нині, бач, син Альмоша — Арпад — шматує Болгарську країну і замахується на самого Симеона. — Але ж... чому цар болгарський не візьме ряду і миру із Святополком Моравським? Се великий воїнник! — вигукнув Олег. Чув колись багато про Моравську державу Святополка і потай у душі прагнув наслідувати його шалену і підступну відвагу. Олег знав, що шлях до влади Святополк прокладав віроломними убивствами і зрадами. Але хіба він не домігся вершини владарювання? Святополк поставив на коліна німецького короля, відбився від влазливих цареградських владик, утвердив могуть Моравської держави на Дунаї. Хто після цього не простить йому кривавих гріхів і зрад? Адже він підніс і себе, і велич держави! Отець Гавриїл від подиву аж занімів. Святополк Моравський!.. Як сказати про нього? Хто він був для слов'ян моравських і для всієї слов'янщини? Відважний воїнник, лукавий мудрець, честолубець захланний і хтивець чи людина, велика у своїх гріхах, у своїй ницості — і в своєму прагненні до влади? Та що говорити нині про це! — Немає вже Святополка Моравського, володарю, — зітхнув Гавриїл і прикрив темними віями свої очі, налиті темною печаллю. — Як нема? — Олег мало не присів од несподіванки. — Його вбили німці? — Ні, він сам себе вбив. Німців переміг і угрів переміг. А сам за гріхи свої великі пішов до схимників у гори... і зламав свій меч. Його розчавили великі гріхи. Багато зла сотворив... душа не витерпіла. — Але ж... і багато добра! І велич для землі своєї здобув. — Неправедною кров'ю здобув. А що неправдою здобувається, те й гине безслідно... — Як безслідно? Адже його держава

залишилась. — Немає вже і держави Святополчої. Пovoювали її мадари й німці. Немає нічого! Злом творив свою державу, зло й пожерло її. Олегове обличчя потемніло. Невже і його чекає така ж розплата за його вбивства і захланність? Але яким огидним йому став раптом цей самовпевнений темний чоловічок — такий нікчемний, малий, а судить про таке велике. Ні-ні, не він суддя володарів і держав. А суддя — великі веремена-веремії, які котять по землі тяжкі кола доль — і державців, і їхніх держав. І переконано заперечив: — І все ж... літописці запишуть їм у пергамені не хулу, а хвалу. І та хвала пройде крізь грядущі времена. Гріхи ж державців нащадки забудуть. — Нащадки нічого не забудуть. Бо нічого не зникає в пам'яті людській — все повертається, всьому буде воздано по честі. — Тако не буває, отче. Може, то у твоїй землі літописці пишуть так, як вони самі те розуміють. А в нашій землі як повелитель захоче, так і воздадуть йому славу. — І хули! — додає священик Гавриїл. — О, хула не для повелителів. А коли буде так, як ти кажеш, їх розтопчуть разом із їхніми пергаменами! — гаряче заперечив Олег. Його чоло взялося гарячою росой, згадав-бо, як він рубав, як кігтив пергамені в Оскольдовому храмі! Як горів той храм, де сміли воздати йому, завойовникові Києва, хулу. Немає тепер нічого — ні храму, ні пергамену, ні самого літописця... Священик примовк, опустивши голову. Сперечатись із володарем, який тримає його в полоні, не випадає. Та й Олегові не на часі сваритись із цим святителем. Він мусить бути в його очах добрим і справедливим. Болгарське дівчакняжа — це як золотий ланцюжок, що приведе його до справжньої величі. — Я гадаю, що Оленка гідна стати великою київською княгинею, отче. Спадкоємцем Києва є син знаменитого новгородського князя Рюрика. Це князь їгор. Скоро він прибуде сюди. Не поспішай тікати звідси. Він тобі сподобається, Оленко,— звернувся Олег уже до дівчинки. — Але ж я... дала слово Сурсубулу... Моє слово вірне. Олег усміхнувся — дівча ще вірить у слова, у честь. Гай-гай!.. Чи вірив колись він у це? Не пригадає. Скільки слів на своєму віку давав, скільки ламав обіцянок! Знав би про це отець Гавриїл, що сказав би? Чи довіряв би йому свою чесну оповідь? Мабуть, не розіркнув би й вуст. Але йому, Олегові, дуже важливо зараз увійти довірою в душі цих людей. Болгарія, лише велика Болгарія підпре Київ у боротьбі з ромеями. Олег має відібрати в них данину, яку давали Києву за Оскольда. Тоді перед Олегом схиляться і зваряжений Новгород, і боярський Київ! — Коли б з'єднали свої раті руси-країнці і болгари, перемогли б ромеїв! Царгород не дає Києву данини уже п'ятнадцять літ. — Київський владця має взяти свою правду! — гаряче сказав Гавриїл. — І я так хочу. Але це найліпше зробити нам разом з Болгарією. Силу сила ломить. Чи не так? — Так, звісно, це так,— швидко погодився Гавриїл. І Оленка теж ожила, засвітила оченятами. Вони були істинними болгарами, а хто із болгар не жадав перемоги над своїм віковичним ворогом-визискувачем? — Коли вже ви хочете їхати до Іскоростеня. то передайте князеві деревському моє слово: я кличу його разом іти в похід проти Ромеї! — раптом заговорив Олег. Ця думка осяяла його блискавично: справді, рушати в похід проти ромеїв можна було або підкоривши деревлян, або разом з ними у спілці, щоб їхній меч не зависав над Києвом. Силу свого меча він уже випробував, пощербив його об шоломи

уличів і деревлян. Свого ж — не домігся! Тепер вік брязкає золотом в тих ромейських міхах, які вони можуть забрати у спільному поході. Але ж чи повірять йому іскоростенські мужі? Чи не побачать тут нового підступу від нього? Запорукою його чесности може бути оте вперте дівчакняжа та її люди, які, мабуть, таки підуть з Києва в Іскоростень. Тоді нехай передадуть його слово Маломирові. Може, й справді, сила слова міцніша від сили меча? Хай ідуть, коли така воля богів. Але волі богів Олег не відгадав. Вони готували йому іншу винагороду за його милосердя до полонених людей.

* * * Нарешті над Києвом розпогодилось. Небо розіслало над містом свої яскраві сині полотна, сліпило в самі зіниці золоте сонце; крутий осінній вітер сивив трави і зривав останнє золотаве листя у гаїв і дібров, затрушував ними стежки. Над дніпровськими заплавами навіть удень розсіювався легкий туман. Прохолода бадьорила дух, бурунила кров у тілі, вивільняла його від гарячої літньої млости і лінкуватости, манила в прозору дальину й обіцяла перемогу над усіма незгодами. Ясніше робилось в очах, відважніше в серці, душа повнилась жаданнями чогось недосяжного, великого. А мисливська кров кликала на полювання. В ліси! Чи є на світі заняття, гідніше для мужа, коли він може помірятися у спритності й зіркості з найдосконалішими істотами світу, перемігши тура, чи дикого коня, чи ведмеда, чи рись? Тоді ловець ніби вивищувався над світом і на якусь мить відчував себе врівень із самими небесними силами. Кілька днів на Княжій Горі провадилися приготування до виїзду полювальників. Метушилися конюхи, добираючи для Олега і його ловців кращих коней; сокольничі перев'язували шворками спини мисливських соколів-рарогів, щоб у погоні за здобиччю не зірвались у лет. Стрільці гострили наверх списів і наконечники стріл; набивали тули стрілами — короткими і довгими; загонщики, тіуни, повари і різна двірська челядь і собі переймалась тими приготуваннями. Усе було, як і належить о такій порі. Новий княжий сокольничий Щербило уже помчав зі своїми помічниками по Боричевому узвозу, виїхав на Боричів Тік, проминув придніпровські гаї й вибрався до густого бору. Осінь не торкнулась його своєю позолотою. Він стояв притишений і грізний у своїй незайманості. Сокольничий не видивлявся на красу темного бору. Звідси, знизу, було добре видно терем боярина Бодця. Здалося, що якесь верхнє віконце його ніби світилось зсередини. Він знав, що там живе болярична Гордина. Відтоді як Щербило зі своєї доброї волі опинився на Горі, не раз бачив її здалека. Але болярична його не впізнавала. Та й не можна було його впізнати! Це був уже не той простолюдин, подільський парубок у вовняній чузі і в постолах. Тепер мав на своїх плечах боярський каптан, і вузькі ногавки із синьої вольниці, і чоботиська із волової шкіри. Не такі, звісно, як у князя чи в боярина, а все ж чоботи, не шкуряки. А вже про шапку — і не здумати, яку тепер мав. Верхнє денце золотилось брачиною, а обідок із пишної куніці. Від легкого подуву вітру так і ворухиться, немов живий. Агей, дівчино-красо, виглянь-но у віконце на доброго молодця! Чи не здогадаєшся, задля кого ото вигарцьовує конем молодий чорновусий сокольничий! Не сокольничий — княжич із матеріної казки. Отакі химерні думки про себе жужмом крутилися у голові Щербила. Дослухався до свого серця, якось дивно тенькало воно від споглядання того високого теремного

віконця. Незчувся, як наздогнали його мечники витязя Свенельда. Сам він, здавалось, ніби боком сидів у сідлі, був розхристаний, обличчя усмінене, погордливе. Піднявся у стременах і гукнув до воїв: — Гей, ви чули? Син у мене народився — Свенельдич! Маю уже нащадка. Го-го! — і зареготав. Мечники загукали йому славу, піднявши догори мечі. Хоч дивно трохи — немолодий витязь, а радіє, як дитина. Таким його ще не бачили. — Котра ж із жон тебе ошчасливила, витязю? У тебе ж їх три чи чотири. — Веселинка ота. — А як сина наречеш? — Мстиславом! — гордо випинав груди. Щербило чомусь остовпів. Відчув, як у його тілі почала зникати теплінь. Відібрало руки, ноги, ніби крижана хвиля підступила йому до горла. Вороже споглядав, як мечники обступили витязя, як тягли до нього руки. Все раптом стало йому чужим. Чого він тут? На що сподівається? Кому приніс свою силу і чисту, незаплямовану душу?... А сіль пам'яті роз'їдала його спогадами й прозрінням. Любистковий погляд Веселинки проймав його наскрізь, переміряв його душу і його життя... Погнав коня в зарості бору. Випустив без потреби сокола, що тримав на плечі. Мчав, продирався у нікуди, бо від себе ще жодна людина не втекла. Незчувся, як опинився чомусь на Горі. Стрепенувся душею, коли хтось ухопив його за стремено. Тонка, біла рука, тремтлива й тендітна. Лиш один раз бачив таку, знав, чия вона. Гордина дивилась на нього з подивом. Теплились її великі карі очі. Довгі тіні від вій ворушились на блідих щоках. — А я тебе впізнала,— сказала весело, ніби знала його все життя. Він мовчав, і тоді Гордина додала: — Ти став сокольниким у князя? — Ага,— нарешті спромігся на голос. Сум'яття душі не давало про щось думати. Він натягнув оброть. — Ти поспішаєш? А казав... захистиш! Щербило нічого не пригадав... Приосторожив коня і виїхав на дорогу, де вже летіли, обганяючи один одного, княжі ловці. Лови!.. Лови!.. Пронизливо верещали різки й прегудниці, іржали коні. Кипіла дорога. І він завернув на неї коня і потону в цьому вирі життя. Тепер він належить не собі, тепер він має служити володареві, служити ревно й чесно! Щосили мчав подалі від свого минулого і від цього дня свого покарання й осрами... Дні нещасливців біжать швидше од вітрильників. Щербило втрачав їм лік, а його пририта душа втрачала впевненість у собі. Що б не робив, куди б не йшов — все було байдужим. Не гріла його похвальба Олега за спритність у ловах, не веселили пісні ловців, що цілу зиму виходили в довкільні бори й пущі на полювання. Примарний лик боярині Гордини, задля якої він зламав своє життя, раптом втратив принаду. Став якимось нестерпно відразливим, як і терем боярина Бодця. Як і вся ця Княжа Гора з її володарем, льстивими боярами, тіунами, витязями, отроками, челяддю... І тому, коли перед ним знову постала болярична Гордина й легеньким помахом руки спинила його коня, він різко осмикнув оброть й люто приосторожив коня. Той здибився. Болярична сахнулася вбік. На щастя, не чула, які вітання посилала їй його люта душа. Тільки й кинула навздогін: — А казав — захистиш! — Не в того шукаєш захисту! — почула дівчина чийсь слова. І завмерла: перед нею стояв Олег. Дивився трохи глузливо, але доброзичливо. Спинив свого вогнисто-рудого коника перед нею. Очі Гордини заіскрились цікавістю, на чоло вив'юнились тонкі бровенята. І зовсім не страшний цей грізний повелитель Княжої Гори. І всміхається привітно. — Що,

злякалась? — Олег сплигнув на землю, підійшов ближче.— А сама ганяєш на трійці як ошаліла.— В його словах вчувалась стримана похвальба, а може, й захоплення. Її білі, ніби крейда, щоки поійнялись рожевістю. Очі ще ширше розчахнулись. — Ну й оченята! — Давно, давно ніхто не дивився на нього таким захопленим, гарячим поглядом. Та й чи дивились коли широко? Він брав жінок, не питаючи їхньої згоди, брав, коли хотів, бо муж не мусить питати згоди у жон і дівци. А тут ніби жаром обсипають його... І душа його плавиться якомсь, тепліє... Йому хтось широко радіє, хтось широко схиляється перед ним. — Тебе звати Гордина,— сказав Олег і взявся в боки. — Звідки знаєш? — Голос її дзвенів, як золотий дзвіночок. — Го, звідти! — тицьнув пальцем у небо.— Де ж твої воронії? — Батій забрав. Не дозволяє їздити. Каже, що вб'юся. — А хочеш мати свої коні? — Але ж батій... — Ходімо. Він поклав на плече дівчини свою велику важку руку. Вона зачаровано рушила з ним. Вони дивились один одному в вічі і не бачили, як розступались перед ними люди, як вибігали на ґанки бояри і боярині, челядь і служки і в німому подиві проводжали їх. Болярична Гордина впіймала Олега у свої сіті! Слава богам, може, вона на добро навірне його серце. Все-таки своя болярична, київська, а не якась урманська зміюка. — Матимеш і терем свій, як захочеш, і двір,— провадив далі Олег, і ніхто тебе не зобидить. — А гної варяги? Олег насупив брови. О, сії варяги!.. Якби вона знала, де нони сидять у нього... — Вони не мої, Гордино. Я гадаю, що скоро ізійдуть геть із Києва. — Ти їх проженеш? — Ні, я їм дам землю. Багато землі — по Ужу і по, Слугні. Вони сядуть на своїх землях. А інших я відправляю до Царгорода. — А ти мудрий! Олег притиснув злегка її до свого плеча. Ним так ніхто широко не захоплювався, ніхто його так відразу не розумів. Гордина чула себе з ним затишно. — Мені добре з тобою. Дивні думки закружляли в голові владного Олега. Він помолодів поруч із цією гарною дівчиною, але не став меншим у власних очах. Навпаки, відчув себе впевненіше. Якомсь ніби відпочивав від своєї владності й жорстокости. Від своєї величі, яку часом дуже важко нести на своїх плечах самому. Він став звичайною людиною. — А цей сокольничий... Ти його знаєш? — Колись мене врятував од смерті. Спинив перепуджених коней. — А тепер? — Обіцяв тоді захищати мене від твоїх вар'ятів. — Не треба, щоб він тебе захищав. Я буду тебе захищати, якщо захочеш. Завжди. Гордина ще ні про що не думала. Але відчула, що віднині у неї щось важливе з'явилося в житті. Тепер ніхто не буде з неї збиткуватись. І ні в кого не проситиме вона помочі. Сам владний Олег своєю твердою рукою перепинить до неї біду. — А не одуриш? Він знову притиснув до плеча її чорнокошу голівку... * * * Житяна затулила вікна й двері, щільно засунула заслінку в печі. Над містом гудів шалений вітер і рвав коси верб. Здригались київські кручі над Дніпром. Останнім часом такі вітри дедалі частіше шаленіли над Києвом, і тепер вона почала вірити, що то не вітри, то злітається на Лису гору плем'я відьом, відьмаків та їх родичів, щоб влаштувати своє весілля. Відтоді як Змій Горинич постав на Перуновому требищі, недобрі сили все більше оволодівали градом, все більше зла вселялось у людські душі, частішали м'ятежі, ворохба, здирства. Прокляття перетворювали людське серце в пустелю, й людина гнула людину, принижувала добродішність і глузд, нищий возвеличувався, ставав возносливим і вершив долі чесних.

Коли ще був отець Местивой живий, він казав, що рано чи пізно прийде до людей очищення. Праведні очистяться від поглуму й понуди, грішники будуть зметені з лиця землі, як і вся ця нечисть. Житяна вірила в слова цього пророка, бо ті слова його були здобуті ним тяжким життям і власною кров'ю. А що лишає сліди в цьому нетривкому світі? Лише біль і кров. І вистраждані праведні слова. Вона прислухалась до завивання в димарі, яке то вило вовком, то реготало, як лісова мавка, що аж луною відбивалось у небесах. І тихенько хрестилась, щоби великий Господь Бог пробачив її гріх, бо вона вірила усім серцем і розумом йому, та душею вірила і в тих добрих і злих істот, які жили в її роді і народі і серед яких вона виросла. Несила їй відірватись від того світу, бо той світ виповнював кожну клітинку її тіла, кожен звивок її думки. Вона колись зізналась священику у цьому своєму гріху і просила дати їй повну і чисту віру в Ісуса Христа. Священик же тоді сказав, що це може дати їй лише великий Господь Бог. Шукайте — і знайдете, стукайте — відчинять вам! Відтоді як десь ізійшов з Києва Местивой, Житяна сама собі творила проповіді — свої розмови з Богом. В її молитвах не було високих священних слів, які понаписували всевидящі мудрі пророки, але були її слова від душі і від того світу, який наповнював її з дитинства. Все в ньому було щире й чисте. Отак і жило в ній дві віри, яким вона віддавала себе як святому, очисному вогню. І цю щирість і чистоту своєї душі вона переливала у слова до Бога, який був найбільший і наймогутніший і в якого вона нічого для себе не просила, а просила лиш за людей і за свого сина — Степка. Змалечку його навчала своїй вірі і своїм молитвам. А коли підріс, зробила так, як те радив їй священик Оскольдового храму, — послала вчитися письма й мудрости до Болгарії. Там світився великий вогонь християнської вчености, який принесли колись слов'янству великі вчителі їхні — Кирило й Мефодій. Отак уже минуло п'ять літ. Час би й додому. Хоч і страшно Житяні думати про повернення в Київ — непевні времена нині настали в Києві. Зник священик, лютий Олег спалив Оскольдів храм, київські християни десь зачаїлись по закутках, бояться кари нового володаря. Хто заступиться за сина, що принесе в Київ таку страшну для цього находника християнську мудрість. Вітця свого Степко не знав. Житяна була ізгоєм із свого уличанського роду. Коли оселилась у Києві, набрела на церкву — слова Местивоя приворожили її. Чула в них велику гірку правду й утіху. Сина свого спрямувала до тої правди. Тепер чекала щоднини його повернення з Болгарії. Загубився Степко десь у дунайських землях, додому не поспішав. Мабуть, розуму набирається. Дивись, ще купцем стане. Чого б і ні? Він у неї до всього кмітливий і роботящий. Ще отроком був, а й стріху сам клав на хату, і крокви міцнів, бо їм дісталась стара пустка на київському Подолі, що стояла геть аж під бором. Люди давно покинули її. Ніякої роботи не боявся її хлопець, то хіба така людина може згинутися? Або ще навчиться син писати й читати священні пергаменти. Як те умів отець священик. Усе древо життя володаря випише — і про кривду, і про ганьбу, і про славу — як воно є в житті. Шанованим став би тоді її син в усьому Києві. Хай тоді її рід гризе свою душу, що послухав волхва і вигнав з дому її лада і її саму з дитиною. Але те все давно відійшло в минуле, стерлося роками. Якби тільки Степко повертався швидше! Хурчало колесо прялки, безконечно смикалась із

куделі на гребені тонка сирова нитка — має надбати полотна на сорочку для себе і для сина. Хтось стукнув клямкою на сінешних дверях. В хатину зайшла Крушка. Мовчки вклонилась, витягла з-під поли сіряка буханець хліба і заплакала: — Житяно, сестро, допоможи... Ти, кажуть, знаєш чар-зілля... Веселинка наша... як у полоні, в того Свенельда клятого! Як павучище, її заплутав у свої сіті! Верни її додому, поможи їй... Жилава рука Житяни завмерла на гребені. Знає вона біду Веселинки! Та чи зуміє їй допомогти? Чи вистачить у неї, у Житяни, стільки сил, щоб розірвати оті павучі тенета варяжина? Але відмовляти людям у біді не можна. Так учила колись мати, коли водила на луг і показувала цілющі трави — там квіт, там лист, там корінь взяти, а коли все разом — душі й тілу допомога... — Сідай, сестро,— лагідно сказала Житяна.— Але такого я не знаю, щоб вирвати дівчину... Це ж не болість тіла... — А ти придумай щось, ти ж все умієш, я знаю. — Ні, не все. Звідки це взяла? — Як тобі сказати? Учора бачила сон. Ніби я йду і плачу за долю Веселинки, а чийсь голос мені так твердо мовить: проси Житяну, вона допоможе. Я не повірила. Але той голос повторив знову те саме. Каже: іди до Житяни, вона допоможе. Тільки добре проси, бо вона ще й сама не знає, що уміє те робити. Отаке прийшло у сні! І я прокинулась. Цілий день думала про це. І ось до тебе прийшла: ти можеш допомогти!.. Ти можеш, Житяно!.. Можеш! Житяні від тих палких слів стало так млосно, так жарко, ніби хтось війнув на неї гарячим розпеченим вітром. Чий же це голос чула Крушка? — Сестро, скажи, чий голос був — чоловіка чи жінки? Крушка на мить замислилась, розгублено глянула Житяні в обличчя, витерла кінчиком убруса пересохлі вуста. — Не згадаю... Не знаю... Але голос був дуже лагідний і... добрий... Повір! — Добре. Давай удвох сотворимо молитву до Всевишнього Бога і до неба священного... Хай воно почує нашу мольбу... Житяна стала на коліна, перехрестилася до східного кутка хатини і почала швидко і палко шепотіти свою молитву. Крушка й собі стала на коліна і простягла вгору руки... Невідомо, скільки минуло часу. Незчулася Крушка, як втома зів'ялила тіло. Чомусь було тихо-тихо, Над дахом зникли завивання, стогін і регіт крилатих сил. Щось втихомирене й добре опустилось над градом. А Житяна все молилась, все хилила чоло до землі. Крушка хотіла сказати їй, що її моління втихомирили розбурханий вітер, що вона відігнала від Києва відьмацьке плем'я, яке зліталось звідусюди на весняні шлюбів. Але побачила бліде, вкрите росою чоло Житяни, її потемнілі, як глибокий колодязь, очі, змовклі вуста — і завмерла. Не буде заважати добрій чарівниці творити людям захист і добро. І де вона бере ті сили? І скільки в ній ще тих сил у серці є, щоб перемогти зграї нечестивців, зловісних і підступних людських погубителів? О Житяно, недарма тобі дане небом таке ім'я — хай воздасться тобі за добро добром... Мабуть, у сні явилась велика Істина, яку людина про себе не знає і яка живе, може, в кожній людській душі. * * * Олег щойно повірив у те, що переміг світ. Та бодай не бачив того підлого світу! Світ несподівано розставив йому свої тенета. Правдивіше, не світ, а Свенельд. Думав-гадав, що приборкав свого варяжина, наситив його честолюбні надії. Може, так воно й було відразу. Та раптом те багатство й шана від Олега розбудили у Свенельда нові забаганки. Може, розбудили їх сини, що один за одним з'являлись у нього від київських

красунь. І вийшло, що Олег власними руками виплекав ще більшу возносливість і захланність варязького витязя. Той повірив у своє покликання — доля привела його в цю країну, щоб владарювати! Спочатку гадав, що владарюватиме разом з Єфандою. Та Олег осліпив йому очі багатими землями і юними подолянками, які дарували йому синів. Тепер сини росли і чекали від нього багатств і влади. Таки міцно вкорінився варяжин у Країну Руси. Сподівався, що тепер восхопить і кермо влади. Хіба він менш удачливий, аніж Олег? Хто він, цей київський володар? Пройдисвіт, гультіпака, блудодій, убивця, користолюбєць, наповнений заздрістю, лжею, страхом, злим умислом! Чим же Олег кращий від нього, Свенельда? Певна річ, боги урманські й боги слов'янські не дарма потішили серце витязя — певний знак, що ця багата і щедра земля прийняла його як свого. Тож має стати і законним володарем на ній. За нього його дружина і сини від синьооких слов'янок — Мстислав, Лют, Святослав... Олег же не має собі спадкоємців — ні слов'янських, ні урманських, ні свейських. Чужим лишився для цієї землі — приходень, та й годі. Тож недаремно провадив якісь розмови з тими зайшлими болгарами — з царівною Оленкою та її людьми. Що хоче від них Олег — переманити отроковицю-царівну? Для себе — надто вже старий, геть сивим зробився, як лунь. Для молодого Рюриковича Ігоря, у якого забрав насильно кермо влади у Києві й іменем якого владарює? Але ж цього вигнав з Києва. Щось лукаве замислив цей крутій. А потім Свенельд довідався, що Олег відпустив болгар. Від подиву аж захлинувся власним диханням: безрозсудець! Що робить? Хочє підсилити свого ворога — Маломира іскоростенського — союзом із Болгарією! Того ж дня Свенельд вихопився зі своєю дружиною навздогін болгарським повозам. Потрібно було будь-що перейняти царівну — вона не може добутись до Іскоростеня. Бо Маломир поверне проти Києва свій меч і меч Болгарії. В Києві ж має сісти він, Свенельд! Олег дізнався про свавільний виступ Свенельда лише наступного дня. І сторопів: отаке самоправство! Він, володар київський, не просив його бігти навздогін болгарській сольбі. Свенельд сам своєю волею це зробив. Без Олега... Сам! Значить, він щось умислив потаємне від Олега. І не для його, Олега, користи. Ні, не думкою, а відчуттям Олег вгадував, що Свенельд жадає зіпхнути його з Київських гір. Таємно, віроломно й настійно жадає! Був же такий самий злодіюка-тать, як він сам. Свій свояка чує здалека. І ось тоді чорною гадюкою із душі Олега виповз тривожний здогад: Свенельд — зрадник. І він, Олег, вигодував і вигрів його на своїх грудях, у своїх обіймах, своїми щедротами. Гадав, що всім тим купив навіки його вдячність. Забув за себе. Хіба у віроломців буває вдячність до тих, хто возносить їх? Хіба пригадує коли-небудь свого першого благодійника, новгородського посадника Гостромисла? Аж тепер оце згадав. І — дивина! — не чує перед ним ані вини, ані вдячності. Отож і Свенельд нічого такого не відчуває. Тепер доводиться мізкувати — у нього, Олега, ще не згас розум. Мусить придумати, як вивернутись із тенет Свенельдових. Спокійно розмислимо... Свенельд погнався за болгарською царівною. Навіщо вона йому? Може, хоче взяти з нею шлюб (тьху, старий перевертень!). Це ой як вознесло би урманського витязя, у котрого за плечима постала б велика Болгарія, яка сперечається за першість із самим Царгородом! Коли

честолюбець хоче вивищитись, він може вивищитись над кимось. А хто у Київській країні вищий від витязя Свенельда? Ніхто, окрім нього, Олега. Тобто: Свенельд хоче вивищитись над Олегом. Але цьому не бути! Де його, Олегові, люди? Де найспритніші, найвдатніші його вої, ловці, мисливці, котрі вміють птаха на льоту перехопити, швидконогого звіра перегнати, уперту, дику силищу спритністю зламати! Олег кинувся до дверей своєї ложниці, схопив за кінець очкура і почав несамовито смикати. По всьому княжому терему полинули сполохані дзвінкі звуки калатала. За мить палати огласились тупанням, зойканням, вигуками. До ложниці ввалився череватий боярин, постельничий Дудко. Муж досить поважний, одним оберемком не обіймеш в череслах. — Де Свенельд? — грізно рикнув Олег до нього. Той аж присів од несподіванки. Кліпав короткими віями, ніби змахував переляк з лиця. — Мовлять, погнався за царівною. — Хто мовить? — Олега вже трясло. Хтось про все це знає, а він дізнається про все не від своїх челядинів і лакуз, що юрмляться біля нього в gridниці на безконечних учтах, а від чужака, від дурнуватого варяжина Карла. Учора обпився медами, і Свенельд його не взяв із собою. Від розпачу Карло плакав п'яними сльозами, проклинаючи свою долю, котра й цього разу забула за нього. Тим часом він знав, що його содруги-варяги готували великі гамани для великої мзди від деревського князя або ж від царя болгарського. Свенельд бо хоче її захопити і тримати доти, доки не дістане викуп. Тепер Карла не взяли, і він на похміллі лютував. Жадоба помсти Свенельдові збурила йому душу, коли ненароком він побачив Олега. Свою образу виповів київському володареві до кінця. А челядь двірська — анічирк! Олегові ніхто про це не сказав. — Хто мовить, хто знав? — допитувався Олег у Дудка. — Усі у дворі мовлять... — Його грубе, брезкле обличчя почало восковіти й мокріти. Та що візьмеш від цього кабанюри? В його мозку ворухиться лише страх бути вигнаним із княжих покоїв. Чоловік служить за страх, то яка ж вірність від нього? Олег знав, що на таких не можна ні в чому покладатись. Але інших не мав. — Скликай радців. Та на одній нозі! — А... к-кого? — Дудко аж заїкався від переляку. У Олега не було вірних радців, та ще й таких, щоб не чварились між собою. Кого ж кликати? Або таких, як Дудко, або пролазливих і лукавих, які ще, чого доброго, допоможуть зіпхнути Олега, щоб і біля нового владці бути першими... Ні, Олег має покладатись лиш на самого себе. І сам усе вирішувати. — Клич двірських людей. Спритних і сильних. Щоби могли гнати, яко вітер. — Ага... — охоче погодився постельничий. Олег бажає влаштувати погоню за Свенельдом. Але він хотів ще уточнити. — А Щербила, сокольного, також? — І його, і таких, як він... Довго на самоті київський володар обмізковував, як покарати зрадливого Свенельда. Невідомо, якою стежиною бігла думка витязя, але він так само, певно, дійшов висновку: болгарська наречена — то коштовний камінь на грудях владці, хто ним володітиме, той і возвеличиться. Тепер прийшла черга йому картати самого себе. Пощо не вистояв перед упертістю дівчати-отрочати? Хотів через неї підбити деревського князя і здобути спільника у поході на Царгород? Уже надто складно все це мало виходити, а такі справи потрібно вирішувати одним ударом. Хто ж винен, що випустив золоту пташечку із своїх рук? Його, зсивілого в мудрощах і лукавствах державця,

обійшла щира простота невідомої нікому князівни. Ця похибка може коштувати йому життя. Та знову впевненість повернулась до нього: гадає, що спохопився вчасно, і цього разу зуміє обскакати лукаву долю, наздожене іншу, щасливішу, везучу, що винесе його на вершину визнання багатьох земель і народів. Не спалось Олегові у його просторій ложниці. Час від часу підходив до віконця, вдивлявся в світлу каламуть ночі, ніби хотів угледіти стежки, якими летять його люди навздогін Свенельдові. Ніби бачив освітлене зсередини обличчя сокольного Щербила, який крадеться, яко барс, крізь гущавину лісу, щоб зненацька зависнути на спині у Свенельда. Гидотний варяжин! Мав усе, що жадав, і все те дістав даром, із рук Олега, а він, Олег, все те здобував своїм невтомним мечем, своїми ратними трудами, і лукавством, і великою кровію!.. Не вгледів, що викохав сам собі убивцю. Але не вгледів ще й іншого — немає у нього вірного спадкоємця, хто підпер би його во дні незгод і борінь. Ігор! І більше нікого. Але він далеко. Вороги Олегові, мабуть, уже зробили з нього ще одного ворога на його шию... Знову — помилка! На відстані той Рюрикович був небезпечніший, ніж тут, перед очима щоденно. Чому немає вістей із Новгороду? Що робить Єфанда? Кого переминає своїми кам'яними щелепами? Що намислює супроти нього? Авжеж, тільки супроти нього, бо забрав у свої міцні руки владу і вигнав їх з Києва... Нове прозріння його настрашило ще більше. Можливо, у Новгороді вже визріла змова проти нього, можливо, Ігор набрав уже велику дружину варягів — і піщів, і кінних... А він тут сидить, винижується з боляричною Гординою. Треба негайно слати гінців до свеїв, до данів, до ободритів — треба набрати велику дружину супроти цих старих, розжирілих варяжинів. Це добре, що він сьогодні набрів на Карла. Його він і пошле, хай ще когось візьме. Де він, той Карло? Рано-вранці варяжин стояв перед його очима. Сонно кліпав заспаними очицями на свічки, що потріскували у срібних підсвічниках, на шкури еленів та ведмедів, що висіли на стінах, на блиск коштовного каміння на піхвах мечів, що вряд висіли на чільному місці. Київський володар, певно, й спати не лягав. Був у тій же сорочці багряного шовку, що й звечора, у тих же червоних хзових чоботях. Добрі чоботи — просторі, м'які, ступають скрадливо й м'яко, яко рись. Але пощо так рано Карло потрібен володареві? Олег теж розглядав його заспане, зім'яте лице і враз лагідно, навіть весело спитав: — Хочеш мати багато земель і багато хутра? І золота, і срібла також? Бувалий воїн здивовано розвів руками — хто ж не хоче цього? Коб не хотів, хіба б оце тинявся по світах! — А дорогу до Новгороду знаєш? — Знаю, мій фюрште ... — А до свеїв добутись зміг би? — Чому ні? Хіба можна не здобутись додому! — Тоді ось тримай.— Олег простяг йому шкіряний мішечок з роздутими боками, по саму зав'язку він був набитий злотов-сріблом... Карло не вірив, але бачив це.— Тримай же. Це на дорогу. Збери собі якусь дружину, візьми добрих крігаре . І йди у заморські землі. Набери велику ватагу крігаре. А йтимеш назад — зайди в Новгород і візьми Ігоря, сина Рюрикового. Приведи його в Київ. Тільки щоб ніхто нічого! Нічирк! Будеш мені першим воєводою, будеш перший вен для фюрште... — А Свенельд? — Карло не вірив своїм вухам. Його руді волохаті брови полізли на лоба. — Кажу тобі я, що ти будеш мені тверджею тут. Будеш братом — брур ! Ну, коли не згоден — скажи. —

Згоден!.. Буду... Я не якийсь там зрадливець. Я з великого роду ярла Еріксона. Честь свою не зраджу. Ось! — Карло вихопив з-за халяви чоботиська тонколезого ножа, блиснув ним перед очима Олега і торкнув своєї руки вище зап'ястя.— Бери мою кров! Присягаю тобі на крові... — Я... вірю тобі, Карле. Тому й довірив тобі велику таємницю.— Бачив, що цей бідний варяжин з високого роду служитиме йому вірно супроти Свенельда і супроти всіх! — Чи маєш тут вірних содругів? — О, багато. Стемид, Велемуд... — Багато не треба. Візьми трьох. І нікому ні слова — втямив? — Олег приклав пальці до рота. — О, мій слект, мій рід тобі допоможе. Буде в тебе багато крігаре!.. Отже, Олегові потрібно дочекатись підмоги. Він уже не бачив, як варяжин задкував, чемно кланявся, прикладаючи широкі долоні до грудей. Знав, що за вірну службу тепер матиме все. Думки витали над Новгородом. Скоро впадуть сніги, встановиться санний шлях. Що роблять нині там Єфанда і Єгорця? А куди... куди подіти Єфанду? Ігоря він триматиме в Києві перед своїми очима. Ігор буде слухняний — чекатиме влади з його рук! Чекатиме, коли Олег випустить ту владу. А випустить, коли захоче. Сам Ігор йому не страшний. Удвох з Єфандою небезпечний. І в Новгороді її лишати — також небезпечно. Якись родаки з'являться, підмовлятимуть її взяти свою правду — і відібрати владу в Олега... Думай, Вольже, думай. Маєш нині вирішити і долю Єфанди — завтра уже буде пізно. Завтра вона може з'явитись у Києві з дружинами варягів, щоб захищати свого Змія Горинича! Олегові передуми були тяжкі. Один вихід бачив — допомогти Єфанді переселитись у царство Пека. Але Карло, із роду ярла Еріксона, не буде піднімати руки проти урманської королівни. Новгородські бояри також цього не зроблять — берегтимуть Єфанду, щоб тримати на прив'язі у страху самого Олега. Та й тих бояр новгородських він уже не знав — там постало нове їхнє коліно. Нові птахи співають і нових пісень. Звідки може бути йому допомога? Ізборськ, Ладога, Білоозеро, Смоленськ... Київ... Степ печенізький. Таки ж — печеніжини! Він у дружбі з ханом Рогдаєм, котрий утік від хозар і від угрів. І хан Сухан так само ладен йому прислужитись, як і раніше. Певно ж, мають вони влучних стрільців, що з одної стріли влучають у голову людини. Рогдай і Сухан! До них послати довіреного гінця. О Єфандо, не сховаєшся за високими стінами новгородського терема. Пізній осінній брезг м'яко стелився над Київськими горами. Олег вийшов на ґанок. Росяний туман зчорнив безлисті старі липи і клени, що обступили терем. Лиш дуби стояли в кожухах жовтого листя, високо сягнувши гіллям неба — врівень з мислю. Синіми повісками туман крутився над подільськими вуличками, котрі сонно ворушилися під крутим прямовиссям Княжої Гори. Ні, не збагнути йому, Олегові, цього світу — пощо він з'явився в ньому? Мабуть, не для того, щоб зрозуміти, а для того, щоб завоювати. Стояв на ґанку заспокоєний і величний. І ніхто б не здогадався, дивлячись на нього, що за його просвітленим лицем і хвилястим сивим волоссям, яке спадало до пліч, що за його крутими плечима і впевненістю стояли кладовища людських доль... * * * Єфанда не вміла говорити. За все життя сказала, либонь, два десятки слів. Але вона вміла розмірковувати і чинити чітко за своїм розмислом. Поки що її вчинки не принесли їй добра. З Києва приїхала до Новгорода ні з чим. А тут вирішила надолужити втрачене.

Докупи збирала свій досвід, щоб із минутих днів зіткати своє майбутнє. Прозріння набувається у втратах, а розум зростає в безумстві. Єфанда збагнула, що своїм викликом Олегові викрила свої потаємні жадання перед Києвом. Тепер Київ знав, що вона, чужинка, хоче панувати над ним, забрати його предковічних богів-покровителів і зруйнувати його силу, душу й віру. Київ цього не захотів і через те дав підтримку Олегові. Олег зумів прикинутися, що він свій, що буде все робити, як захочуть київські владці — бояри, і він переміг. У тиші, як у глибокій криниці, жила тепер Єфанда у Новгороді. Але з тієї глибини краще бачити зірки і вдень. Вони їй вказували дорогу, якою мала тепер іти. А йти могла тепер лише разом з сином — Ігорем. Єфанда знала одну силу на світі — владу. А ця влада була у владців — королів та царів. Тож Ігореві потрібно було, аби стати володарем, обіпертись на королівську владу. Краще було б, звичайно, обіпертись на ромейського царя. Але він далеко. Та й чи захоче допомагати незначному, невідомому князю, що жадає десь здобути владу, який не має навіть хоч якогось свого гнізда! Через те Єфанда почала пригадувати свейських, урманських, датських королів. Котрі з них могли б дати їй синові наречену? А разом і добру рать. Без неї Ігор не вирве влади у свого доброго вихователя — дядька Олега. Єфанда неодмінно хотіла повернутись у Київ переможницею і зробити з Олегом так, як те він зробив із нею. Це жадання їй було таке велике, що воно наповнило її безлике, безшелесне життя жагою дій. Але не так легко було звершити надумане. Кого послати за море, кому довіритись у Новгороді, якого вона боялась від часу смерти Рюрика... Вирішила чекати. І дочекалась свейських купчин. Вони стали табором своїми лодіями на березі Волхова. І Єфанда поклікала їх до себе на вечерю. Ігор переходжував час женихання. Зростав під пильною увагою няньок, дядьків, конюхів, соцьких, мечників, бояр і дітей боярських, які завжди дивилися на нього як на майбутнього свого гнобителя або як на суперника. Одні визнавали його нащадком померлого князя, котрого закликало віче у Новгород, інші вбачали у ньому свого ворога, ще інші прагнули його іменем розквитатись зі своїми недоброзичливцями. Усі боялися, усі ненавиділи. Рано спостеріг хлопець лукавство свого оточення. А коли збагнув, що в нього украв державну владу навіть найліпший, найближчий йому муж — Олег, збагнув, що йому не судилося владарювати. Домагання влади принесе йому смерть. Боявся Олега і в Новгороді будучи. Не йняв віри нікому — ні челяді, ні боярам. Таївся зі своїм прозрінням і від матері. Віддавав себе лиш одній пристрасті — полюванню. Там він міг іти на лютого звіра відкрито, міряться силою чесно, брести через болота спокійно, спритно кермувати човном на бистрині повноводних річок. Залежав сам від себе. На лови Ігор брав лише свого мовчазного челядина Ловеля, що душею приліпився до нього ще в Києві. Ловель був спритним стрільцем, мав велику силу в плечах і велику світлу бороду, а найпаче мав добрий мисливський нюх. Довкіл Новгорода, як і довкіл Києва колись, швидко умів винюхувати стежки вепрів та еленів, знайти, де ліпше підсидіти ведмедя, як обійти вовче лігво. Коли Олег вигнав Ігоря з матір'ю з Києва, тільки Ловель і лишився при ньому, був хлоп'ячому вірним содрутом йому. Легко було ходити з ним по мовчазних лісових стежках. І безпечно — згря мисливських псів, яку водив за собою Ловель, оберігала їх

від несподіванок. Одного дня Ловель з Ігорем дійшли аж до Ізборського городка. А там зустріли ватагу місцевих ловців. Мужі зібралися йти вгору по річці Шексні. Мовили знаючи, що в тих лісах великі стойбища ситих елениць товчуться. Веселились, сміялись, метушились ізборські мужі. Ігор довго спостерігав їх, дивувався, з якою легкістю вони стягують човни до води, з якою безхмарністю вони роблять найтяжчу справу. Яке привабно-спокійне життя дароване людям простим. Вони весело припрошували з собою і прибульців. Ловель мовчав, давав Ігореві вирішити цю справу. Ігор довго дивувався простоті і звабності цих людей, які так легко й щиро сміялися з себе, кпинили один з одного. Було з ними легко дихати одним повітрям, бо ці люди не знали неволі душі. Йому так захотілось хоч день прожити їхнім життям. Сіли з Ловелем в останню довбанку і погребли слідом за іншими. Тільки через тиждень Ігор повернувся до Новгороду. Матінка стрічала його настороженим радісним поглядом. В її широко поставлених очах мінилися темні й світлі тіні. Раніше Ігор ніколи не бачив таких очей у матері. Він знав, що ті очі були завжди заглиблені в себе, якісь потойбічні, вони не знали ні сміху, ні сліз. Тепер від них ішло якесь сяяння, лице здавалось зрожевілим, круті щелепи гостріше випинались з-під шкіри. Чимось нагадувала тої миті стара Єфанда свого щелепастого Змія, якого ото колись поставили на київській Горі. Ігор стовпував перед нею, очікував слів. Вона ж не поспішала. Якимось новим прискіпливим поглядом ковзала по обличчю, по статури свого сина. Він знітився, втягнув голову в плечі, сховав руки за спиною, ніби ховав якусь свою провину. Раптом Єфанда заусміхалась. Все обличчя її заграло дрібними сухими зморшками. Її син був цієї миті дуже схожим на того Рюрика, який колись став її мужем. Такий же кремезний у плечах, присадкуватий, з великими долонями. А ще отой розкуйовджений рудий чуб!.. Оті острішкваті руді вусики!.. Ну чисто тобі молодий Рюрик. Вона сьогодні принесла своєму синові радість. Хай знає, що мати не забуває, якого він роду. Її віра в будучину сина винагороджена. Доля, яку послав їй її бог ?дин, милостива до них!.. Від свеїв повернулися її купці й принесли добру вість: свейський король згоден дати Ігореві свою племінницю в жони! А це означає— і свою прихильність, і ратну поміч. Ігор хитнувся од несподіванки: протягом усіх цих років він тікав од влади, а влада ця женеться за ним!.. Єфанда здивовано дивилась на сина — чого не радіє? Ніби не її кров, не кров Рюрика тече в його жилах. Не радіє, не рветься до влади. Вона бачить у нього тільки страх перед Олегом — і байдужість до величі... Надто проста, безкрила душа Ігорева... Думкою не поривається у височінь, шукає щастя в земних забавах. Ні, не володар він по натурі, хоч має владарювати по роду. Єфанда так стиснула щелепи, що аж скреготнули її зуби. — Ніби не радієш? — задихнулась від образи, і через те її голос був захриплий і тихий. — Пощо радіти? — Час тобі відібрати владу у того крука. Олег твоїм княжим іменем забрав Київ до твого повноліття. Але вже давно настало твоє змушніння, а він і не думає віддати тобі Києва. — Не хочу влади. Маю всі блага земні... — А влада?.. Влада — це вище від усіх благ! Це... це владарювання над людьми! Це володіння ними! — Їй аж в очах стемніло від образи. Її син, її кривний син не хоче влади, яка мусить по закону йому й належати. Бо його вітець здобув княжу владу мечем! — Король

свейський. тобі жону дає...— додала з надією.— І поміч... Нічого не відповів. Похнюплено пішов до своєї горниці. За ним тінню майнув Ловель. Єфанда хвилювалась. Лихоманково роздумувала: королівського роду жона увіллє нову снагу в тіло її сина. Хоч і не дочка це, а сестринниця, таки ж королівський рід. Її син не буде чути в цій землі ізгоем. У Новгороді він був сином лютого вовчиська Рюрика, чужака, у Києві був приходнем, також чужаком. Король свейський тепер буде їхнім родичем. Швидше, швидше слати сватів до нього, доки Велетське море грає теплою хвилею. До осені треба привезти наречену — і весілля, весілля!.. Тільки цими прагненнями тепер жила Єфанда і весь її невеличкий терем. Ігор не виходив зі своєї горниці, ніби сам себе замкнув у кліть. Прислухався до своїх спогадів і жадань, що вирували в душі. Він був уже в зрілих літах, міг зважити декотрі цінності життя. На його очах відбулося надто багато кривавиць, щоб збагнути: де влада — там неодмінно і зло. Але виходило, що його доля визначена — влада і зло біжать поперед нього; руками матері вклала йому в руки меч. — Ловель, ти віриш у Долю? — спитав свого вірного челядина. — А хто ж не вірить, господине? — одказав той. — А можна втекти від неї? — Можна, коли дуже хочеться... — А ту дівчину пам'ятаєш, що нас перевозила через болото? — Чому ж, пам'ятаю... — У неї тихі очі, як у Долі. Може, то моя Доля? — Може, господине...— Навіщо його господареві гарні дівчата-простолюдинки, коли у нього вже є королівна? — думав Ловель і не здогадувався, що його володар тої миті чув лише свій біль. І бачив ту усміхнену й затишну дівчину, яка вутлим човником перевозила їх через велике болото. Це коли вони вже повертались по Шексні. — А де вона живе, чи сказала? — чомусь Ігор почав навратливо думати про ту дівчину-перевізницю. — Казала, ніби десь за річкою...— Ловелю не хотілося говорити з Ігорем про ту дівчину. Він сам думав про неї від того дня — думав тихо і потаємно. Було чомусь боляче від спогадання, що його князь, ніби такий собі вайлак простий, а на човнику, коли нони перепливали через те болітце, підсів до дівчини й почав заглядати їй за пазуху, де подзенькувало бурштинове намисто, срібними дзвіночками перенизане. Ще й рукою туди поліз... І як же зрадив Ловель, коли перевізниця раптом поклала своє весло і вліпила зухвальцю дзвінкого ляпаса... — А не заглядай куди не слід! — Якби знала вона, що це був князь. Ігор не розсердився. Здивувався, а потім схопив її в обійми. — Як звать тебе? — А човник хитнувся — і всі вони попадали в воду. — Як звать, так і кличуть. Геть від мене! Потім вибрались на берег, витягли човна, викручували одяг. Коли трохи обсушилися, сердита дівчина стала лагіднішою. Показала стежину, якою вони могли вибратись на дорогу. То яке ім'я маєш? — перепитав уже на прощання Ловель. Вона подивилась на нього, усміхнулась очима: — Прекраса... Хтось напрозорив дівчині красу з колиски. Але чи напрозорив долю? Не сподівався, що Ігор згадає ту зустріч. І навіщо йому та дівчина тепер, коли має наречену королівну? Либонь, уже десь збирається, зі своїм віном скоро прибуде для весілля. — А ти знайдеш туди дорогу? — не вгаває Ігор, жовтаво-горіховими очима, як у рисі, пильно дивиться на свого вірного служку. — Ти про що? — А про ту дівчину-перевізницю... Як її ім'я — не знаєш? Здається, вона тобі тоді сказала. — Прекраса...— мовив сухо Ловель. — О, яке чудове ім'я!.. Пре-кра-са!.. То знайдеш? —

Коли треба — знайду. — Тоді йди і знайди її. Зараз! — Ігор, може, вперше в житті прийняв таке важливе рішення. Таки був у нього твердий характер. * * * Гарячі осінні зливи обмивали пам'ять, і вона ставала чіткішою, прозорішою, як те небо в суху сонячну пору. Оленчине тіло втомилось від довгої дороги, а ще більше втомились мислі, які вже не вміщались у голові і заплутували всі її наміри. Нещодавно вона була полонянкою Київського Олега, а потім його шанованою гостею. Як тільки вона виїхала з Києва, за Ірпенем її наздогнала якась дружина варягів, і її повози узяли в мечі. Ватаг шепотів їй лестиві слова: він, урманський витязь Свенельд бере її під свій захист. А коли захоче — візьме її в жони і здобуде для неї і для себе королівську корону. Царівна болгарська стане королевою в Києві — в найбільшому граді країни русів-полян. Оленка від подиву лише мовчки розглядала свого нового володаря. Цей старий, сивий лицар хоче брати її в жони? І чому так старається заради того, щоб вона стала королевою? Огледілась до свого священника, котрий зійшов із повоза і підійшов до вершника, що розмовляв з дівчиною. Отець Гавриїл, хоч і молодий, але, здавалось, знав таємниці усіх велможців. Яка ж таїна ховається в діях і словах цього мужнього і вже старого лицаря? Отець Гавриїл від тих його слів аж присів, ніби йому за спину линули з бочки крижану воду. Певно, і йому невтямки Свенельдова хитрість. І тоді Оленка здивовано спитала його: — Хіба добрий лицар Свенельд хоче стати супроти свого володаря, хоче в нього забрати владу і стати королем? Але ж це зрада! — Вона дивується посправжньому: скрізь, де не ступає нога велможців, скрізь вив'юнюється чорною гадюкою зрада... зрада!.. — Володар Олег — підступний убивця, добра царівно. Він сів на київський стіл неправдою — убив законного князя. — То навіщо ж іще один підступ? — Хіба не хочеш стати королевою? — Свенельдові не збагнути простоти і щирости її слів, бо великий тать ніколи не розумів мудрости. — Але ж це від Бога, гріх — силою забирати владу! — На цій землі, царівно, всі люди грішні. — Але я не царівна. Навіщо так мене величаєш? — дівчинка з цікавістю все ще розглядала Свенельда. — Не царівна? Усі кажуть — царівна ж!.. — Таки ж не царівна! — сміється вже Оленка від того, що обличчя витязя Свенельда раптом зробилося таким переляканим, що леле! Його очі враз погасли, повіддя в руках затремтіло. Таке розчарування. А йому треба царівна. Щоб стати у Києві королем? — Але ж усі так кажуть... — ще не вірив Свенельд. — Скажи йому, отче. Ну скажи. — Оленка мало не плакала від сміху. — Вона говорить правду. Вона лиш онука Симеонова. — Однаково бути їй королевою! — зрадів Свенельд. — Ось тут мої намети — можемо переночувати. А завтра вранці на Київ... Лиш тепер усі збагнули, що над землею опустилась холодна осіння ніч. Дощові хмари розбігалися, де-не-де поміж ними зблискували зірки. Бралось на вітер... В їхньому наметі було тепло — горіло вогнище. Сон був солодкий і міцний — молодий сон перевтомлених людей. А вранці — леле! — Свенельдів табір був оточений якоюсь раттю. Отець Гавриїл дізнався, що їх оточив київський воевода чи сокольничий Щербило. Олег велів повернути Оленку і її людей до Києва. Свенельд битися не зміг — надто зненацька опинились вони оточеними. Почав жорстоко торгуватись — скільки Олег дасть йому срібла, скільки дасть паволок, коли він відпустить царівну. Її не питали

ні про що. Вона ж була знов у полоні... Лежала у наметі і чомусь згадала свій дім. Ніби бачила його перед собою, чула голоси двірської челяді, чула материн плач. Служниця-повариха, товста і добра, теж витирала кулаками свої бляклі щоки, квила-примовляла, яко чаїця, жалібні слова: "Забирають нашу квіточку, нашу дитиночку в далеку даль... Ой куди ж це її віддають? Ой кому ж її віддають? Пошли ж їй, Боже Ісусе Христе, добру долю... Та пошли вже спокій і щастя її матері, та заспокой її серце зболене!.. Та поможи нашій сиротиночці..." Це вона, Оленка, сиротина. Бо вітець її — князь Михаїл — десь давно вже сидить у монастирі, пішов у ченці, покинув жону Томилу з дітьми... Так звелів зробити клятий Сурсубул. Тепер вона знає, що він, боярин Сурсубул, боявся її отця, боявся, що йому перейде престол царя Симеона — по закону і звичаю держави. Симеон був постійно на війнах, а Сурсубул сидів у Преславі і керував державою. Його всі боялись. Боялась його і мати — обіцяв і її заслати в монастир. Це він і наказав Томилі віддати доньку деревлянським послам. Обіцяв, що Оленка стане княгинею, а Томила дістане вдячність від нього і прощення... Тепер Оленка все думала про те, в чому ж вина її матері і яке прощення дасть їй всевладний і лукавий боярин... Їй було шкода матері. І через те хотілось уже швидше стати жоною князя того, щоб втішити її, а може, й забрати до себе... Через те вона радо покинула свій дім, і свій добрий старий град Плесков, і свою схолу, і сад... Але дуже довгою видалась їй дорога до свого жениха. І ось знову кажуть — уже треба їхати. Куди? Кажуть — до Києва... До неї підходить молодий воєвода. Це той Щербило! Гарний він, вдатний собою! Дивувалась йому. Вона всьому на світі щиро дивувалась, бо все було для неї відкриттям чи прозрінням — надто юна була, надто високо сиділа в своєму сімейному гнізді, яке оберігали пильні очі Сурсубула... — Воєвода, що скажеш? — сміється до нього. — Ти справді Щербило? Дивне слово! — А так, — відповів їй весело. І засміявся: боявся, бач, розкрити очі — усі мовили царівна, царівна, а воно дівчисько! Біляве, синьооке... Либонь, трохи молодша від його Веселинки. — А чого мене взяв у мечі? — Не тебе, а Свенельда. Ізрадця він. — Але ж він... казав, що хоче взяти мене в жони... І обіцяв, що я буду королевою, а він королем. Щербило аж за боки взявся від сміху. — Отаке брехав? — Хто ж він насправжки? — Заброда... Варяжин, Змій Горинич. — Київський князь це знає? — Не відаю. Розкажеш — знатиме. Бережися! Оленка відчувала щирість у словах Щербила. А кого їй треба берегтися? Питати вже не стала. Думала, чого б це всі ганялися за нею, коли вона не царівна... Коли вітець її ув'язнений в підземелля монастиря, коли мати конає від сліз... Мабуть, тому, що вважають її таки царівною... Через діда, великого Симеона, їй ця шана... О, так, вона тепер це знає... Через діда... — Воєводо, скажи, а який князь деревлянський? Що він хоче? — О, то великий тать, царівно, хоче під себе Київ підгорнути. Він супроти Ольга йде. — А ти за Ольга? — Я? А так — він мене взяв до себе в двір. І ось я вже воєвода. — Але чому Маломира називаєш татем? Він же править у своїй землі. — Усі на Горі так кажуть. І я так кажу... Хоча... кияни-подоляни за Малка стоять. Але тобі краще бути в Києві. Будеш вільна, яко орлиця! — Я наречена Маломира. Мушу їхати до нього... — Го, наречена! Он він собі вже другу жону привів — під уличп, мовлять. — Як так? аж підскачила Оленка. — Це ж

гріх — мати кількох жон. — У вас гріх, ваш Бог Ісус Христос дозволяє мати мужу одну жону, а нашим князям не гріх. Бо наші боги щедріші. Скільки хочеш, стільки й май. Аби зумів прогородувати!.. — Я... тоді я буду вже третьою жоною Маломира? — Атож. Третьою або ще якою... Хіба знаю? — Отче, чуєш? Чуєш, що каже воєвода? — звернулась вона до священика. Жах розширив їй очі — так от куди жбурнув її підступний Сурсубул! От чого ридала мати і вся челядь... — Я не поїду до Малка! — крикнула вона.— Додому! Я хочу додому!.. — Заспокойся, Оленко... У нас з тобою немає дому. Поїдемо у Київ, дитинко... На все Божа воля... Перебудемо до морозів. А санна дорога встановиться,— тоді й поїдемо...— Священик не знав, чим заспокоїти дівчину. Бо не знав і сам, що робити їм усім віднині... — Воєводо, вези нас до Києва...— сказала Оленка.— У нас... у нас справді немає дому... Його душа ворухнулась жалістю. Бідне дівча, отаке почути від Свенельда... а потім — за Маломира... От тобі і царівна — усі тягнуть до своїх ліжок, аби її іменем себе звеличити. Кому потрібна доля її?.. А доля його Веселинки? О, кляті находники, як він їх усіх ненавидить! Оленка мовчала всю дорогу. Он який цей добрий Олег... Лукавець, убивця... І цей Маломир — уже дві жони має!.. Що ж робити їй, пташині, яку викинули з рідного гнізда? — Що нам робити, отче? — тихо спитала священика, який вже попрямував, було, до свого повоза.— Що робити? — Молитися, доню. Молитися... * * * Свенельдові не було нині вороття до Києва. І не було тепер йому місця ні в київській, ні в деревській землі. Куди податися? Тільки в Новгород. Там Єфанда з Ігорем, там бродять варязькі дружини — завжди можна знайти їхню підтримку. Бо Свенельд не хоче забути свого прогашу — у Київ має неодмінно повернутись у великій силі й відібрати кермо державне в Олега. У Свенельда ростуть сини тут — їм і передасть владу над усією країною. Єфанда з Ігорем будуть його спільниками — куди ж їм подітися? Він поб'є Олега його ж зброєю: іменем Ігоря, як те зробив колись Олег! Скочив хвацько на коня, гукнув на повні груди до воїв: — Боржій на коней, витязі мої! На нас чекає удача в Новгороді! Чи забули, що там Ігор з королівною-матір'ю? Либонь, чекає нашої помочі. Не будемо гаятись! Бо скоро Олег-вовчисько пошле своїх псів по наших слідах!.. Його воям не треба було багато слів. Витязі удачі знали, що найліпше від небезпеки їх рятують швидкі коні. Але коні за довгий перехід з Києва в деревську землю добре притомилися. Тому Свенельд, окинувши поглядом місцевість, тицьнув убік пугою: — Ондечки якесь оселище. Там і поміняємо своїх коней.— Під копитами верхівців чвакала розгрузла чорна земля. Немовби хотіла проковтнути у свої надра цих зайд. Але верхівці перічили коней межи очі, підколювали ребра острогами стремен — і гнали, гнали коней. Ті здивовано мотали гривами, крутили люто очиськами — чому їх вершники такі немилосердні? Де вже було їм знати, що найбільший погонич для татя — страх... По перших зимових днях дружина Свенельдова ступила на мостини великого града на Ільмені. Широке сіре небо розкинуло над містом свої прозорі шати. З усіх домів тяглися вгору сірі струмочки димів. В повітрі пахло живицею й морозом. Чорнів, утаємничено притихнувши, батечко Волхов. Не хотів піддаватися морозам, які ночами вже кували для нього крижані кайдани. Біля мосту, що ніби двома ручищами уп'явся у два береги ріки, на торжищі

юрмилось велелюддя. Тут при березі стояли змієвошії варязькі лодії, сани, вози. Зимові торги — найбагатіші у Новгороді. По легких снігових дорогах і путівцях звозили свій товар народи і племена від північної карели, воді й іжори, югри до південніших кривичів, мешери, мері, муроми. Звідусюди збирався тут люд торговий. Та й не лише торговий, а й сівачі та рукомесники-ііростолюдини. Чи себе показати, чи свою долю відшукати. Недарма ж мовили, що й для сироти боги притримують долю. Отож на велелюдді легше і знайти її. Тільки не гайтеся, ловці щастя й удачі, чимскоріше прибувайте на новгородське торговище!.. Свенельдова дружина, проте, обминула торгову площу, подалась до дідинця, де височіли старі тереми. Для них удача й щастя ховались десь тут, в цих багатих повалушах і палатах. Коні, чуючи кінець путі, прискорили крок, вище підняли голови. Поспішають комонники, нуртує їхня бентега — їх тут має чекати удача. Метеляється окрил із куниць за спиною Свенельда, підстрибує заплетена туго сива косиця. Ось і терем Єфанди. Зістрибує дружина з коней, квапливо біжить до воріт. На грюкіт біла по воротях, проте, ніхто не обізвався. Ніби вимерли всі оті челядини ледачі! Знову грюкає. Відчиняйте ворота швидше, витязь Свенельд прийшов, вдатний ловець чужого щастя, приніс Єфанді тривогу далеких доріг й оманливу надію на велич. Го, прокидайтеся двірські челядини, накривайте столи дубові, гостей стрічайте... Кричало усе Свенельдове єство од нетерплячки. Нарешті через хвіртку вийшла стара згорблена служниця. З-під сивих повісм волосся дивились на прибульців зіркі колючі очі. Обіперлась об ворітницю, нарешті обізвалась скрипучим голосом: — Пощо лемент здійняв? Немає вже Єфанди. Туди переселилась. У Вирай! — тицьнула скрученим пальцем у небо. — Як? Коли? — злякався Свенельд. — Нині вночі. Ножем хтось... Тяжку смерть прийняла. Свенельд оглянув мовчазний зчорнілий терем. Якась минучість і непевність майнула від його перехняблених, осілих стін. Із маленьких чорних віконечь вив'юнювались порослі мохом страх і підозра. Занедбаний двір, всюдисуща порожнеча. Де ж люди — челядь, вої? — А Ігор де? — спитав у стариці. Чомусь здалося, що голос його гримів у порожній тиші двору надто гучно. — Покинув матір ще влітку. Перебрався десь під Ізборськ-городок. Жону собі якусь узяв. — Звідки жона? — Не знаю. Мовили, на ім'я вона Прекраса. — А ти ж хто тут будеш, стара? — Я тут одвіку. Живу в_оборі, з коровами. А колись слугувала у боярина Гостромисла. А потім у Рюрика. І ще й Єфанді дісталась. Іншої челяді тут немає — від переляку розбіглась. Сама я ходжу біля покійниці. Комусь же треба спорядити її у Вирай... — Веди... до неї...— Свенельдова душа зіскулилась і почорніла. Ні про що не міг думати. Надії, надії, як швидко обламуються ваші крила... Єфанда лежала в своєму високому й розлоному ложі. З голови до ніг накрита білим рядном. Довге сиве волосся розметалось на подушці. Очі, жахно розчахнуті, каламутно дивилися в стелю. Уста трохи відкриті, немовби посиляли прокляття цьому світові, який відганяв її від себе. Може, цей світ не любив її за возносливість, за жадання вивищуватись над іншими, щоб вершити чужими долями. І ось чиясь рука вгомонила її відчаєне борсання. Поруч лежав тонколезий кривий меч. Свенельд тільки зиркнув на нього — степовик! Хто приніс його сюди із кочових степів? Стариця перелякалась: — Це я витягла його з-поміж ребер. Стримів

же... — Се печенізький меч... А хтось приїздив до неї з Києва? — Не відаю, голубе. Тут багато люду товклося. То варяги, то купчини, то свейські свати. — Які ще свати? — А Єфанда ж заручила сина зі свейською королівною. Та Єгорка не захотів королівни, взяв собі простолюдинку... Ой, що було тутка! — Стариця втомлено присіла на лаву. Важко їй довго стояти перед сим знатним мужем. Он які хутра в нього — поли по землі пилюку метуть... Видати відразу — можновладець. Либонь, і цей не так просто забіг на гостину. Із якоюсь хитрістю прибув до цієї потаємної гадюки. Та ба, запізнився! Хтось перетяв йому дорогу... Свенельд розглядав у руках печенізький меч. Великим пальцем водив по тонкому і гострому лезу. Криця озивалась тонким високим шепотом. Якщо це трапилось уночі, потайний гість не встиг утекти сьогодні. Можливо, десь тут поряд відсипається. Або на торгу серед люду різноязикового і різноокого. Піді розбери, де він. Хіба що, може, хто бачив... — А тут, у теремі, не бачила якого гостя жовтолицього? Купчину чи воя степового? Стариця хитала головою. Нікого не видно їй в тій оборі, окрім корови... Та й очі вже заслабли, більше бачать минуще, що вереміється в колі днів і років верем'яних... А коли б і бачила стариця кого, то не сказала б цьому чужакові варижину. Літали тут уже такі круки, та гнізда не звили!.. Свенельд зрозумів, що йому вкрай треба знайти Ігоря. Тільки удвох вони зможуть вирвати владу в Києві із рук Олега. Чи ж бачено таке — ні тобі цар, ані князь, а сам себе возвеличив і кермує від Києва до Новгорода! Пора стягти його з престолу... Не скоро розшукав Ігоря. Молодий Рюрикович уже знав про смерть матері. Але не дуже переймався — у кожного свій вік і своя смерть. Був ситий і вдоволений собою. Свенельда казила його легковажність. Цей рудовусий здоровило, якому доля вділила княжу честь, безпечно кпинить з долі матері! Не бачить віщого знаку — меч печенізький!.. Ігор насупив брови. І яка нечиста сила пригнала сюди цього блазня, що каламутить йому спокій. Він же сховався тут від пристрастей владолубців, потону в простих і затишних житейських буднях. Здавалося, догнав-таки своє щастя. Але біда скрізь чатує на щасливу людину. І ось пригнала цього каламутника аж з Києва. Печенізький меч... Чи не все одно, яким убивають людину — двосічним руським чи кривим печенізьким... Попхнув ногою пса, що лащився до нього. Не до пестошів нині. Хотів, щоб Свенельд швидше зник з його очей!.. — Не відаю того знаку, Свенельде. Збіглий варяжин аж підскочив: — То ж рука Олега! Ігор збрижив чоло. Не хотів згадувати Олега, від себе гнав його образ... А все ж таки він постав перед ним. Мати ціле життя люталась на Олега, все збиралась помститись. Чуло її серце, що Олег її не забував... Але він, Ігор, нічого не хоче від Олега. — То й що? — стелує плечима. — А те, що другий меч буде встромлений у твої груди, княже! І вже скоро. Може, й сьогодні... Обличчя Ігоря стало прозористим, жовтавим. — Гадаєш? Навіщо я йому? — Та він же тебе боїться. Страх змушує його вбивати. Ти єсть князь від роду. По роду мусиш мати і владу. І по закону. А він ні по роду, ні по закону не може мати влади. Він протизаконник і злодій. Ігор сторожко присів на краєчок лавиці. О, він знав того гордеця й захланного заздрісника. Такі люди завжди заздрять вищим, бо не прощають їхньої вищости в чомусь. А особливо в шляхетности!.. Певно, і до нього прикотились злії літа. Як не хотів утекти від долі, а вона його розшукала ось тут... — Що радиш, витязю

Свенельде? За чим прийшов? — втомлено подивився на гостя. Збагнув, що найкращі дні його людського життя стали вже безповоротно минулими... — Облиш оце тарганяче гніздище. На тебе чекає Київ. — Але ж там... Олег,.. — Ти прийдеш туди з мечами. Холодним мокрим рядном накрили Ігореві спину... Не було вагань — постала раптова впевненість, що іншої путі йому вже нема. Раптом йому здалося, що всі прожиті літа його були несправжніми, що жив якимось чужим життям і чужою волею, що змарновані дні нічого його не навчили, а сподівання виявились марні. Дрібне заміняло йому велике, і все потонуло в сум'ятті сірих буднів... Свенельд пружно звівся на ноги. Його безпощадні, холодні, немов крижини, очі пронизували тіло й скроні Ігореві. Він уже відчував, що ті очі ведуть його за собою, що це тарганяче щастя уже розтоптане і він переступає поріг свого нового життя... * * * Уже під ранок їй приснився сон. Ніби вона знову у своєму домі, в Плескові. Навколо знайомі кам'яні палати колишніх царів і велможців дунайської держави слов'ян. Навколо виноградні лози з сонячними гронами винограду. І їх старий дім теж увесь обвитий виноградним віттям... Але ніби чує, як тривожно грюкають двері в стравниці, як тупотить ногами чорнобородий боярин Георгій Сурсубул, як щось лепече крізь сльози її матінка... Оленка зірвалась на ноги — вона сама вижене цього клятого боярина, п'явку її роду! Скільки зла чинить він довкола!.. Як ненавидить він слов'янський її рід, як возноситься, що він болгарин, покоритель цієї слов'янської землі... Схопилась на рівні, розплющила очі. В її ложниці було тихо й тепло. Десь під мостинами шаруділи миші — глибокої осені вони шукають рятунку в оселях людей. На Княжій Горі їх всюди було повно. Знову лягла в ліжку, але вже не спалось. Згадувався рідний дім і недоля її роду. Відколи боярин Сурсубул почав заходити до них, в їх затишному домі зник спокій, завмерли голосні балачки челяді в людській, дивна насторожена тиша залягла в усій садибі, ніби в якійсь із кімнат постійно лежав покійник. Мати її — Томила — боялась твердо ступати ногою по мостинах, ставила ногу в сріблом розшитому черевичку обережно, і коли дошки скрипіли від сухости, здригалась, бігла в якийсь закуток, щоб заховатись від усього світу. Георгія Сурсубула боялись усі, і не тільки в Плескові, куди він часто наїжджав, а й у столиці — в Преславі. Свідущі потай мовили, що це саме він доніс у монастир перестарілому цареві-хрестителю Болгарії Борису, який на схилі віку пішов у ченці, — про негідне царювання його старшого сина Володимира. Про те, що цей переємець Борисового престолу ніби грабує скарбницю, влаштовує бешкети, насміхається з християн, пропиває з повіями честь своєї царської родини... Престарий цар-чернець Борис-Радивой злютився, скинув із себе чернечу рясу, перебрався у царські шати, які мало не зітліли в його келії, підперезався мечем — і разом із Сурсубулом і його людьми схопив п'яного Володимира. Батько-цар наказав виколоти негідному синові очі. Ніхто не наважувався виконати цей наказ — мовчки стояли над зв'язаним Володимиром. Тоді сплигнув зі свого коня боярин Сурсубул. Витяг з-за халяви довгий мисливський ніж і заніс над повергнутим... Володимир згорда споглядав усіх цих бояр, кинув Сурсубулу: — Хочеш помститись, що я не взяв у жони твоєї сестри? Негідник! — І плюнув в його бік.— Не візьму!..— Сурсубул стрибнув тому на груди... Цієї ж миті дикий нелюдський

крик огласив галявину. Усі здригнулися. Лише батько-цар спокійно, здавалося, чекав кінця. Над Родопами довго котилася й затихала в долинах луна від крику повергнутого болгарського царя Володимира... — Відвезіть його до монастиря... В довічне ув'язнення,— рішуче наказав цар Борис.— А ти, Георгію, скачи до Царгорода, забери Симеона: хай візьме мій царський стіл... Сурсубул що духу помчав до Константинополя. Його час настав!.. Він довго й затято йшов до нього... Сурсубул повернув Симеона до Болгарії і посадив на царський трон. Сам же став вірним охоронцем нового царя, бо лукаві ромеї жадали позбутися розумного й освіченого Симеона. Це вони спювали перед тим Володимира, підсипали тому дурманного зілля, яке перетворювало царя в жалюгідну потвору... І Царгород уже бачив, як молода й сильна Болгарія, що відібрала в імперії всі слов'янські землі Балканського півострова, ось-ось упаде на лоно ромейських кесарів — й імперія нарешті проковтне цю войовничу свою сусідку... Тепер Симеон, наклавши на чоло вінець свого славного вітця, став Царгороду ніби кістка в горлі... Ромеї не могли його дістати руками. А втім, була вже у Симеона молода жона, звичайно ж, грекиня. І Сурсубул змусив нового царя подивитися на владну жону-ромейку очима болгарина. І змусив його, царя, глянути на свою сестру, сестру болгарина Георгія Сурсубула, також очима болгарина. І скоро молодий болгарський цар залишив грекиню-ромейку, взяв у жони сестру Сурсубула... Ту, від котрої відмовився Володимир. Скільки радості було серед болгарського люду!.. Уся Болгарія святкувала весілля Симеонове!.. І це стало початком Сурсубулового вознесіння... Він, Сурсубул, знав, чого хотів у житті, та робив тільки те, що треба було робити, а не те, чого, може, хотів. Він одружив і свого старшого брата на сестрі царя-ченця Томили, коли посадив у підземелля монастиря її мужа Михаїла. Це він і змусив Томилу відправити свою донькусиротину в далеку невідому країну слов'ян деревських. Мабуть, щоб ніхто із ближчих можців не поріднився з царською родиною. О, боярин Сурсубул був надто прозірливим!.. Скоро його сестра народила сина цареві Симеону — Петра... Сурсубул тихо й ревно розчищав навколо нього болгарський престол. Готувався разом з племінничком кермувати країною — і царювати... А тим часом Симеон, як молодий барс, кинувся з піднятим мечем проти вселенської імперії. З тією одержимістю, з якою він юнаком впивався її високістю — наукою, блиском мистецтва, мовою її мудрих учених і філософів, з тією ж солодкою мукою радості, з якою колись гордився, що він навчається у самого знаменитого Фотія разом з дітьми імператора Михаїла Третього і перевершує їх у знаннях, що він майже грек,— з такою ж одержимістю й послідовністю він тепер жадав розстрошити цього лукавого, підступного змія, що пожирав слабші сусідні народи, що жадав зітерти з лиця землі його країну Болгарію — проковтнути її землі, гради, храми, багатства... Тепер Симеон, цей напівгрек, як називав його сам Фотій, відрікся від усього грецького, але, відрікаючись, не відкидав мудрости вселюдської, яку увібрав з тією грецькою наукою. Тепер кинувся ту мудрість сіяти на своїй землі, для свого народу, його рідною мовою. Хотів Болгарію вознести над світом і на руїнах захланної імперії поставити свою державу, освітлену світлом знань, наповнену власною силою і гідністю. Боярин Сурсубул знав, чого хотів Симеон, і кидав

в благодатний палаючий вогонь честолюбного серця царя зерна владолюбства. З нього виростали примари величі, які туманили Симеонові світлий зіркий погляд у майбуття. Симеон відкривав при монастирях і церквах школи, збирав слов'янських переписувачів з усіх країн, засаджував їх за переклади філософських і християнських книг; пригортав до себе видатних людей, які своєю працею підносили його державу і його. Отоді й з'являються в Болгарії знаменитий учень святого Мефодія Костянтин, що переклав Афанасія Великого; пресвітер Григорій, що переклав Хроніку Малали; невтомний просвітник і подвижник Климент Охридський; знаменитий Іоанн Екзарх... Свої ліпші труди вони присвячують "цареві великому" — Симеонові... І сам "цар великий", який любив читати книги в перервах між походами й тривогами управління, створює своєю рідною ж мовою (цей "напівгрек"!) збірник творів знаного проповідника Златоуста — "Златоструй". Болгарський цар жадав бути — і був! — геніальним керманичем і великим просвітником свого народу. Не кожен державець і нині здатен вознестися так, поєднавши в собі тяготи державницьких буднів і труди просвітництва!.. Симеон шанував і дорожив ревністю учнів слов'янських проповідників Кирила і Мефодія, які були колись вигнані із Моравії і які з усім запалом своїх великих чесних намірів стали слугувати іншій слов'янській країні — Болгарії... Юний державницький болгарський народ бачив у своєму цареві-книголюбцеві приклад духовного вдосконалення і поривався до науки... Неподалік від давніх царських палаців у першій давній столиці болгарській — Плескові — стояв дім, де виросла Оленка. А на розі вулиці, у невеличкій церквici, мудрий пресвітер Григорій перекладав слов'янською мовою нові грецькі книжки. У церкві була й схола, де пресвітер навчав грамоти всіх, хто бажав учитися. Навчав безплатно. Щоранку до церкви бігли, блискаючи рожевими п'ятами, отроки. Торби через плечі, по коліна сорочечки, штанці вище щиколоток... Швидко росли хлоп'ята, батьки не встигали надбати полотна на нові штанці... Оленка й собі пішла з ними до науки. Ніхто її не спиняв, а пресвітер Григорій погладив по голівці широкою долонею... Вона була одна серед хлопчаків і з дитячої гордості постановила собі стати в науках кращою від них! Догнала в умінні швидко читати і найліпшого виучня пресвітера — русича з Києва Степка. Той хлопак на неї ніколи не дивився чи, може, не помічав серед хлопчачого товариства. Та чи може таке бути? Ні, просто він не зважав на неї через свою гординю. Обірванець... Чужак... Навіть чобіт на зиму не мав, а возносився. Як будеш узимку через калюжі стрибати? — думала вона. Чекала морозів з нетерпінням. Їй хотілося вивищитись над ним хоч чим-небудь. Зраділа, побачивши іній на деревах і на травах. Ось тепер вона взується в хутрові чобітки, м'які й теплі оленячі чобітки, а халяви гаптовані золотом. І подивиться, чи тоді він помітить її, цей босоногий гордець. Хлопець прийшов у якихось дірявих постільцях. Лице його було сіре, очі глибоко запали, посиніли від холоду руки. Душа її стрепенулась. Вона, багатична, яка не знає, які взувачки одягти, радіє, що в цього обідранця немає чобіт, що він забився за тридев'ять земель по науку і терпеливо зносить холод, а може, й голод. Чому ж їй радіти? Це не по-християнськи! Як казав Христос: блаженні засмучені, бо вони знайдуть утіху! Блаженні жадібні правди, бо вони наситяться. А ще: блаженні

милостиві, бо вони будуть помилувані... Отож гріх їй радіти з біди ближнього. І мусить бути милосердною, щоб здобути прощення за цей гріх... Господи Боже великий, прости її прогрішіння в помислах! Прости! Гаряча хвиля сліз ніби зринула з самого серця і заступила їй світ. Саме тоді Степко злякано скинув на неї очі: — Що тобі? — негнучкими, замерзлими пальцями торкнувся її плеча... Ці пальці!.. Вони були ніби опухлі, червонясті й порепані... Побачив її запитливий погляд і спокійно додав: — Це я коней пантрую купчинам на гостиному дворі. Того й руки такі від гною. — Навіщо се тобі? — схлипнула дівчинка. — Заробляю на шмат хліба. Інколи перепадає й кусок якоїсь копченини. Якщо хтось розщедриться. — То ти голодний? — Серце її стиснулось від жалощів. — Не дуже. Але все буває. — А додому не хочеш вертати? — Хошу. Та не можу. Доки не здолю премудрости письма. Маю завершити справу священника нашого, Местивоя. Йому руки обрубали, що славив наших старих князів. Уже пізніше Оленка довідалась і про пожежу, і про посічений пергамен... Отакі там люди живуть, в далекій Подніпровській слов'янщині. Не згинають хребта перед властоїмцями і лакузами. У них своя дорога до розп'яття... Може, тому так легко погодилась покинути рідний дім і полетіти в цей далекий Вирай... Їхала до князя слов'янського, щоб стати йому жоною. Їхала з молодю доброю вірою її серці, що її чекає велика земля, де зростає лише добро й відвага. Як у того русича Степка. І ось нині вона в Києві. Її надії зламано — Маломир її обдунив. Тут же вона нікому не потрібна. Християн тут немає — поховались від лютого Олега. А сам він для чогось її тримає на Княжій Горі та все бесідує із її священником... Інколи згадувала Степка, і переляк холодив серце: а що, коли і йому Олег відрубає руки, як Оскольдовому літописцю?.. Невідома й жахна у своїй невідомості ця велика Подніпровська слов'янщина. В ній є все, як у казці. І, як у казці, тут все звершується, добре й страшне. Що ж приготувала тут їй Доля? * * * Злі слова сильніше від меча нищать людину. Бо з'їдають її душу. Прокляття великого волхва висіло над родиною подільського теслі Златорука. Як утечеш від його чорних слів і мислей? Острах, підозри, недовір'я, плітки — усякий бруд — крутилися навколо імені Златорука і його родини. Люди почали остерігатися їх, обходили стороною. Скоро пішов з дому Вратко. Другий син — Щербило — зв'язвся на Княжу Гору, в дружину Олегову найнявся. Вірно служив тому клятому находникові. Тихо, мов свіча, станула і згасла жона майстра. На похороні люди у хату не заходили, стояли оддалік на вулиці. Златорук довго жив сам. І ось раптом об'явився Вратко. Якийсь дивний, мовчкуватий. Ні про що не оповідав, — що було з ним, де бродив. Нічого не говорив, як гадає далі жити. Сидить днями на лавиці, за столом, обхопивши голову руками, і щось перемелює в собі. Батько не чіпав сина — зранене серце має відпочити. Ось тільки додалось клопоту — потрібно платити Княжій Горі з ще одного пожильця — гривну на варягів. Важче стало господарювати людям. Нові тягла без кінця падають на киян: і мостове, і переїзне, і за коня, і за корову. Мовлять, бояриня Гордина своїми білими ручками скрутила Олегові голову — і сивий крук дуріє на старості, виконує всі її забаганки. У Вишгороді, в гирлі Ірпінь-ріки, звів для неї такий теремисько, що любо глянути! Щоденно скачуть звідти верхівці, розносять по оселищах і по Києву накази й устави

Ольгові: киянам заборонено валити ліс за Перевісищем; заборонено ловити дичину, що в довкіллі кишить по озерах і річках; заборонено випасати худобу на оболонських левадах — за все те кара! Кара! Кара! Бо те все належить Горі, все прибрала до рук веселоока чорнобрива Гордина. Часто вона з'являється і в Києві. Стиснувши вуста, гасає трійцею лискучих чорних коней вулицями града. З-під копит її вороньків випурхують зграї курей, качок, гусей; голубів. А бояриня видивляється, де ще можна здобути якоїсь поживи, зідрати якесь тягло. Мстивий, шалений вогонь заचाївся в її карих оченятах. Тверді вуста сміливо вигинаються у зневажливій посмішці: моя нині воля над вами! Що хочу, те й заберу!.. Від неї ховались люди, як від нежитовиці. І навіть київські бояри позачинялись у своїх теремах, не лізуть на очі Олегові, бояться. Хто знає, що скаже йому про них ця божевільна болярична... Златорук журився: день і ніч товчеться і біля коня, і біля корови. Гадав, повернеться син, приведе в дім невістку — вона перебере ті клопоти на себе. Але Братислав мовчав про невістку. Старий тесля і бондар чекав, доки син його сам щось оповість. Краєм ока стежив за ним: нелегко було у цьому суворому, грізному мужеві впізнати колишнього Братка. Роки поневірянь геть змели з його лица усмішку й веселість. Постійна зневіра і втрати вигранили в ньому якусь свою жорстоку і справедливу мудрість. Певно, душа його знала мало любови й милосердя. Але стала терпеливою і безстрашною. Словами не кидався, беріг їх, ніби власну душу. Не дивувався вже, що світ зненавидів за щось їхній рід. Хіба цей світ знав, що робив? Наближались жнива. Златорук узявся за косу, став мантачити. Хлібороб мусить зібрати кожен колосочок! Вратислав звівся з лавиці: — А ще одна коса є? — У клуні, під дахом...— зрадив отець. Мабуть, син переміг у собі тяготи душі. Либонь, налагодиться його життя. Як-не-як — нині в рідній хаті, а тут і дух пращурів, і навіть стіни допомагають людині. Пішли до поля. Їхня нива збігала широкою золотистою смугою з пагорба. По межі червоніли буйні степові маки. З-під ніг випорхували важкі перепели й падали десь поруч — стерегли свої гнізда, своє майбутнє. — Скоро будемо косити,— примружив око Златорук.— Доки не задощило. Так почалося нове життя у Златорука і Вратка. Спочатку разом косили, потім молотили, віяли, ховали збіжжя у міхи, зносили в комору. Вратко все робив спритно, жадібно, ніби скучив за цією хліборобською працею на своїй ниві. Але щось муляло йому на душі — він поспішав. Поглядав на свою ниву, на той кінець, де починалась діброва і простяглась до самої Почайни. Там, при березі, на пласкому горбі, була материна могила. Коли стати на тому узвишші й огледітись, видко, як спішать до річки дубки й підлісок, як далі відступають ошатні дуби, ніби мудро споглядають на молодняк. Отут би й поставити дивний високий хором навколо могилки, такий, який привидівся йому давно чи уві сні, чи наяву. Материна душа, згублена людською несправедливістю, знайшла б собі втіху й затишок. Вратко чувся винним у смерті матері — коли б не його дитиняча зухвалість щодо волхва!.. Тепер треба подбати, аби матері було спокійніше там, у Вирую, витати. Він хоче спокутувати перед ненькою свій гріх... Літо було гаряче. З хлібом удвох упорались швидко. Вратко сказав батькові про хоромину над могилкою матері. Златорук засумнівався: ціле життя він ставив дома й тереми людям, ставив клуні,

комори, городив кліті для фортечних валів, ставив заборолу. А щоб отаку хоромину поставити, не вмів зроду. Але коли вже такий сон привидівся Братиславу, то, певно, треба вволити жадання сина. Бо то жадання померлої душі. На те Златорук згоден, віддасть навіть заготовлені зруби, що придбав колись для синові хати. І почали. День за днем спливало літо. І знову прийшла у Київ осінь і розпрозорилась у золотистих барвах гаїв і дібров. Над Почайною і над скошеними нивами потяглися тумани. На леваді ж цюкали й цюкали сокири Златоруків. Зі своїх городів сусіди позирали на теслів. Дивись, уже вивели стіни, уже крокви ставлять. Ген, які високі! Одного дня уздріли дивну хоромину під височенним крутобоким дахом, з видовженими, як у бриля, краями, котрі підпирали різьблені дерев'яні стовпці. Під тим дахом у два ряди йшли піддашки, навколо хоромини чотири ґанки на чотири сторони світу — і все те трималося таки ж стовпцями. І все те світилося й тепліло під сонячним промінням, як здорове людське тіло. Сусіди сторопіли від такої краси. Дивилися здаля, щоб не сполохати рукотворне диво своїм голосним словом чи диханням. Майстри вбралися в свої нові сорочки, підперезалися шкіряними пасками й поважно, гордо попрямували до хоромини. Зняли шапки, вклонилися, низько вклонились, до самої землі, ніби просили у когось прощення за свої гріхи. Уже повернулись назад і враз побачили, що й люди, які стояли віддалік, познімали свої шапки і кланяються доземно чи їм, золоторукиим здателям-творцям, чи їхньому творінню. Вратко проковтнув сухі сльози. Ось, мамо, люди тобі віддають нарешті шану, якої ти гідна була ще за життя. І нехай добрі боги поселяться в цій оселі і легше буде твоїй душі на тім світі, ніж було на цім... У нього з пліч звалилась якась тяжкість провини. Але ще один людський борг мав за собою Вратко. Житяна!.. Раніше чомусь боявся навіть згадувати її ім'я. Віднині ж минув той страх. Може, тому, що не боявся зазирати в свою душу і вимітати з неї гріхи. Тож налаштував себе на дорогу. Доки немає дощів, доки лодії ковзають вниз і вгору по Дніпру, легше добратися до Пересічення. Адже він стоїть в улучині Дніпра — за два дні плаву вниз. І раптом прибігає з Гори якийсь отрок з тяжкою вістю: великий волхв надсилає на Поділ мечників Олега, щоб спалити той бісівський хоромець, котрий постав над Почайною. Ніяких інших храмів і капищ не може бути, лишень ті, що на Перуновому горбі. Інакше люди забудуть свого захисника і не віддаватимуть шану і мзду його служителю — волхву, забудуть і свого єдиного володаря. Або спалити, або віддати п'ятдесят гривен на Княжу Гору і п'ятдесят — на волхва, Вратко розгнівився: великий волхв жадає весь світ перетворити на свою вотчину! Наставляє мечі на тих, хто спромігся піднятися духом і не став холопом його волі,.. — Тікай, сину,.. — сказав батько. — Клятий волхв знову наздожене нас своїм прокляттям. А я... — підняв з долу сокиру, заткнув за пояс: — Піду розберу храмець,,, Щойно вони вийшли з хати, як побачили, що вулицею вже неслися верхівці, збиваючи хмари пилюги. Попереду мчав боярин Дерев'яка, розмахуючи перед собою мечем. Вратко відскочив убік, сховався за якийсь тин. — Гей, старий, чи приготував гривни за храмець? Пощо возносишся гординею над нашими звичаями?! Пощо не йдеш за покаєнням до волхва? Грішиш, майстре. То й плати кару! — Творити красу хіба гріх? Це руйнувати гріх! — Го, хто тебе

просив щось творити? — Красу хіба творять по наказу чи просьбі? Дерев'яка вже його не слухав — кивнув двом верхівцям, вони зійшли з коней, підхопили старого теслю під руки і бігцем потягли слідом за всіма мечниками до хоромини, Вратислав не зразу втямив, що там робиться. А невдовзі побачив, що мечники прив'язали старого батька до одного стовпця, що підпирав дашок, почали згрібати сухий бур'ян і хмиз, і вже палає, гугонить вогнище. З усіх боків полум'я враз охопило храмець. Старого теслю вже й не видно!.. Але ні крику, ні стогону... Горів старий майстер Златорук разом зі своїм храмом... Веселе тріскуче полум'я веселило Олегових пройдисвітів. Гірше за чужих, гірше за варяжинів навчилися слугувати зайдам свої, київські, лакузи. І то все за шмат сухої перепечі і кварту браги, що часом перепадає зі столу їхнього володаря-татя. Раптом дим опустився на землю, і сива голова Златорука ніби випірнула з пекла. Дерев'яка до нього: — І пощо, старий, не взяв дозволу у волхва на сей храмець? — Щоб творити красу, дозвіл не треба! — відкашлюється Златорук. димом, — А. хто підказав тобі робити сю храмину? — Боги підказали!.. Від небес повеління прийшло. — Але ж чому волхву не сказав? Брешеш усе! Віддати всеочисному вогню! — крикнув баском Дерев'яка. — Не дам! Не смієте! Це моє! — закричав старий майстер. — Га-га-га! Лише боги знають, чиє воно! Пали! — реготали мечники... Вратислав перескочив тин, вихопився на вулицю — тут було уже повно люду. — То воля богів...— кинув хтось безнадійно. — Яких? То воля зрадливого волхва! Окаянного зрадника! — крикнув старий Білокіз, що й собі виповз із хатини. — Еге ж... і ошалілої боярині Гордини! Се вона, відьма, крутить тут нечистою силою! — заверещала якась молодиця. Натоп побільшувався, сповнював Вратка відвагою, ненавистю, безтямністю, рішучістю. — Горе нам, нічим холопам... — Нема милосердя ні бідному, ні мудрому... — Усі кують кайдани на наші руки і душі!.. — Пощо ж терпимо? Пощо не захистимо себе? — раптом скинувся Вратко.— Люди, рятуймо себе і наші храми... і наші могили... Там же могила матері моєї!..— І кинувся до паркана. Вирвав кілок, підніс над головою і побіг до палаючої храмини... — А-а-а! Батьку-у...— Летів, наче сліпий, на товпище мечників, які реготали й пританцьовували біля вогнища. Людська кров завжди пахне жадобою ще більше насолодитись нею... ще більше бурунить веселощі в душах катів!.. Знуцання з подібних собі дає ницим глибоку насолоду власного вивищення, власної зтачушости й переваги над іншими. О, немає гірших лакуз, як ті, котрі піднялись із людського дна з жадобою владарювати над подібними собі... Немає гірших, бо для них найбільшим щастям є стоптати чеснішого, талановитішого, вищого від себе!.. Тої миті він сам собі здається ще сильнішим і недоступнішим для розплати... Не боялись розлюченого Вратка мечники, реготали з нього. Перекидали його, ніби колоду, по колу один до одного, потім звалили й почали бити ногами. Як смів підняти проти них кілок? І так несамовито били в обличчя, в живіт, в груди, що не помітили, коли на них налетіли ошалілі люди з кіллям, з кулаками і почали гамселити їх з дикими криками й прокляттями. Мечники збились до купи, намагались витягти свої мечі з лагалищ, але їм не давали й миті для цього. На їхні голови летіли каміння, земля, палаючий хмиз, кілки... Хто з мечників зумів вихопитись з того місива озвірілого товписька, біг до лісу.

Уже потім Вратко витягнув із згасаючого вогнища обвуглене тіло батька. В очах і в грудях йому пекло пекельним вогнем... І цей вогонь здійняв у ньому холодну рішучість помсти. Помсти за своє знівечене життя, за передчасну смерть матері, за батька, за знищений храм своєї мрії. Помсти до того світу, який сидів там, на Горі, чаїв у собі злобу й захланність до всього чистого й чесного... Уже ні про що не міг думати. Тільки й чув, як нездоланна, люта сила помсти, що вибухнула в ньому, тягла його туди, на Княжу Гору. — До Гори-и! — щосили крикнув до подолян, що вже майже розігнали всіх мечників Дерев'яки.— Палити їх!.. Бити-и!.. Біг туди несамовито, розкидаючи все, що траплялось на дорозі,— каміння, огорожі, копички сіна. Слепо летів до обиталища кривди, заздрощів і злоби. Чув, як за ним важко тупотіли сотні ніг. Їх ставало все більше, сотні грудей вже дихало йому в спину. Це підганяло, несло, п'янило... О, страшна лють скривдженої людини, немає сили її спинити в миті її спалаху. Бережіться її, владці й захланники! Уже не пам'ятав, як було потім. Не пригадав, як громили требища, як натовп кинувся до княжого двору й порозбивав двері в коморах, медушах, стайнях. Десь горіли курники, сажі... Десь гримкотіли бочки з медами... Опам'ятався Вратко у якійсь невеличкій світлиці — затишній і тихій. До нього кинулась невисока світлокоса дівчина. В її голубих очах стояли сльози. — Цс правда? Його спалили живцем? — Не міг втямити, про що вона питає.— А в тебе он кров на грудях... Боже мій милосердний, порятуй його...— Вона схопила молодого бунтівника за руку й потягла в розчинені двері. Тільки тоді почув, як до тієї ж світлиці увірвались, брязкаючи мечами, варяги. — Де він? Кажуть, сюди побіг...— Дівчина зачинила двері комірчини, в якій сховала Вратка, вискочила до прибульців. — Тут нікого не було. Щойно пробігли якісь люди. Ондечки-о, отією стежкою подалися. Сама бачила.— І показала на стежку, яка вела невідь-куди. — Це ж до гончарної вони побігли... Біжімо, швидко...— гукнули варяги і помчали туди. — Смілко, у нього кров на грудях. Принеси полотна.— Дві дівчини покликали Вратка до світлиці, туго перетягли шматком полотна груди. Вратко потроху вичахав. Його руки тремтіли — чорні, у сажі і в запеченій крові... — Змий руки,— сказала Смілка. — Це від мого батька...— вперше обізвався. І цієї миті відчув спасенний біль рани. Він заглушив у ньому нестерпність від такої наглої батькової смерті... Ні за що! Якось непевно хитнувся, хлипнув ротом повітря й упав. Хтозна скільки минуло від тієї миті, яку він ще пам'ятав. Очуняв на якомусь твердому ложі, під ряднами. Низька стеля хатинки. На комині в'язанки трав. Над віконцями вишивані рушники, калина і пучки чебрецю. У хатині стояв паморочливий дух цілющого сухостою. Гуділо колесо прялки. Гугонів у печі вогонь... Було тепло й затишно. Ворухнувся, хотів підвестись — біль різонув у грудях. Він застогнав. Прялка перестала хурчати. Над ним схилилась якась тепла тінь. — Болить? — співчутливо спитав знайомий жіночий голос. Вратко розліпив повіки. Зустрівся з тихими, зболеними очима жінки. Густі сіточки зморщок розповзлися від очей до перенісся, сплелися навколо прив'ялених вуст. Високий білий рантух спускався до розкритих темних брів. Під темними віями світилися великі сірі очі... Ой, очі, очі... Тільки ті очі могли так дивитися в його душу... — Це ти, Житяно? Це ти? Де ти взялася? Де я? — У мене ти. Уже, бач,

видужувати будеш... царівна тебе сюди переправила. — Царівна? Яка? — Йому здалося, що все те йому сниться... якась казка, де є і Житяно, і царівна... — Ота, що на Горі живе, що Олег завернув... — Нічого не відаю... А ти? Звідки ти в Києві? — Звідти ж... — махнула рукою кудись вбік, і очі її сповнилися журбою. — Тебе все шукала. І ось... знайшла... Через літа, через роки... Знайшла! — А царівна та справжня? Звідки вона? — Кажуть, від болгарської землі прибула. А нині там мій Степко! Наш Степко... Син. — У мене є син, Житяно? Долонею змахнула над очима чи сльозину, чи спогад. І додала: — Уже скоро має повернутись. Хотів навчитись читати й писати. А купчини наші переказують, що бачили Степка, що він буде священиком. І що в Києві він поставить християнський храм. Вратко застогнав. Як люди всі жадають полишити на землі свої храми. Он і в нього є свої храми. І ось уже один спалили... Разом з могилкою матері і батьком... Але він знайшов її... свою ладу, довгождану і кохану ладу... І знайшов свого сина... Його звуть так гарно — Степко. Аж степом пахне від того імені. Полиновим вітром п'янить. Степку! Сину! Він тепер і для тебе поставить храм! Щоб і твоя душа злітала у високість мрій... ближче до небес і богів... — Як прийде Степко, він, мабуть, стане таким, як був у нас колись священик у Оскольдовому храмі... Такий мудрий був! — Я йому поставлю найліпший храм, Житяно. А ти знала того Местивоя? Ти вже була тоді в Києві, як він був? — Та відразу ж за тобою і пішла з дому. До Києва. Гадала, знайду тебе. Стільки доріг пройшла... — А я й не знав... Як же ти вижила, Житяно? — Не знаю... — Вона бачила ті безконечні, тяжкі і болючі свої дороги... Хто постиг їх, хто звідав їх тяготи, той постиг повноту великого життя, переповнився вірою в нього, дістав насагу вистояти. Так і вижила. Так і вистояла! Але що йому скаже? Краще промовчить. Бо он по Києву шугають темними тінями Олегові лакузи. Винюхують ворохобників, щоб усіх спалити на вогнищах. А лютий волхв насилає на їхні голови прокляття й біди. Над Києвом навис караючий меч варягів-приходнів... Тривожні, непевні часи вереміються над Київськими горами... А вона знайшла свого Братислава. Їй тепер треба зберегти його!.. * * * Після погрому Княжої Гори великий Ольг відчув себе в небезпеці. Раптом зневіра упала в його серце, витіснила впевненість і почуття не досяжності, які до цього владно водили його державною десницею, А виною всьому був головний київський волхв Славута, якого він сам і возніс колись. Згадав, як недавно цей віщун зухвало розмовляв із ним, натякав, що він, Олег, сіє чуже зерно в країні і збере від того жорстокий скорб... За клопатами, походами, зрадами й підступами своїх ближчих бояр Олег забув ті погрозові натяки. Але тепер камінь, кинутий Славутою-волхвом, почав гнітити страхом. Нині в Києві не було Свенельда і його варягів. Щоправда, лишився Карло з невеличкою дружиною, але то не Свенельд. Ще була невеличка дружина у молодого соцького Щербила з подільських простолюдинів. Але хіба простолюдин брат багатичу, щоб захищати його честь і добра? Київські бояри осмілилися, знахабніли — на раду не приходили, а коли приходили — вимагали нових земель і оселищ. Тож і Славута підняв голову. На очі Олегові не показувався, на поклик його не йшов, особливо після ворохби. Може, боявся. Піймати м'ятежників не вдалося, погромили двори й розтанули в граді. Де хто — спробуй розпізнати! Це була велика

пересторога для Олега. Відчував, що мине час — і кияни згадають-таки йому і вбитого Оскольда, і варягів. А волхв може спрямувати проти нього і градян. Як проти Щербилового батька. За що спалив Златорука-майстра? Либонь, за те, що Олег возніс при дворі його меншого сина. А старший син — дотепний тесля, дивну хоромину з вітцем поставив. Супроти волхва, значить, підніс той храмець. От і помстився їм обом — і Златоруку, і Ольгу... Але Ольг не буде тепер йти до волхва. Сидів і думав, що зробити, щоб уменшити лукаву силу віщуна. Сидів у різьбленому дерев'яному кріслі, в якому, мабуть, сидів ще Кий і всі Києвичі. Ось тепер він, Олег, захопив їхню країну і їхню славу, А чи зуміє сам вознестись в ній? Що в нього лишилось у житті?.. Позаду велика дорога трудів, і походів, і ратних битв, і зрад, і підступів, і відваги. Досяг свого — вознісся на вершину в державі, яку забрав хитрістю і став у ній володарем. Має любов найліпшої жінки — відважної і честолубної — її краса вінчає його чоло. Але щасливим себе не počував. Новгород від нього відрікся, його не визнавав, жив сам по собі, як і раніше. Полочани і смоляни, яких він повоював, також забули платити йому данину. І тут, у Києві, не чує себе всевладцем — не має визнання ні серед бояр, ні серед простого люду. Знає, що володарів не люблять, що їхній талан не любов, а заздрість і ненависть. Тоді чого ж не вистачає його збуреній, захланній душі? Пекло те, що він ні від кого не має щирого співчуття і доброти. Що надбав багато — а кому те залишить? Нікого немає в нього. Один рудий Єгорця, Рюрикович. Він має бути йому вдячним за київський стіл, який йому він і передасть, як те сказав колись. І саме Єгорка має продовжити його ім'я і його справу — утримати Київську країну русів-полян. Щоб навечно лишилась хоч тут про нього пам'ять у народі. Щоб хоч хтось коли-небудь сказав: великий то був владця — мудрий і відважний, підняв сю землю, яку взяв підступом, але возніс її над світом. Бо продовжив гідно справу Києвичів — і возсіяв у славі поряд з ними. О, він мусить задля цього бути твердим і не блукати в сум'яттях душі, а бути непохитним у своїх діях... Гукнув до постельничого. Дудко тихо вкотився до гридниці, вичікувально кліпав до нього червонястими повіками. Цього лакузу ніяке сум'яття не гризе — товстіє, та й годі!.. — Пошли Карла до Новгорода. Хай приведе Ігоря. А Щербило нехай побільшить свою дружину. Чи братця його, здателя, знаєш? — Вратка? Деся подівся, хтозна. Мо' переховується. — Знайди. Дай оглас по всьому Києву: я велю знайти його! — Е-е, хто ж на се відгукнеться. Побояться, аби не вбили. Як вітця його Златорука. — Скажи, що я бажаю поставити на Горі велику хоромину. Щоб видно було з усіх довкілких земель, щоб до небес сягала і щоб усі боги знайшли в ній своє обиталище. — Е-е... — чував потилицю Дудко. — Наш волхв не дозволить того. — Славута? Але я вищий од волхва. Я дозволяю! Я велю!.. — Усі колять йому очі тим віщуном, ніби він, великий Олег, волостель цієї держави, має менше сили й ваги, аніж волхв. Настав кінець жадібности жадібного — Славута тепер має прийняти покарання за свої гріхи... Тихо, але твердо сказав Дудкові: — Клич Дерев'яку... Дудко стрепенувся. Ніколи не бачив такої тихої люті в очах свого володаря... Нечутно вислизнув за двері. Якесь лихо знову прокотиться над Києвом, коли хоче послугуватись отим бриднем... Скоро від Княжої Гори помчали в усі кінці биричевими шляхами огласителі-биричі. Гукали на торгах, на велелюдних

почайнівських пристанищах, увозах ім'я здателя-хитреця Братислава, сина Златорукового. Бо київський володар кличе його до себе! Хоче поставити на Княжій Горі великий хором, який був би видним в усі довкільні землі!.. А доки збурений Київ роздумував і розгадував, чого б то Олегові забаглося ставити такий храм, мечники сотника Дерев'яки розкидали свої сіті довкола боярських дворів і вивуджували самого волхва, який розгнівив богів небесних і самого Перуна. Бо залишив його святе требище, згасло вічне його вогнище біля кумира, захисника полянського руського роду і народу, замовкли моління за спокій і благо градян і землі. Через те ізійшла милість Перуна-Громовержця з полянської землі і боги уготовили кару волхву. Доки його душа не постане на їх небесний суд. Тож київський володар кличе волхва перед свої очі одвіт держать: пощо залишив свій град і свій нарід без моління і без слова захисту? Від цих чуток ще більше збурився Київ. Усі бачили, що їхній володар Олег за них зболює своє серце, печеться за простолюдинів. Давно такого не чули від володарів!.. А коли дізналися, що Олегові мечники таки впіймали чаклуна, посадили на сани й вивезли кудись із града, і зовсім розгубилися... Хай боги простять їм лихослів'я і недовіру до цього Олега, бо не знали, що він отак побивається за їхній спокій... Але кінець Ольговим дивам не настав. Мовили, що став якимось іншим, потаємнішим, добрішим. До себе нікого не кличе, радців-бояр забув зовсім. Уже й зима снігами лягла. Раніше оце гукнув би до сокольного, ловчих і псарів — і на лови! На вепрові сліди, на ведмежі барлоги, на еленьчі табуни... Нині ж — лише інколи кличе до себе оту болгарську царівну, чи хто вона, та її священика. Наслуховує їхні оповідки. Щось, певне, нове задумав їхній владця. Може, його манять далекі теплі краї, велика ріка Дунай, білокам'яні слов'янські гради на ній, їхні велелюдні торжища, де співи дів слов'янських в'ються аж через Руське море. А там близько й могутній Царгород, краса землі, з золотими храмами й палатами, сповитий паволокою, оксамитом і золотим узороччям. Знав-бо Олег, що за Києвичів той град схилив свою голову перед їхньою землею, платив данину і золотом, і оксамитом, і узороччям. Він, Олег, переміг непереможного київського князя. То чи не переможе він і Царгород, який Олега не визнає і більше не шле Києву своєї данини... Двірська челядь розповідала про того Олега дивні оповідки, знала все, чула все, бо десятками очей спідтишка заглядала в усі закутки княжих палат, стежила за кожним кроком, за кожним словом свого володаря-пана. Кияни й собі робили здогади. — А може, він хоче одружитись із тою болгарською царівною, через те кличе її на бесіди. — Тю на вас! Старий, сивий крук, а держить он яку боляричну — як вогонь тая Гордина! А це дитя, отроковиця ще. Він щораз більше з її священиком бесідує — той усе знає, книжний чоловік. Каже, що треба знайти якісь давні пергаменти, де записані угоди Києва і Царгорода... Усі ларці перерили — не знайшли... І справді Олег наказав челяді знести до гридниці всі скрині, ларці, пергаменти, які були в інших світлицях, і священик Гавриїл шукав якихось пергаменів. Їх не було. Відтоді як Олег сів у Києві, Ромея і справді хоч трохи передихнула — перестала посилати Києву свої багаті дари. Олег знав, що мусить нині робити — мусить повернути Києву цю давню його славу і той струмочок, яким пливло ромейське золото в

цю країну русів. Він мусить іти на Царгород! Зраділа Оленка, мало не танцювала, як дитина. — Я тоді зможу повернутись додому! — Як можеш повернутися? — заперечив Гавриїл. — Не змиєш із себе ганьби! Їхала нареченою князя, а повернешся ізгоєм... — Вона повернеться жоною київського князя — Ігоря Рюрикова, — заперечив Олег. — Він скоро буде в Києві. — А він... дуже старий? — перепитала Оленка перестрашено. Вона бачила тільки старих і підстаркуватих володарів і вже звикла до думки, що всі женихи-князі неодмінно мають бути старими... Але вона згодна й на такого, бо й справді, повернутись назад із ганьбою уже не зможе... Уже й тут її поза очі двірська челядь зневажливо називає — полонянка Ольга... "царівна" Ольга... Відтоді вона почала ночами довго роздумувати про себе і свого нового нареченого. Довгі зимові ночі дають багато простору для роздумів. Олег-володар також не спав ночами до пізнього світання. Перебирав у пам'яті слова Гавриїла про царя Симеона, про Сурсубула, про давню Оскольдову славу і його ряд із Царгородом. О, коли б він узяв на щит цей гордий град, київські бояри вмиг об'явилися б тут біля його ніг і простягли б пригорщі для здобутого золота-срібла! І ніякі волхви не каркали б і не врили б йому псередчасної жорстокої смерти...

ХРАМИ ЛЮБОВИ

Легкий на згадку той Свенельд! Не дочекався й весни, а вже в Києві. Прибиг санною дорогою та ще й Ігоря привіз. А де ж подівся Карло? Спитає потім. Свенельд влетів на Княжу Гору, здійнявши полоззям снігову хурделицю. Перед Олеговим ганком кинув шкіряний міх. Гупнув ним об землю, але міх заворушився і підкотився до Олега. Свенельд стояв віддалік, зловтішно посміхався. Поряд з ним, вилізши з саней, став Ігор. Ледве можна було впізнати в ньому давнього княжича — кремезний у плечах, руді вуса до пліч. — Вітання тобі, Ольже, від Новгорода! І ось від нас даруночок! — ткнув пальцем у шкіряний міх. Олег з острахом дивився, як міх знову заворушився і ще ближче підкотився до нього. Розлючено зиркнув на Свенельда: з ким жартує лукавий варяжин? Проте Свенельд збив на очі з сріблито-чорної лисиці шапку й зухвало ошкірив зуби. — Не здогадався? Це твій посланець, Ольже. Твій печеніжин, який убив його матір, Єфанду. Бач, прийшов тобі поклонитися — за мздою великою прийшов! — Свенельд уже відверто знущався над всевладцем Києва. Олег стиснув щелепи, колов очима варяжина. Он як! Упіймав його посланця до Єфанди... Прийшов у Київ з Єгорцем. Хоче побити його його ж зброєю? Далєбі, не відає, з ким зв'язується! Його час ще не збіг... Ступив крок уперед, привітно простяг руку до Ігоря. Авжеж, це його спадкоємець. І хто такий Свенельд? І за яким правом він так говорить з великим віщим Олегом? — Вітаю тебе, синку, у твоєму стольному граді, матері городів руських. Давно на тебе очікую. Але де ж Карло, я послав давно до тебе Карла. Він залишився в Новгороді? Ігор не встиг відійти від першої хвилі подиву — виявляється, його тут чекали яко спадкоємця! — як вдруге здивувався: за ним ще й послали Карла! А як же Свенельд? Розгублено дивився то на витязя, то на Олега. Але Свенельд від такої несподіваної мови Олега тільки рота роззявив. — Я не бачив Карла. Мене взяв з собою Свенельд, — баском обізвався Ігор Рюрикович. — Мабуть, Карло ще не повернувся від

свейського короля. Він має набрати там дружину. Але добре, що прийшов швидше,— ти тут дуже потрібен. На тебе чекає царівна... Але як матінка? Ігор геть зовсім розгубився. Виходило, що Олег не знає про її смерть... Але печеніжин визнав, що він його послав до Єфанди, щоб її вбили... — Її вбив оцей печеніжин, що в міху ото... — Це твій посланець, Ольже, хіба забув? — оговтався уже і Свенельд. Від люті в нього побіліли очі. Блазень! Скоморох, удає, що чекав тут Ігоря... Царівною приманює... — Я послав Карла по Ігоря і Єфанду. Навіщо мені її вбивати? — обурено проговорив Олег. Знав, що за кожним його словом пильнує Ігор, Та не тільки він!.. — Нехай скаже ось цей печеніжин! — крикнув Свенельд. — Печеніжин? — ще дужче розлютився Олег. — Дудко, Дерев'яко, а візьміть-но сього брехуна, витрусіть його з міха і — на стайню! Дерев'яка знав, що коли на стайню — то вже повороту назад не може бути. Дерев'яка і мечники схопили міх і потягли до нижнього двору, до стаєнь. — Дудко, чого стовпуєш, запрошуй дорогих гостей до стравниці! Чи медів у твоїх медушах немає? Заходь, дорогий Ігоре, з приїздом тебе додому! — Олег щедро припрошував лише Ігоря, той не знав, що робити, невпевнено озирався на Свенельда. Ловель, вірний його Ловель, що стояв за його спиною, штовхнув його межі плечі — й Ігор рушив за Олегом. За ними пішов і Свенельд, він ще не договорив своїх погроз Олегові. Він мусить відібрати в того його зброю — Ігоря Рюриковича! — І царівну приведіть,— неголосно кинув служкам Олег, Двірська челядь зашуміла, заметушилась... Гостей не чекали, а тут ніби на заручини чи на весілля береться. Але як воно буде — ні жених, ні наречена ще не бачили один одного. Як вони зустрінуться? Пристаркуватий оцей рудий женишок для царівни, полонянки Олегової... Але де їй подітись, гірка доленька ізгоя... З того дня й почали готуватись до весілля. А Олег умедливо баяв Ігореві, що навесні піде до Царгорода супроти ромейського царя. Адже двадцять три роки він не дає Країні Руси данини — не сплачує по ряду з Києвом. Олег не може далі чекати і терпіти це приниження. На його думку, Ігор лишиться в Києві — має взяти державне кермо і при звичаюватись кермувати — час його настав. І ще має остерігатись льстивого Свенельда і його дружини. Либонь, сам убив Єфанду, а на нього, Олега, слід пускає. Печеніжин той і помер, а не визнав, що когось убивав. Дерев'яка і всі, що були тоді на стайні, про це засвідчать, коли він, Ігор, захоче... Ігор жив у палатах Олега. Із Свенельдом не бачився, бо витязя до двору більше не пускали, хоч і не виганяли з Києва, певно, щоб не дражнити його варягів. Ігор вірив і не вірив Олеговим словам. А крім того, оте цікаве синьооке дівча, яке Олег називав царівною, дивилось на нього захоплено, довірливо, віддано... її безгласна віра в нього виповнювала його душу впевненістю в собі. Хіба знає муж, що його найбільша неволя в_ скореній волі жінки... Її невидима царська корона інколи сяяла йому в очі і сліпила душу... Дивною була царівна Ольга — Оленка. Ігореві було втішно і добре у палатах київського володаря, добре було думати, що всі пережиті страхіття не вернуться. Він інколи думав, що їх і не було, що те все приснилося колись йому... Свенельдові слова швидко втратили для нього вагу й довіру. Олег захоплював його майбутністю походу. Тепер він ділився з Ігорем своїми думками. Ігор має триматись своєї молодії жони — царівни болгарської. В тому й буде сила Країни Руси і

Болгарії. Ромеї боятимуться їхньої єдності — тож платитимуть за мир золотом. Від тих розмов в Ігоря голова йшла обертом, ішов до своєї невісти. Дівчинка лякливо щулилась — сей грубий здоровило з рудою борідкою і вусами її відлякував. Від нього завжди пахло потом і брагою. Вона бігла до отця Гавриїла, тремтячим голосом сповідувалась — не хоче бути жоною цього князя! Священик грізно дивився на неї: а що вона хоче — ізгоем, у ганьбі повернутись додому? Там її ніхто не чекає... Чекає лиш сором. Роздягнуть, розплетуть косу, нагу прив'яжуть до осла і поведуть вулицями. Кожен буде плювати на неї, кидати каміння і клясти її і її матір. Сурсубулу цього тільки й треба, щоб знищити її вітця в монастирі... Він тоді помре... Цього хоче Оленка? Пощо думати, яким духом тхне від жениха? Треба думати про інше — яким він стане, коли сяде на київський стіл. Олег хоче віддати йому повністю владу. Соболіний окрил надасть йому краси й багатства. Боброва чи сріблито-чорна лисяча шапка заховає його руді кучері. А зелениці київські викупають молодого князя у пахучих зелах. Го! Яким привабним мужем увійде він у світлицю до неї!.. Оленка усміхалась — і вірила. І чекала весілля. Але інколи вдягала кожух і бігла протоптаною стежиною на Поділ. Серед тісних вуличок повертала на гончарний кінець, до хати Житяни. Ця лагідна і добра жінка пригощала її гарячими пиріжками чи коржиками з маком і медом. А Оленка оповідала їй про те, як була нареченою Малка, а він узяв шлюб з уличанкою, як опинилась тут. І тепер ось має стати жоною Ігоря. Але не милий він їй... — Е-е, серце моє, про тее забудь, — говорила Житяна довірливо й тихо. — Маєш таку долю. Поберетесь — полюбитеся, усе ще прийде до тебе, доню... — Чому ж маю брати шлюб з нелюбом? — Бо ти князівського роду. Доля вділила тобі таке життя — від цього не втечеш. От і готуйся до цього. Як добре серце у владців, у добрі й народ. Як чорне, зле — горе людям. Будеш князювати справедливо — люди тебе й любитимуть... Ішла на свою Гору, Металась душею. Немає таки іншої дороги. Добрий її опікун Олег уже й забув за неї. Тільки із Гавриїлом і бесідує, все до походу готується. Помирився із Свенельдом — усе через той похід, а ще Олег покликав подільських здателів і теслю Вратка, мужа Житяни. Ставлять вони великий храм, як того Олег захотів. І Гавриїл їм підказує: щоб він був схожий на ті, що є в Царгороді і в Болгарії... Вратко слухає Гавриїла, але ставить по-своєму... Усім немає діла до маленької дівчинки. І вона знову залишається вдома зі своїми думками. Коли вже і Житяна каже так, треба змиритись. І вже думала так, як велів їй думати Гавриїл. Бачила себе у короні, у багрецевих шатах, а поруч із собою Ігоря-князя: на ньому висока боброва шапка, на широких раменах соболіний окрил; шовкова біла сорочка його вишита золотом і перлами; білі ногавки також розмірежані золотою ниткою. У руках він тримав золотий жезл, і в його очах — гордість, а на устах — таємничість. Ба, він справді був гарний, цей золотобородий, золотовусий Ігор! Від нього віяло пахнотами і владою!.. О, так, вона зробить його таким. Коли одного разу Ігор зайшов до її світлички, Оленка лагідно усміхнулась йому і простягла для поцілунку руку. Він зрадів — нарешті переміг її серце! Раділа й Оленка: вона також перемогла себе. Але щоб владарювати, їм обом ще треба було перемогти серця киян. * * * Невесело тепер жилося Свенельдові в Києві. Влада, яку він розділяв колись із Олегом,

вислизнула з його рук. Тепер він став у Києві ніби ізгоем, чужинцем. У нього в руках, нещодавно був найбільший меч, яким він міг забрати у Олега владу,— це Ігор. Але його несподівано легко вирвав із його рук Олег, підсунувши Ігореві оту царівну. Ніякі умовляння не діяли на Ігоря. Тож хіба молодий Рюрикович був нещасливий із своєю Прекрасою? Звичайно, Прекраса далеко, а ця полонянка Ольга тут і, певно, заповонила душу легковажного молодця, осліпила блиском корони, якої не мала. Але в Новгороді мовили, що Прекраса — падчериця Олега. Отож Олег проміняв падчерицю-простолюдинку на царівну, хоч і не справжню, а все ж високого князівського роду. Вона давала йому ключ до союзу з Дунайською Болгарією. І все ж таки треба викликати сюди Прекрасу. Можливо, вона поверне Ігоря у своє ложе. Тоді розум і голова молодого князя будуть у руках Свенельда. Витязь із жалем пригадував часи, коли Олег запобігав перед ним, купував його силу землями і жонами. Він тоді не розгадав цього хитруна. Але ж завдяки Олегу Свенельд закоренився в цій землі. Олег не так давно подарував йому всю деревську землю, яку, щоправда, треба було ще завоювати. Але в нього, у Свенельда, є син Мстислав, Мстиша Свенельдич, — і він мусить завоювати цю землю заради нього. Мстиша буде спадкоємцем його слави і його земель. Заради нього Свенельд до кінця битиметься тут за владу! Виросте Мстиша — відомстить за зневагу свого вітця... Отож зараз потрібно будь-що вирвати Олегову згоду взяти його в похід на Царгород. Бо якщо Свенельд лишиться в Києві, він не дістане багато золота і різного узороччя. Більше того, молодий воєвода Щербило, якого Олег залишає в Києві, підніме проти нього меч і киян. Буде мстити йому за Веселинку! Го, Веселинка подарувала йому доброго сина, хоч виявилась невдячною блудницею: вона втекла з його дому, але сина взяти не змогла, він його ростив при собі й міцно оберігав. Тепер соцький Щербило заважав йому жити і вільно дихати в Києві. Сам на сам страшно лишатись варяжину. Один вихід у Свенельда — повернути Олегову довіру. Зараз київський владця в Києві не жив, перебрався у вишгородський терем до боярині Гордини. Звідти розсилає по всій землі своїх тіунів і биричів, які розносять нові й нові накази про потяги й платежі, що їх придумує бояриня. Розум у неї гнучкий і невичерпний на придумування нових здирств. Кияни аж стогнали від різних виплат — за козу, за лебедя, за kota... І навіщо красуням боги дають стільки жадібності і ні краплі розуму! Бояриня вкрай збунтує киян своєю захланністю. Народ гудів невдоволено, на град накочувалась нова ворохба. Простолюдини нікого не пошкодують, коли розігнуть свої спини і візьмуть у руки кілля!.. Проте Олег сидить у Вишгороді й нічого того не знає. Свенельд почне з того, що попередить володаря. І нехай-но швидше набирає мужів-пішців у свою рать, аби вивести із града молодих і запальних ворохобників. Їхні обиди нехай виллються на гречинів-romeїв та на здобичливість. Кожному треба пообіцяти багатств і золота! Свенельд гукнув подати сани. Він зараз розкриє Олегові очі. Якщо у волостеля є хоч трохи здорового глузду в голові, він поцінує Свенельдову послугу. Попереду саней мчали на конях верхівці-осторожники із варязької дружини. Позаду також ватага осторожників. Поряд із саньми бігли зграї псів-вовкодавів. Дзеленчали дзвоники під шиями сірих, у білих яблуках коней.

Гавкання псів, покрик і свист погоничів, хурчання полоззя по снігу і тупіт кінських копит — все це наповнювало душі святочністю і піднесенням. Сонце вже вище підбилося над обрієм, починало новий колобіг по небосхилу, новий рік. Новий клопіт з'явився і в хатах господарів — телились корови, котились вівці, поросилися свині. Багатство цієї землі знову починало множитись. Куди ж він піде звідси, Свенельд? Де знайде таку землю і таких довірливих людей, у котрих все те можна безборонно відібрати! Уже поблизу Вишгорода назустріч ватазі варяжинів вискочили сани з дівчатами й парубками. Коні прикрашені барвистими стрічками, молодь виспівувала пісні навколо вбраної в одяг колоди. Це і було свято колодки, яку прикрашали вінками й шовками. Простолюдни просили у своїх богів доброго врожаю і багатого приплоду. Свенельдові здалося, що серед тих співунів сидить і князь Ігор із жоною Ольговою. Якась тінь підозри затьмарила його душу. Довго достукувались у ворота, доки їх пустили у двір. Нарешті Свенельд у світлиці боярині. Затишно, гарно прибрано. І килими, і срібло-золото поблискує в ларцях. Уже вечоріло. Синіли сніги, сутеніло в кольорових шибках вікон. Хтось тінню шаснув під стінами — і одна за одною спалахнуло з десятків воскових свічок. Олег не виходив. Свенельд стояв посеред світлиці, прислухався до тиші. Принюхувався до заспокійливо-солодкавого запаху плавленого воску. А в грудях скімлила тривога: як зустріне його Олег? Звідкись потягло сирістю. Раптом Свенельда охопило почуття небезпеки. Поруч з ним стояла бояриня Гордина. Разом з нею вкотився у світлицю Олег. Розм'який, ледачий і не страшний. Жорсткі зморшки на обличчі його розправились — він здавався молодшим, ніж завжди. В постійно напружених, сторожких зіницях тепер тліла байдужість. Віщий Олег тут відпружувався душею і був уже не владцею, а звичайним собі мужем. Привітався просто, наче ніякої сварки між ними й не було. Свенельд відразу ж і почав. — У Києві зріє бунт, Ольже. Хочу застерегти. Олег підняв брови й опустив повіки. Ніби сказав: знаю. — То що з того? У Києві щодня щось діється... — Я візьму на себе все. Я хочу, щоб ти мені повірив. Як те було колись. Олег хмикнув, мовляв, що хочеш за це? — Я не хочу багато. Хочу лиш твоєї довіри, — Свенельд говорив щиро, пальці його бігали по широкому паскові, що туго перетягував його ще міцні чересла. Олег прискалив до нього око: він ще сильний, цей витязь, і небезпечний. Він мав добру дружину й умів воювати, умів хитрувати. Але тут він не хитрує — сам боїться ворохби. У нього землі, оселища, полюддя... Олег нічого у нього не відібрав — не хотів мати в ньому ворога. І тепер справді Свенельд може придатися йому. — Важко мені тобі довіряти, Свенельде. — Я присягаю тобі на крові! — Вихопив меч, хотів ударити себе по руці, та Олег блискавично перехопив його. Старий володар мав добре мисливське око. — Гаразд... Я й так повірю. Але — востаннє. Я йду в похід, а ти залишайся з Ігорем тут. — У Києві Ігор сам управиться, Ольже. — Він мало тямить ще... У тебе міцний меч. Гордина порядкуватиме тіунами, а ти міцно бережи Київ. Он як! Йому в Києві довіряють лише тримати меч! Щоб підпирати боярину Гордину... — Аз ким ти підеш? Царгород легко не взяти. Бери з собою усіх молодих мужів, менше буде ворохобників, а тобі воїнів треба чимало. — Скоро скресне Дніпро. Прийде Карло з воями. А на Дунаї цар Симеон

підпре... Свенельд слухняно опустив голову. Нічого не вийшло в нього, Олег його в похід не бере. Бояриня Гордина гірша за самого Ольга! І він мусить... слухати її... Яке нещастя, коли захланні жони беруть в полон своїх мужів-владців... Пагуба для землі!.. Свенельд витер долонею зрошене потом чоло. Скинув очима на обважніле, грузьке тіло Олега. Низько вклонився, торкнувся правицею долу. Втомився київський владця тягти ярмо кермування. — Дякую, володарю. Я свою провину змию перемогою над усіма твоїми ворогами... — Я так і думав... Гей, хлопці!.. Меду нам. Два отроки на тацях піднесли їм келихи з медом. Пригубила келих і бояриня. Її карі іскристі очі з цікавістю оглядали його; усміхалися йому і дві ямки на щічках, і вологі рожеві уста... тільки щось було ніби хиже в її дрібних білих зубах, що відкривалися в посмішці. — Здоров'я тобі, боярине Гордино! І довговічної краси. — Хочеш лишитися зі мною в Києві чи піти в Новгород? — довірливо заглянула йому в очі. — Чому в Новгород? — аж підскочив Свенельд. — Ігор та його Ольга цього хочуть! — Знову усміхнулась приязно, показавши з-під високої верхньої губи дрібні зубчики. Олег важко зиркнув на неї. Свенельдові щось гуділо в голові — чи від меду, чи від Ігоревої підступності. Князь, Рюрикович, либонь, боїться його! Хтозна, чи повернеться Олег з походу... Він хоче сидіти в Києві спокійно. Йому Свенельд не потрібен. Потрібен таки тільки для Гордини. Тихо зайшла молода служниця, принесла окіст копченої вепратини. Це була... Веселинка! Свенельд зціпив зуби. Ось де вона заховалась, невдячна блудниця!.. У боярині Гордини... Олег розламав м'ясо на шматки, зосереджено вгризався в соковите пахуче м'ясо. Свенельд не їв, стежив, як Олег перетирає м'ясо міцними жовтими зубами, як смакує маслаччям... Ще не втратив Олег відчуття насолоди в житті!.. І ось ця бояриня з блискучими карими очима, яка тримає в служницях його Веселинку... Дивиться на нього і посміхається, ніби не знає, що Веселинка — жона Свенельдова... О, люта красуне-боярине, ти даремно наступила йому на серце!.. * * * Спочатку Гавріїл зрадив, коли Олег сказав, що хоче послати його разом із своїми мужами в сольбі до Преслави. Та і як не зрадіти — знову повернутись додому, у золоту столицю царя Симеона, слава про якого котилась по світах. Тепер про Болгарію знали в усіх краях. Цар Симеон поставив на коліна горду Ромею, яка наважилась забрати у болгар їхні давні торговельні переваги. Симеон добре знав імператора Лева Філософа — навчався з ним колись у Фотія державної премудрости. Знав Симеон і про слабосилля Лева: син знаменитого кесаря Василія Македонянина згубив славу свого вітця, мабуть, за смертний гріх того (Василій був конюхом в імператора Михаїла і вбив свого володаря!). Лев Філософ більше здобував собі славу в ліжку з повіями, аніж на полі брані. Але дуже вже хотів мати звання мудреця, через те й видав такий собі збірничок давніх грецьких філософів — "Базиліки". Зібрав чужі думки, а придворні лакузи такий єлейний лемент підняли та такі високі осанни понаписували! Ще й прозвали Філософом... Та всяк знає про його жорстокість. Сирі підземелля столичних палаців стогнали від в'язнів. Цей мудрець терпіти не міг ні поетів, ні філософів, не вірив щирости їхніх слів — бо всі вони жили під страхом заточення. А від того і хор славословів гучав сильніше. В чадному диму гарячого вина, церковного елею і поетичних вознесінь жорстокий кесар проводив

дні і ночі. Справляв одне весілля за одним, примушуючи християнських владик вінчати його і разом з тим випрошувати прощення у Бога за блуд. А тим часом придворні лакузи, які підсовували йому для втіх нових жінок, прибирали до рук усі прибуткові торги. Євнух Мусік, тихий, улесливий, бритоголовий царедворець, що завжди ходив зігнутий у шанобливому поклоні та з приязною усмішкою на синюватих вузьких устах, потай від інших придворних — разом з купцями Ставракієм і Космою — відібрав у болгарських купчин усю торгівлю в Константинополі, заборонив болгарам навіть жити в столиці, дозволив перебувати лише в Солунь, столицю словенів. Та наклали на них такі потяги, що болгари оніміли! І всі покинули й Солунь. Завмерли торговельні шляхи до РOMEї із Моравії й Германії. Болгарія бідніла без торгівлі. Симеон посилав до Лева Філософа один лист за одним — той викидав їх не читаючи... Був певен своєї сили: ромейські легіони, хозарські найманці, печеніги й інші орди діставали від нього надто багато золота!.. Але чужими руками не загребти для себе жару. Розлючений Симеон напав на ромейські легіони в Македонії й розтрощив їхню залізну міць. Тисячі легіонерів опинились у полоні. Безжальний Симеон наказав усім їм відрізати носи й відіслати їх назад — до імператора... Лев жахнувся. І це зробив гордий варвар — Симеон? Цей дикий болгарин, вискочка, який ще у Фотія намагався їх усіх перевершити (і перевершив-таки!) в знаннях. Фотій чомусь завжди підхвалював Симеона, ставив його за приклад... І тепер знову Симеон хоче показати свою зверхність!.. Кесар кинувся до радців. Ті радили здобути нових спільників, радили найняти нових найманців. У Причорномор'ї і Подунав'ї з'явилась нова жорстока орда — мадяри. Купи її, імператоре, і вона тобі щиро послужить... Син Альмоша, Арпад, вождь мадярської орди, узяв багато золота, і ромейські галери перевезли орду на болгарський берег Дунаю. Симеон був розгромлений. Але скоро жорстоко відомстив ординцям мадярським. Як мишей, передувив їх у задунайських кочів'ях. Орда угрів-мадярів залишила Дунайську рівнину і з'явилась на схилах Карпат. Перед ними відкрились простори Моравії і північних болгарських князівств... Отоді-то перелякався посправжньому кесар Лев і запросив миру в Симеона... Скоро Симеон знову успішно громить легіонерів. У 892 році доценту їх розбив в Адріанополі і змусив віддати землі на Балканах, повернути привілеї торговцям... Тепер Симеон згадав зрадливих угрів-мадярів. Саме в цей час германський король Арнульф закликав їх повоювати Моравію, яку він сам не зміг подолати. Моравію стиснули з двох боків — германці й мадяри. Великий князь Святополк відбивався успішно — ось-ось мав перемогти! І раптом він зник. Це був 894 рік. Отоді-то шуліки германські та мадярські розтерзали тіло слов'янської держави!.. І саме в цей час Симеон разом зі своїми спільниками увірвався в кочів'я угрів-мадярів і винищив усіх, хто не пішов у похід проти моравів. Рештки цих ординців-кочівників тоді відійшли до Бодрога й Тиси, потіснили слов'ян біля Унгвара і Мункача... Симеон відкинув орду від своїх рубежів — і заспокоївся. Він тепер обернувся до своїх давніх ворогів — до греків, не здогадуючись, якого підступного змія лишив у серці слов'янських земель... Лев Філософ боявся Симеона тепер найбільше в світі. І коли в 904 році болгарський цар зі своїми ратниками підійшов до стін

Константинополя, Лев одразу ж погодився на вимоги болгар — віддати їм всі землі на Балканах — до самої своєї столиці... Та Симеон присягнув сісти на імператорський трон в самому Константинополі! Хіба на ньому гідні сидіти неуки, блудодії й кати? Царський град був переполошений, коли Симеон заявив: "Я, Симеон, повинен, яко Мойсей, позбавити мій народ рабства ромеїв і привести його в землю обітовану..." Патріарх Николай Містик у розпачі. Лев Мудрий у неприємності. Під самісінькими мурованими стінами вселенської імперії та її столиці розправляла могутні плечі зухвала держава, кипіла молодими силами — і не було змоги перепинити їй цей шлях! Її цар уже приміряв до свого чола імператорську корону... Коли Гавриїл з'явився у Преславі, відразу ж ніби потонув у хмільному вині. Гули церковні дзвони, в променях сонця сяяли розшиті золотом корогви і ризи священників; під склепіннями християнських храмів гриміли величні гімни. А над ними возносились врочисті проповіді єпископів: — Перемагаючому дам вкусити від древа життя, яке посередині раю Божого... Перемагаючий облачиться в білі одяганки... не згладиться ім'я його із книги життя!.. Гавриїл, роздумуючи про всі перемоги і марення Симеона, тільки зітхав. Він хоч і молодий ще, а трохи побачив світа, слово його важить, як на розумного державця, багато. Та хто ж те слово його вислухає? Хто прислухається до нього, коли він такий молодий, що немає ще жодної сивої волосинки ні в бороді, ні на скронях. Та й хто пустить його до царя?.. І справді, відбірні осторожники, котрі стоять на чатах біля царського палацу й виблискують золотими й срібними латами, навіть не підпустили його до себе. Прийняли за бродячого жебрака. А коли Симеон під'їхав до палацу, оточили його залізною стіною і почали голосними гуками вітати його. Не відразу втямив, що вони кричали. Лишень згодом збагнув, що вони... вітали його поромейськи!.. Готувалися вже разом із Симеоном кермувати в столиці Ромейської держави. Кинувся був Гавриїл до свого царя, та де! Ті осяйні чатарі відкинули і його, і народ, що зібрався тут вітати Симеона, підхопили царя на руки і внесли до палацу... Тож Гавриїл потупцював по столиці та й подався до свого навчителя єпископа Климента до Плескова. Без його помочі не дістати високого Симеона зі словами про Країну Руси. Без поради владики не домовитись і про союз русів і болгар. Болгари всі нині дивляться на полудень — на ромеїв-гречинів, про них тільки й мова. Що робиться у них за спиною — тим не переймаються, ніби осліпли. Переможці завжди сліпнуть!.. Дива... — Владика Климент зустрів його у своєму монастирі, в саду, який колись сам посадив. А сад цей був дивовижний. Раніше на болгарській землі росли тільки дикі дерева й кущі. Тож Климент багато трудився, щоб виростити в монастирі і в довкіллі дерева, яких раніше тут не було — гранати, айву, мандарини, персики, груші, сливи, виноград. Він хотів довести, що болгарська земля не гірша від грецької, що й тут можуть рости ті самі райські сади, якими славилась Ромея. Тепер сад у монастирі важко зігнувся від великого врожаю. Глухо гупали об землю жовтаво-рожеві яблука, персики, переспілі груші. Золотились на гіллі айва й мандарини. Поміж деревами ходив у чорній рясі без клобука Климент з великими садовими ножицями. Кроки його були легкі, погляд світлих очей чіпкий, як і колись. Десяток літ змайнуло відтоді, коли

Гавриїл навчався в нього, але владика не змінився. Навіть плечі не зігнулись. Хіба що колись сива борода стала зовсім білою, як і волосся на голові. Так само, як і колись, Климент усе робив власними руками — і садовив сад, і збирав плоди. А ночами писав книги, вдень ще навчав паству або виучнів. Невсипущий, невтомний цей вірний учень святого Кирила-Костянтина знайшов на болгарській землі свою батьківщину і дім після того, як латиняни-єпископи взяли верх у Моравії. Тепер він старанно орав болгарське цілинне поле, а за ним поставала благодатна просвітницька нива. Болгарському народові дав цей Климент його рідною мовою усі церковні книжки, якими уславлювався Бог і його апостоли і якими упокорюються людські душі. На всі свята написав прості й доступні для болгарського народу слова, які навчали таїнству віри, оповів про дива Богородиці, життя і діяння пророків, мучеників християнської віри. Цей великий трудівник ставив монастирі, зводив церкви. Не було йому ні втоми, ні розчарування. В кожному приході у нього були відібрані учні, а всього близько чотирьох тисяч отроків переймали в нього уміння і високість слова... Зустрів Гавриїла привітно. Слухав уважно. — Русичі? Що за народ? Яка у них держава?.. — Великий народ. Земля їхня незмірима. А живуть у поганстві. У граді стольному є трохи християн. За старого князя було більше. Мали храм і літописання. Нині не мають. Володар їхній веле возносливий. Збирається на ромеїв. Просить нашого царя згоди на те, щоб пропустив через свою землю. І хоче мати з ним союззя міцне. Онуку його Оленку хоче зробити жоною свого переємця. Чи дасть на те згоду Симеон? — О, звичайно! Гадаю, наш цар буде радий, аби цю Ромею, цю велику блудницю, якомога більше тіпали. Таки піднімаються проти неї всі народи. Прийде для неї горе, як і для Вавилону колись прийшло... — Яку ж дорогу Симеон відкриє русичам? Як знати? — Гавриїл на хвилюку замислився. — Нехай той Олег вибирає зручну для себе дорогу. А Симеонові я про те так і скажу. Гавриїлу хотілося, щоб сам цар Симеон йому таке сказав. Але відчув: до Симеона йому не дістатися, владика навіть не обіцяв зустрічі. — А коли Оленка стане княгинею, дай знати, Я пошлю до неї вченого пресвітера Григорія, з тобою ж учився. Він уже закінчив перекладати хроніку Амартола, і разом станете віру Христову ширити, церкви й монастирі закладати... Народ слов'янський не може лишатись у пітьмі незнання. За сії труди будете вівіки ним уславлені Чи маєш там своїх учнів? Гавриїл почервонів — про це він і не подумав! — Скоро... матиму, — согрішив на слові, але подумки твердо вирішив набрати собі отроків до навчання, Климент пильно глянув у його обличчя. Гавриїл почервонів, але промовчав... Чув себе винним... мізерним... Отаким, як його навчитель, і він має стати — невтомним, всюдисущим пастирем, пророком для народу, серед якого живе. — Може, поговорити зараз із отцем Григорієм? — Добре зробиш. Хай готується в дорогу. Не доходячи до церкви отця Григорія, Гавриїл побачив дім княгині Томили. Тепер навколо нього зіп'ялась височенна огорожа, ніби люди хотіли заховати його від людського ока. Та з розчинених воріт почала виходити жалобна юрба. Над головами, з високо піднятої домовини, Томила востаннє оглядала свій двір. — Що сталося? — спитав Гавриїл у жінок, що тихо спинились побіля паркану. — Не відаємо... Мовлять, що Сурсубулів

братець забрав у неї сей дім. І ніхто не захистив її. От і знайшла собі спокій... — Сама? — Хтозна... Знову Сурсубули!.. Диявол вловлює душі цих бояр у свої здобичливі сіті... Пресвітер Григорій зустрів Гавриїла поштиво. Розпитував про Оленку. Бути їй княгинею в Країні Руси! Яка радість... і який жаль — мати не дочекалась... — А де той киянин, Степко? — пригадав Гавриїл найліпшого учня пресвітера. — Ще навесні пішов додому із своїми купчинами. — Владика Климент мовив... що й тобі було б добре... туди, до нас. Нести слово Боже. Народові слов'янському... Ставити церкви й монастирі... — невпевнено лепетав Гавриїл, боячись образити свого приятеля, — Я сам хотів проситись у владика до тої роботи. А тепер наша юна княжна відчиняє нам двері!.. — Не шкода залишати Болгарію? Тут нині витає світова слава. — Тут і слава, і пристанище гордині й марнослав'я... І жорстокість немилосердних... Тут черево своє перетворюють в Бога! А славу шукають лиш в золоті. Лукавий сучасний вік! Ниспаде ж вогонь з неба і пожере їх... а разом і справу наших рук... Тяжко дивитись мені на це, Гавриїле. Я прозріваю тяжку будучину нашої держави... Хочу душею відпочити... * * * Тієї весни рано скрес Дніпро. Теплі полудневі вітри пригнали завчасно журавлині ключі. Зазеленіли круті схили бурхливої річечки Киянки і Славуті-Дніпра. Загуркотіли дерев'яні мостини пристанищ на подільських увозах. Тихе плесо розлогої Почайни густо вкривалось все новими лодіями, мов лебединими зграями. Ті лодії прибували з багатьох рік слов'янських і надовго ставали щільними рядами навколо Рибальського острова посеред Почайни. Теслі, ковалі, плотогони, волочайники оснащували їх міцнішими кочетами, смолили днища, піднімали високі реї, натягували полотнища, — цілісінькими днями ремесники не розгинали спини, їхні руки невтомно щось робили. Тільки язика вільні. Чого не перемелюють за день! Тут відомі всі новини, якими жили подільські вулиці чи княжі та боярські дворища. До тих балачок прислухався час від часу і тесля Вратко. Хоч сам помовчує — не до розмов, думає про той недобудований храмець над Киянкою, — трохи лишилось доробити, думає про те, що й собі хатину треба нову поставити — скоро, либонь, син повернеться. За мовчазну вдачу подоляни посміювалися над ним і більше називали Гомоном. Мовляв, такий муж, що тільки й гомонить... Не сердився на те: Гомін — то й Гомін. Як їм краще так величати його, хай буде по-їхньому... А тут уже язиками плещуть про його брата Щербила. Нагинається нижче над днищем човна, вдає, що не чує. Мовлять свідущі, ніби Щербило став сотником, збирав полюддя для Олега — притягнув до Києва гори звірячих шкур, бочок із воском і медом, берковців із зерном пшениці, жита, проса, ячменю. А скільки кожухів, сувоїв полотна — не злічити. А копченої риби й окостів! А всіляких витворів дивних ремесників. Усе те осіло на Горі, в княжих коморах. Та й себе не забув. Тепер хоче собі ставити великий терем, — у батьковій хаті, котра на Подолі, йому затісно. Горнеться ближче до багатичів. А який красень став! Кажуть, болярині й молоді боярині в усі вікна заглядають, коли він іде повз них. Найбільше заграє до нього бояриня Гордина. Він почав їздити до Вишгорода — там його лада, Веселинка, прислуговує в боярському теремі Гордини. Та щоб ви думали? Та Гордина поперек дороги стала їм: то безсоромно підставляє йому під очі свою тугу пазуху, то дивиться

на нього своїми іскристими очицями, а в них так ніби бісенята шаленіють. А то ще тонкою бровою отак поведе — ну, відьма-чаклунка, та й годі!.. Щербило почав від її чар тілом танути. І Веселинку свою облишив... — А що ж Олег? — У великій печалі — помер від довгих літ його старий кінь Лебідь. Поник головою київський володар — велів конюху закопати в землю поблизу Гори. Понудив світом та й поринув у клопоти. Розсилає гінців в усі землі — кличе мужів до Царгорода, у похід. Каже, треба застоять давню руську правду. Чуєте? Ніби згадав нашого Києвича... — Авжеж, під старість пригадуються мужеві давні гріхи. Хотів знищити пам'ять про минуле, а йому народ нагадав, Бачили, який храм воздвиг біля Киянки? Ще ліпший, ніж ото був у Оскольда, котрий він спалив, — Хіба то він воздвиг? То ж. наш здатель — тесля Гомін-Вратко! Ондечки він, поблизу від нас човна конопатить, — Гомоне, то правда, що твій братець з тобою добром не поділився? Вратко мовчав. — Пощо питаєте? — Хіба не знаєте, що він так гомонить, що аж за вухами лящить! — сміються довкола. — Та коли б мав добра, хіба оце ліз би в киплячу смолу, — відповіли сусіди за Вратка-Гомона. — Е-е, таке питаєте, Я й сам відмовився б, коли б він щось захотів дати, — нарешті обізвався Вратко-тесля. — Спокійніше жити по честі! — Ниньки честь по світу голою ходить, — кинув хтось, — А коли вона ходила не голою? — Осуєтився той братець — землю кігтить. А другий у небеса рветься... — А що ті небеса дають? Ані хліба, ані кістки якої, — гомоніли старші, — Дивіться, скільки люду там в'юніться. Кілки в землю завівають. То вже свято сьогоднішнє розпочинається! — Яке свято? — Ото! Сьогодні ж. Урай небо одімкнув... Біля храму Урая і свято. Мужі випростались, приклали долоні дашком над очима — від сонця, дивилися в сторону нового храму, Гомін і собі став дивитися до болю в зіницях. Йому здавалося, що його храм завис над кручами Дніпра-Славути, відірвавшись від землі, ніби хотів поплисти в сріблясте сяння глибоких весняних небес. Сьогодні вранці вже худобу на святу росу виганяли. Хіба не знаєш? — повчав якийсь лодійщик іншого, — Не знаю. Худоби не маю. — Піди побалакай із Щербилом. У нього повно! — Еге, побалакай, як свиня з гускою... — Орав чорт вовком та й хліб його з'їв!.. — реготали сусіди від тієї поради. Сонце вже повернуло на обід. Хтось із лодійщиків цюкнув сокирою. — Усієї роботи не переробиш. Ходімо й ми до храму. Будемо Лялю-весну вітати. Загомоніли парубки й мужі, хто ж не захоче разом з усіма потовктися на гульбищі?! Ляля — богиня кохання у полян-русів, як і Лада. Свято її завжди веселе й барвисте. З-поміж усіх дівчат вибирають найліпшу, перев'язують вінками із зела й квітів, лаштують із дерна горбок, садовлять і кидають їй до ніг свої вінки. А поряд молодіці й дівчата ставлять глеки з молоком, сиром, маслом — і починають вести хоровод. Парубки-женихи, тільки встигайте розгледіти, котра із дівиць найгарніша, найвправніша, найголосистіша. Бо коли Ляля почне роздавати їм молоко, сир і масло, зразу видно, котра жадібна, а котра щедра. А коли почне розкидати вінки — дівчата так бігають за ними, щоб хоч один упіймати! Перехопиш — щастя вловиш, тільки лиш збережи до наступної весни. В тій грі людина як на долоні — і хто кому ніжку підставить, за косу поцупить чи руку подасть... Гарне свято для молодих, бо вибрати жону, на все життя союзницю, — діло не просте. Мовлять же, яка

господиня, така й родина. Лодійщики засунули сокири за паски і побрели до храму. Небо щедро дарувало біле сяяння, снагу і силу життя... Гомін і собі прийшов — це вперше біля його храму в Києві стільки людей збирається. Чувся, ніби це його свято. І справді — рукою подільського теслі водили і любов, і щедрість, і надії. Хороводниць вела розпашіла зеленоока Веселинка. Певно, втекла від боярині до Києва... От і добре! Між людьми легше свою недолю забути. Дзвінко виводили пісні навколо Лялі. А кривого танцю да не видно кінця. Треба його виводити, кінець ладу знаходити... Гомін став собі осібно, щоб не заважати молодшим споглядати хороводниць. Став оглядати храм — ще треба підбити дошками піддашся, ще над дверима прилаштувати різьблене коло Сонця-Ярила... На мить завмер у спогляданні — гарний храм. І раптом йому здалося, що найвища висока вежа трохи захиталась, ніби привітала його. І нижні круглоголові вежиці з довгими віконцями ніби товпились одна поперед одної, щоб подивитись на нього, на свого творця. Ніби говорили безмовно поміж собою: осьдечки він! Це той самий!.. У високости глибокого неба шугали соколи. Кружляли над храмом, розсипали з-під крил бризки білого сліпучого сонця. Може, й вони розглядали його, а може, дарували йому свою високість... Ой вінку, мій вінку, я тебе ізвила; Ще й учора та ізвечора... Люди щільніше збивалися до купи, було всім весняно й погідно на душі. І не було нікому ніякого діла до самотнього теслі Гомона-Вратка, що тихо сидів під старою грушею, обхопивши коліна великими натрудженими руками. І ніхто не здогадувався, що цей зчорнілий від праці муж возніс у небо свою душу і щедре серце цим творінням краси, бо так рано втомився від надмірностей бруду і кривд у житті. А разом із своєю душею він возніс і душі їхні — своєю любов'ю і красою... Ой вінку, мій вінку, та повісила тебе Ой у теремі та на дереві, Та на золотому кілку, та на шовковому шнурку... Раптом пісня обірвалась — поряд почувся чоловічі вигуки чи то від нової пісні збурилися всі: Славний наш тесленко терем будував нам, Віконця вставляв... Щоб не вилетів соколونько, Щоб не викрадав та дівочої краси. Бо дівоча краса як літня роса... Тоді збагнув, що це вже співали йому. Люди повернулись до нього, усміхалися... Але навіщо це? Він не встиг нічого сказати людям, як усі почули чіткий оклик: — Обходьте їх з того боку! Мечники і варяги обступали людей з усіх сторін. А з ними Свенельд і Дерев'яка. — Де вона? Тут була Веселинка? — грізно гукнув Свенельд. — Он там, веде кривий танець,— пугою тицьнув до дівочого гурту Дерев'яка. — Зараз упіймаємо пташечку! Заберіть її...— кинув мечникам. Ті вмить схопили молодицю і перекинули через сідло Свенельду. Усе вчинилось так швидко, що люди й не опам'ятались першої миті, а другої — Гомін зірвався з ніг, помчав до Гори. Там його брат, Щербило... Хай порятує Веселинку... Це ж колись була його лада!... Хай вижене з Києва цих пройдисвітів-варягів і нікчем Дерев'яки. Досить глумитися над людьми!.. Інакше він підніме киян на стань... Щербило здивовано дивився на брата. З чим прибув? Чого такий збентежений? — Горе... ладу твою... Веселинку Свенельд і Дерев'яка упіймали і кудись повезли... Рятуй!.. Згине молодиця. Прямо з гульбища забрали при всіх... Щербило мовчав, дивився на брата, про щось думав. — Якщо треба, ми всі зараз піднімемось, брате. Май тверду надію! Виженемо тих чужаків!.. За тобою підніметься увесь Київ. Нарешті

обличчя соцького набубнявіло рожевістю. — А згинь звідси, щоб тебе земля не носила! Кличеш у град ворохбу? Чернь піднімаєш? Забув, чий хліб їси? Хто захищає нас? Хіба не варязькі лодії конопатиш? Я не підніму меча. Не сподівайся! — Я їм свій хліб... — застогнав Гомін. Він хитнувся... Ні, це не його брат... не його рід... — Іди додому, брате.— Щербилів гнів вичахав. Обличчя набувало звичайної блідости. Але Гомін раптом затрясся, увібрав голову в плечі — і з усього розмаху вліпив братові ляпаса по щоці з одного боку, а другою рукою дав ляпаса з другого... — Я тобі не брат! — майже крикнув. І побіг назад... Ось який він, братець його Щербило. Переступив і через батькову смерть, і через свою любов, аби лишитися на Горі. * * * Несподівано для себе київський владця відчув, що його життя уже летіло поза часом. Що розтринькав його на жагу багатства, влади і слави. Усе життя гнався за ними, а вийшло — біг за біжучим часом. І не помічав ані днів, ані минаючих літ. Чим більше зусиль ішло в погоні за тими примарами життя, тим швидше роки перетворювались у дні, а дні — у миттєвості. Олегу здавалося, що він ще й не жив, що смак справжнього життя лише зараз входить у його душу, а слава, яка найбільше непокоїла його, ця божевільна примара його долі, так і не звилла вінця для його вже зовсім зсивілої голови. Усе брав силою і хитрістю — землі, владу, союзників, лакуз, жінок. Знаходив собі содругів, як і сам: вони допомагали йому, але другого Дня, наситившись мздою від нього, ставали підступними ворогами. Ради на те не було. Знав, що за службу йому мусить щедро платити, бо ніхто не служитиме задарма. Служать лише за вигоду. Єдина душа, яка любила його щиро, це була Ігорева жона — Олена. Він дав їй все — дав нове життя. І на весіллі дав їй своє ім'я, за звичаєм свого далекого поморського народу: менших дітей там часто називали іменами знатніших у своєму роді, Тепер вона не була Олеговою бранкою, а була рівна з ним, володаркою, жоною київського князя. Вона стала Ольгою — ніби переємницею його влади і його життя, їй легко було брати це ім'я. Як істинна болгарка, Олена не любила нічого ромейського, навіть імени, даного їй гречином-священиком. Залюбки прийняла нове ім'я. Воно чомусь пахло для неї волею і — владою... Ольга!.. Олег тепер дочекався і Карла з дружиною. В поході на Царгород вони йому будуть великою підмогою, А в Києві лишиться Ігор з жоною. І Свенельд — з Гординою. Крім них, Щербило. Ніхто з них не посміє захопити владу в Києві — один зіодним^ будуть добре пильнувати! Вже час йому у похід за славою. Коли промчали літа, коли відчув, що сили його висотуються, а безсонні думні ночі навалюються тяготою, черв'як славолюбства ще більше розточив його серце. Його щит має бути прибитим до воріт Царгорода!.. Русі, Києву нині треба данина золотом — і для варягів, і для угрів, які ще можуть повернутись з заходу за обіцяною мздою. Золото йому було потрібне і для київських бояр, Чекав од своєї сольби вістей. Чи умовить Гавриїл великого Симеона увійти в союз з Києвом? Княжна-онука його Оленка тепер — київська княгиня Ольга. Кому ж, як не болгарському цареві, що тепер поріднений з Києвом, підтримати похід Олегів на Царгород?! Він усе продумав наперед. Від того був собою вдоволений. Але не заспокоєний, ні. Він хотів знати все про свого ворога. І знав. Гавриїл прислав своїх гінців, які оповіли все, про що дізналися. А було про що оповісти: сарацини тиснуть на

Ромею, грабують її острови. Полководеці цареградські — Андроник Дука та Імерій безконечно б'ються з тими нападниками на суші і на морі. А що ж робить цар болгарський? Гонець розповідав: Симеон тепер забрав у ромеїв всю балканську землю, його вої вже недалеко від Царгорода. З ними ще угри, й валахи, й серби, О, великий цар Симеон! Уміє дбати про союзників. Він справді був найбільшим, наймогутнішим царем Болгарської держави. Розумний, допитливий Симеон швидко вбирав у себе від патріарха Фотія премудрість знань і науку владарювання, О, необачний Фотій, потім він так шкодував за ним! Якій же державі вигідно мати сусіда-правителя мудрішого, ніж має в себе? Спохопився честолюбний Фотій, та було пізно. Почав умовляти хлопця постригтися в ченці. Богові потрібні розумні й роботящі слуги!.. І Симеон послухався — надто любив, надто вірив своєму мудрому, освіченому вчителю. Та на поклик Сурсубула утік з монастиря... Прибув до стольної Преслави, наклав на своє чоло царський вінець... Відтоді збагнув усе лукавство ромеїв, які хотіли вирвати владу з його рук, забрати землю і силу Болгарської держави. Несамовито почав воювати з ними за балканський край і домогся свого. Ось-ось він скине в море з Балканського півострова легіони імператора. Константинополь-Царгород, який хотів полонити Симеона, тепер сам відбивався від полону. На колінах просив у Симеона миру!.. Олег слухав оповіді Гавриїлового гінця, і в його душі розгоралось жадання й собі помірятися силою з гордим Царгородом. Хіба він гірший за Симеона? — А як же кесар Лев? — Олег згадав за імператора. — Знову весілля справляв. Четвертий раз бере шлюб... — А де його раті? Де легіонери Імерія? — Пішли на сарацинів... Б'ють Імерія разом із критськими корсарами... — А як Андроник? — Андроник Дука м'ятеж підняв супроти кесаря. Обличчя Олегове просвітліло. — Мовлять, цей Андроник добре бив сарацинів? — А так! Бив. А потім йому, мабуть, набридло, що він б'ється з нападниками, а його кесар все жениться та вінчається. їхній патріарх зараз теж за Андроника стоїть. — Поспішати треба...— кинув Олег ні до кого. — А так. Та краще поспішай повільно. Гадаєш, деревляни сидітимуть тихо, коли ти зійдеш із Києва? Олег спохмурнів. Усі це йому кажуть. — Що радиш? — звернувся до молодика, хоча знав, що треба. — Візьми з собою рать деревську. Хай візьмуть і собі добру здобич. А тобі принесуть славу. Києву тоді буде мир. Олег заходив, закружляв по світлиці. Слушно! Слушно!.. Кого іще взяти? Треба нині сольбу до Іскоростеня слати. Хай візьмуть здобич свою у Царгороді разом з киянами. І сіверяни хай ідуть, й уличі... А ще й тиверці. Хай знають його ласку! А йому від того слава і мир. — Діло мовиш... А як ім'я твоє, хлопче? Щось не бачив тебе раніше. — Претич я. Служу у боярина Олія, як і батько мій йому служив, воджу лодії до Низу... Добре знаю цей шлях — і рікою, і Степом... Олег замислився: до всього здатний цей торговий люд, усі дороги їм знані, всі держави відомі... Отаких треба брати йому в провідники... — Зі мною підеш на Царгород? — Піду. Діло звичне,— погодився Претич. Олег тільки подивувався — ще зовсім юнак, ще не зійшов дитячий рум'янець із щік, хоч уже висіявся міцний вус, а вже дорога до Руського моря йому звичне діло... Отож і рада його слухна: треба слати гінців до сусідів — треба йти разом данину брати від Царгорода. Нехай боярин Бодець зараз же шле гінців... Де він? — Дудко! — гукнув до

дверей. Постельничий тихо вкотився з-за порога тої ж миті, так швидко, що здалося, він стояв під тими дверима і в шпарини стежив за кожним рухом свого владця. — Клич Бодця! Доки боярин Бодець збирався до Олега, бояриня Гордина зайшла до київського володаря і тривожно спитала: — А чого Свенельд послав сольбу до Новгорода, Ольже? — Звідки це взяла? — Соцький Щербило сказав, — відповіла спокійно. Взяла з миси два горішки, роздушила один об другий, почала вибирати зернятка. Для Олега це була новина. Що умислив Свенельд? А похід відкладати не можна. Весняне сонце підбивалось все вище. З Прип'яті, Десни, Снова, Стугни, Росі — з усіх річок і допливів Дніпра збирались на Почайні великі й малі лодії. Воеводи, тисяцькі, соцькі, биричі по градах і оселищах набирали охочих до походу. Тепер Олегові здалося, що це та сама новина, яку він передчував, яка муляла йому під серцем, але не знав, звідки вона прийде. Він іще не вийшов із Києва, а тут уже зріє змова. І знову зрадливий варяжин. Ні, не купити чужаків-найманців ні за які добра. Чим більше їм дає, тим більше вони жадають і стають ще більшими ворогами. Бо стають багатими і через те міцнішими. — Я залишаю у Києві Щербила. Він ще не дуже розбагатів, тому буде гризтись зубами, щоб нікого іншого не допустити до столу. Він поб'є Свенельда, гадаю. — Так, він його пильнуватиме добре... — додала бояриня Гордина. А сама подумала: удвох з ним будемо пильнувати київський стіл, Ольже!.. Але! Не дає спокою Гордині те, що владця Олег так жалує Ігоря з Ольгою. І потім — чому передав їй своє ім'я? Чому не їй дав? Довго не могла наважитись запитати. Але зараз не витримала: — Володарю мій любенький. Мені здається, що ти не дуже довіряєш князеві Ігорю. — Так, не дуже. Але іншого спадкоємця в мене немає. Отож колись дав слово князеві Рюрику, що Ігор його буде владарювати, де б я не був. Я його випестував. Він мій спадкоємець. — А... жона його... Олена! — від досади гнівливо спалахнули рум'янцями щоки у Гордини. — Ольга тепер вона, зятя. Вона розумненьке і мудре дівча. На неї у мене великі надії. Вона спрямовуватиме Ігоря — удвох вони будуть і сидіти на столі. — Але навіщо їй твоє ім'я? Я хотіла б сама взяти твоє ім'я, любий. Хіба я не гідна його? Олег сумно посміхнувся. — Але ти не можеш бути київською княгинею. — Якби ти захотів!.. — спалахнула Гордина, аж сльози виступили в неї на очах. — Я хотів. Але ти не змогла. Немає в нас з тобою спадкоємця... І потім — вона високого роду, княжна... Гордина сердито зіскочила з місця. — Я знаю, я лише боярського роду! Але ж і ти! Ти також з нашої, боярської кістки!.. — Кістка то в мене боярська, се правда. Але розумом можу позмагатись із царями! — засопів сердито. — Побачиш, як тремтітиме у мене гордий Царгород і його недолугий кесар!.. Мені не потрібна корона — я вищий від усіх царів і кесарів. Захочу — всі вони стоятимуть у мене на колінах. — І... цар Симеон? Олег розсердився. Прискіплива ж бояриня Гордина. І чого вона хоче? — Чого ти хочеш? — Я хочу, щоб ти забрав у неї своє ім'я. Я гідна його носити! Хіба ні? Не визнаю ніякої Ольги!.. Олег розреготався. Ну й жіночка! Ну й гордині в ній — не дарма ім'ям таким нарекли. — Царівна болгарська — жона київського владці. Вона поєднає Русь і Болгарію своїм іменем. Тоді Ігор сидітиме в Києві міцно. І тобі ж буде спокійніше. Гордина зі злістю тупнула ногою й задихнулась: в горлі у неї застрягли слова, яких не мала сил видобути

з себе... Про кого він дбає, цей дивний київський владця? Про якогось пройдисвіта, недолужця і цю його шльондру, що забрела невідь-чого і невідь-звідки... А вона, а її рід боярський чим гірші? Хіба вона, Гордина, не кермує усі ці роки Київською державою? Хіба він цього не знає? Вона мріяла, що колись сяде на княжий стіл київський і увінчає свою голову княжим вінцем. Хай би тоді подивувався світ: бояриня Гордина стала княгинею!.. А він її ніби й любить, а цієї нагороди не хоче дати. Чому?.. Обида й ненависть пекли її душу... Отака вдячність! Вона віддала йому кращі літа, вкрила себе ганьбою — стала йому любаскою перед усім світом, вона берегла його й леліяла... І от! На схилі років цей старець її зневажив... Пошкодував їй свого імені, яке б вознесло її над усіма. Віддав його чужинці... Але тепер хай будуть свідками боги її роду, вона зробить усе, щоб ця заброда не дісталась до київського столу... Гордина вискочила зі світлиці й хряснула дверима так, що аж здригнулись мостини... Олег не встиг мовити й слова. Дивувався: такої жадоби влади у жінки він і не підозрював. Вона хотіла б узяти його ім'я, щоб стати тут володаркою? А знає вона, що владу легко взяти, та не кожному дано її утримати?! Що влада — це найтяжче ярмо, яке душить людину... яке висотує з неї все: і життя, і спокій, і сон — і потім кидає на смітник... Гай-гай, жоно, ти рвешся до владарювання, бо не знаєш важкоти й гіркоти його... Колись дякуватимеш, що він уберіг тебе від цієї спокуси... Чи збагнеш його доброту? Чи здатна збагнути? * * *

Житяні снилося, що довкола її нової хати ходить сонце, а якась світла тінь його наздоганяє і затуляє, але воно знову котиться, і знову навколо хати світло. Вона зіскочила з ложа: у віконці яскріло біле сонечко. Хто ж це затуляв його? Кинулась до дверей, на подвір'я — нікого нема біля хати. Либонь, се русалчина тінь була, сьогодні ж почався Русалчин тиждень. Ще звечора вона повісила над сінешніми дверима, над вікнами клечання — із віт берестка, берези й дуба. Зі стріхи стирчали снопики полину. Те зело чарівне й не пустило русалку в хату — дуже вже не люблять ці водяні та польові дівчата терпкого духу полину. Житяна увесь двір свій убезпечила від тих мавок: і над хвірткою, і над ворітьми, біля комори й обори — скрізь розтикала полин, м'яту, любисток, чебрець. І в світлиці, і в коморі повно цілющого віття й листу. Ноги м'яко ступають по килиму з осоки і явора... Ото й сон був у неї такий міцний від пахоців зілля. Та ба! Русалка таки розбудила! Мабуть, треба бігти до корови. Житяна схопила цеберку, обмела її зсередини пучком м'яти й любистку, щоб ніяка відьомська сила не пошкодила корові. Бо в Русалчин тиждень треба дуже пильнувати відьом! Вони прилітають на мітлах удосвіта, забираються до корів і геть видоюють все молоко із вимені. Корова зустріла господиню привітно, ласкаво похитала крутими рогами й підставила їй тугі дійки. Між пальцями заструменіли теплі цівки молока. На душі в Житяні робилося радісно. Таки усміхнулася їй доля. Бо заробив її Вратко-Гомін трохи срібла, ось і дім поставили, і корівку надбали. А найбільше щастя — син повернувся додому! Степко їхній... Не повірив, що все те вони надбали своїми трудами. Недарма ж люди кажуть: терпіння і труд все перетруть. Перетерлося все лихе її терпінням і працею. Щастя догнало її. Тепер мають і господарку, і шану від людей. Золоті руки теслі Гомона всім помагають: тому дім, тому комору поставити. А що вже той храм біля

Киянки воздвиг — усім на диво! Звідусюди на свята йдуть люди, щоб подивитися на се диво, де, напевно ж, витає дух богів небесних. Сьогодні там теж зберуться і старі й молоді. Бо нині — в русалчин понеділок — всі русалки й мавки вийдуть із лісу, із води, із поля і будуть дивитися, як люди вшановують їх піснями. Якщо хто буде в цей день працювати і не прийде на Русалчин Великдень, сі дівчата відмовляться стерегти ниву від гусені, тлі, від птаства чи від звіра. Через те на гулянні люди розведуть великі вогнища просто неба, варитимуть куліш, затірку, різне м'ясиво, питимуть квас і пиво, і всі частуватимуть одне одного. Бо так задобрюють мавок і русалок. За цілий тиждень дівчата й парубки вже наспіваються і натанцюються — на все літо. А може, хто й побачить тих чарівних красунь — в цей тиждень вони наближаються до людей, мавки ходять між ними, а русалки — ті лише при повному місяці спливають на поверхню води, розпускають свої довгі зелені коси й тихо хлюпають хвилею. Тільки ж підходити до них не можна — залоскотуть, капосні, або затягнуть у воду і втоплять!.. Житяна видоїла корову, почала з відра набирати мисочкою молоко і бризкати на стежку, якою корова йде на пасовисько. Мавки і русалки повинні бачити, що вона їм не шкодує молока. Хай бережуть її корівку! Ще й глек з молоком поставить біля ставка, де корова п'є воду. Не забути збігати до ниви і покласти хлібину на межі, щоб мавки допомогли колоситись хлібам. Лише по обіді Житяна впоралась з усіма клопотами, перебралась в святкову вишиванку, новий наверхник, білим убрусом пов'язала голову. Ще й намисто добре із срібним дзвіночком наділа. Побігла до Киянки. Гомін ще звечора там був із своїми ремесниками — до свята закінчували оздоблювати храм. Відтоді як із Києва ізійшла Ольгова рать, у граді настала якась легка, прозора тиша. Люди порали худобу, веснували на нивах — забули за свої кривди і кривдників. Обсіялися, зустріли і перші сходи на своїх нивах. А тепер ішли справляти Русалії, побачити один одного, почути якісь новини, в піснях і хороводах забути щоденний клопіт і вознестись душею над убогістю і сірістю буденних днів. Без пісні поляни — що риба без води!.. Біля храму вже вирували зграйки парубків і дівчат. Навколо одного вогнища водили хоровод закріпчані вінками юнки. Русальні пісні злетіли в небо дзвінко, молоді: Та в святую неділю, та вставай раненько, Та пряди тоненько, та біли біленько... Гомін здаля побачив Житяну і зрадів. Але тієї ж миті русальні пісні нагадали йому Оляну і її безконечні клопоти на ниві і в дворі... І біля корови, яку вона поставила в храм... Шкода було йому тих літ, що минули так даремно. І жону ту шкода стало, бо так і не піднялась її душа у небо краси... Нещасна Оляна!.. Він сьогодні ж розповість про неї Житяні. Вижене зі свого серця боягузство — і ось зараз, в цю святочну мить, признається, що була у нього така нещасна жона — Оляна... І що він покинув її напризволяще... Грішен єсть, здатель подільський Гомін... Проводили русалочок, проводили, Щоб вони до нас не ходили, Та нашого житечка не ломили, Та наших дівочок не ловили!.. Житяна прикрила очі долонею від сонця, стежила, як над дев'ятиглавим храмом її мужа кружляли зграї сизокрилих голубів, ніби срібло розбризкували крильми. Обличчя її було переповнене тихою радістю... Гомін не захотів зараз їй нічого розповідати. Сів на горбку — йому і свято не свято, гризе його совість якийсь хробак... А рано, рано сонце заграло —

Ляйльо, ляйльо, ліляйльо. Ляйльо, ляйльо, ліляйльо...— виспівували вже разом парубки і дівчата. Житяна повернула до нього обличчя — таке просвітлене, молоде. — Чекай-но, ось я їм нашу уличанську русальну покажу. Такої вони ще не чували! — І побігла до гурту дівчат. Скоро звідти почувся її глибокий, низький голос: Ой од неділі до місяця Казали хлопці — повісяться! Ходім, дівчата, дивитися, Як будуть хлопці казитися! Ой од неділі до місяця Казали дїйки — повісяться, Ой ходім, хлопці, заглядати, Як будуть дівчат рятувати!.. І вже дзвінкі голоси підхоплюють смішну уличанську пісню. Не помітили, як сонце скотилось на дніпрові хвилі. На сході небо зсиніло, зблиснуло першими молодими зірочками. Уже потроху люди почали розходитись, як почувлись якісь зойки і вигуки. Скоро всі побачили, що по стежинці, яка спускалась до храму, ішла якась жінка. Зігнута, з розпущеним волоссям, в брудній, розірваній сорочці. До її спини був прив'язаний великий стовп з перекладкою. Руки, груди і живіт були туго перевиті вірьовкою разом із тим стовпом. Обличчя її залипло волоссям, вона вгиналась від того стовпа так, що здавалося, ніби чутно було, як тріщала її хребтина від важкоти. Вона знемагала. Ішла повільно, обережно ступаючи босими ногами, щоб та колода не звалилась і не потягла її на землю. Вона ступала кілька кроків і спинялась, дивилась на людей, ніби просила у них допомоги. А люди зацікавилися. — Дивіться, у неї на шиї теж вірьовка...— почувся чийсь голос. — Люди! Це ж наша Веселинка!.. — У кого є ніж? Дайте хоча б сокиру!.. Кілька мужів кинулося до Веселини, підхопили колоду, щоб легше було їй тримати, і почали розв'язувати, зубами розкушували кляту вірьовку. Нарешті стовп той гепнувся на землю. А разом з ним безтямно упала й Веселина. — Хто ж це її так? За що? — Хто ж — хіба не знаєте, що Свенельд її тоді силою забрав? — І красу змарновано, і долю зламано... — То все бояриня Гордина! Відьма! То вона тоді Свенельда сюди наслала... — За Щербилу лютиться... Веселинка вже очуняла, звелася на ноги. Зібрала в жменю волосся й закрутила на потилиці. На людей не дивилась. Хтось із жінок подав їй хустинку, хтось зняв із себе фартух. Руки її тремтіли. Терла долонями горло — від тугої вірьовки на шиї була зідрана до крові шкіра. Відповіла тихо усім: — Оце сім днів, як примучив мене Свенельд. У полі поставив цього стовпа, закопав його у землю та потім оце прив'язав мене до нього... Думала, вовки з'їдять... Ледве вирвала... — Леле! — жажнулись жінки. Веселинка вклонилась людям і пішла. Скалічена душею, знищена, знівечена, напівмертва. А може, і зовсім мертва... Ішла Веселина, і земля хиталась у неї під ногами. Зникала в срібних літніх сутінках, під молодими зорями. Розчинялась у вечірній імлі степу. — Куди ж вона? — здивувався хтось, бо Веселина ішла не в град, а подалі від нього. — Не чіпайте... Куди боги кличуть... Русалчин Великдень закінчився сумно. Кияни понуро розходились... Гомін подумки лютував на брата. Коли б він її тоді захистив!.. Зовсім згнидився чоловік. Убоявся впасти з височини, на яку видряпався з такими труднощами. Думав, усе перебачив, усе пережив на світі бувалець тесля. Але такого ще не чув у роді людському. Біля воріт на Житяну і Гомона чекав челядин від Щербилу. Ото наврочив! — Велів Щербилу тобі завтра прийти до нього. — Чого він хоче? — Не велів баяти про се. — Хіба не відаєш, до кого прийшов? Я ж йому брат, — Знаю. Тільки ж не кажіть, що

знаєте... Соцький бажає поставити собі великий терем над яром. А ти он який хором зробив, Гомоне. Тож він і хоче, аби ти йому терем ще ліпший поставив. — Тоді передай: не прийду до нього. І терема ставити не буду!..— розгнівався тесля. — Ой, навіщо ж я сказав!..— забідкався челядин. — А може, не відмовляйся. Брат же... — Людожер!.. Не брат... — Нам би ще до господарства треба придбати коня... і теличку яку...— озвалася Житяна. Гомін мовчав. Що вона хоче, аби він гнув хребта на цього ізрадцю роду людського?! Раптом він повернувся до неї: — Житяно, я грішний перед тобою... У мене була жона... Я її залишив напризволяще... Житяна зацікавилася. Сіла на лавці край столу — і мовчала. Нарешті спитала: — Тоді... чого ж ти тут? — Я тебе шукав. — То, може, вернись до неї... — Ніколи. Мое серце було тільки з тобою. — А навіщо це мені сказав? — Щоб ти знала. І щоб простила мені гріх. — Хай... боги тобі прощають... І я теж... * * *

Лукавий сучасний вік! Спочатку їй здалося, що, ставши київською княгинею, усі клопоти й тяжкі передуми ізійдуть з її голови. Але, ставши Ольгою, прийнявши на себе частку владарювання на Княжій Горі, молода дівчина зіткнулась із незвичними справами. Вона бачила своїми зірками оченятами, що Олег, аби утриматись на княжому столі, запобігав перед київськими боярами і віддавав щедро їм не тільки землі, збирання вір, платежів, потягів, а й княжі боброві гони і борті. Роздавав усе з медуш і комор Княжої Гори — і хліб, і оружжя, і срібні чаші, і золоті тарелі... Що ж він лишить їм з Ігорем? Її ясно-сині очі темніли від думки, що доки Ігор прибере до своїх рук кормило Київської держави, на Княжій Горі нічого не залишиться для них. Але з усього виходило, що Олег, хоча й назвав Ігоря своїм переємцем, хоча і дарував його жоні своє ім'я як знак владарювання, який він передає їм у спадщину,— все ж той лукавий Олег не поспішав відходити від влади. Молодий Рюрикович залишився біля столу, а не возсідав на столі; кермував державою, як і раніше, Олег. І ось тепер, покинувши Київ, він повів свої раті на Царгород, а в граді нікому не сказав, кому ж він передає владу. Ігор та Ольга ніби не були законними владцями. Як і раніше, порядкувала у Києві і в усій землі бояриня Гордина, що сиділа у Вишгороді. Бояриня пригорнула до себе молодого Щербила, до неї приліпився ще й боярин Радило, і старий Олій, і ще кілька бояр. А там, де ці лукаві бояри, там будуть і всі київські вельможі. Такі нині літа найомничі — літа лукаві... Вивищуються жадібні честолюбці, возносяться над зрілими незрілі, возносяться простий умом над мудрим. Щербило забрав із Княжої гори все, що можна було забрати, — коней, повози, сани, збіжжя. На почайнівських пристанищах забрав до себе ліс, що приплив од смолян і дреговичів. З нього збирається собі терем ставити над яром, де починається Боричів Тік. Уже туди зігнав різного люду повно — волочайників, теслів, землекопів. Доки Олег ходитиме по чужих землях, сидітиме вже у своєму гнізді. Нині ж Щербило сидить у Вишгороді, поки здателі-рукомесники ставлять терем. Бистроока, чіпка бояриня вдає, що в Києві немає ні Ігоря-переємця, ні його жони Ольги, а є тільки вона!.. Тоді Ольга випросила у ключниці-челядниці ключі від усіх комор на Княжій Горі. І щоранку на світанні видавала поварам, постельничим, конюхам все, що їм треба на день. Більше нікому нічого не давала. І раптом все розлетілося в порошок. Коли вже Олега не було в Києві, во град

увірвався вихором цей невгамовний перелесник Свенельд зі своєю новою дружиною. Вічно голодні, обідрані, захланні його варяги увійшли на Гору і зайняли всі тереми і навіть Ольгові палати. Почалися щоденні учти. Спочатку молода княгиня терпляче видавала їм і м'ясо, і брашно, і меди. Далі — обурилась. Чи довго вони ще тут сидітимуть? Геть усе спустошується, ніхто не поповнює засік, всі тіуни перебігли до Гордини!.. І раптом там опинився й Ігор... Це було щось неймовірне. Терла своє чоло тонкими пальчиками, супила брови. Бачила, як челядники при зустрічі з нею опускають очі, а дехто сторониться. А боярині й болярини заходяться мовчазним сміхом і одвертаються. За спиною кидають їй услід: "Царівна!.. Ольга, бач!.." І не було при ній жодної служниці вірної, яка б щось могла їй розповісти і порадити. Виходить, даремно засуджують болгарських цариць і велможниць, що вони тримають біля себе зграї вірної челяді... Воно ж і справді: коли хочеш високо сидіти, треба все на світі знати, все чути, все розуміти. Самими своїми вухами та розумом не осягти довкілля. Та вже було пізно їй думати про це. Взяла в Олегового конюха, що доглядав старого Лебеда, повоз і сама поїхала до Вишгорода. Терем боярині Гордини стояв на зеленому узвишші, над берегом Дніпра, попід темним старим бором. Ще здаля запримітила, що на горішній його частині і у великій центральній вежі високі напівокруглі віконця висвічуються барвами веселки. Здивувалась — звідки тут, у цій глушині, ромейське скло? Довкола терема високий паркан. За ним ховається дворище з господарськими будівлями. Біля воріт на розстеленій свиті сидів сліпий сопілкар. Мружив ями очей до сонця, лінкувато награвав то на одній, то на другій сопелі. Ольга спинилась поруч з ним, послухала хрипливату гру дудок. Музика наставив своє вухо в її бік і продовжував грати. Мабуть, відчув, що хтось тут є. Вона підійшла до воріт і спинилась. Що скаже? Чого приїхала? Забирати свого мужа? Кланятись боярині Гордині? Її тут не чекають. Але як радітимуть приниженню царівни! Київська княгиня!.. Завтра ж реготатиме з неї увесь Київ... — Ти постукай билем, бо вони там не чують,— почула за спиною голос сліпого сопілкаря. Княгиня поникла головою, підійшла до діда. — Що там за гульбище? Ніби учта якась... — Ага, для молодого князя привезли його жону — Прекрасу... А ти хто? Чия челядниця? — Я? Я від княгині... від Ольги... Руки сопілкаря на мить спинились, потім він підхопив кілька сопілочок і одночасно почав награвати по черзі на кожній з них. Здалося, що біля нього на зеленому лужку застрибали, загомоніли, задзвеніли якісь пташечки з дивними голосами, якісь зайченята, якісь мишенята... Але Ольга отетеріло стояла і нічого того не чула. В Ігоря є жона? А хто ж тоді вона йому? Заблукла в цих лісах і лугах душа, чужа усім під цим широким сонячним небом... Їй не було місця на таких безмежних роздоллях цієї землі... Здогадалась: це Свенельд привіз йому жону. Цей хитрець хоче прибрати молодого Рюриковича до своїх рук... О Ігоре, простий душею і розумом муже!.. Бідна твоя голівонька!.. Але... Вона — Ольга! Їй дано ім'я переємниці київського столу. Її рід не худий боярський, а князівський рід! Царський!.. Хіба вона не законна жона спадкоємця київського столу? Щоправда, Ігор язичник. Йому дозволено мати стільки жон, скільки він захоче. Це не християнський володар, якому Бог посилає одну-єдину законну жону... Тож виходить, що вона буде

однією з багатьох жон. Так, як і в Малка деревлянського? Але чому він їй нічого не сказав? Чому опинився у Вишгороді, у боярині Гордини? Свенельд і Гордина тепер заодно? Вони хочуть зробити Ігоря своїм слухняним князем, а її випхати з Княжої Гори? Молоду княгиню почала трусити пропасниця. Їй зробилось холодно серед гарячого літнього дня. Але вона багато що збагнула. Бояриня Гордина, певно, відчула, що Ольга робиться справжньою господинею на Княжій Горі і що її, Гордини, веселі часи скоро скінчаться... Боржій назад!.. Поможі, Боже, знайти праведну стежу заблуклій у нетрях людських підлот душі... Сьогодні перемогла бояриня Гордина. Але ж від поразок починаються перемоги. І не може бути, щоб людина, яка вознеслась нечестиво, довго утрималась на тій висоті. Щоб людина, яка довіряється лестивим, згорбленим у поклоні лакузам, які усміхнено словоблудять і ховають меч за спиною, щоб ця людина стала надовго володарем. Бо все минає, лишається тільки честь... На Княжій Горі було чомусь безлюдно. Уже побігли щурі з лодії, котра починає тонути? Але вона, Ольга, не хоче втопитись! Упала на коліна перед іконою Богоматері у своїй світлиці. Та слів молитви не було. В голові кружеляли, летіли вихори, як осінні вітри. Почекайте, не забивайте памороки, хіба вам не шкода сивизною інею вкривати русі коси юної жони? Але ж вони не могли спинитись, були невблаганні... Ні, сама вона нічого не придумає. Їй треба піти до людей... Ось хоча б до Житяни... О, так, ця добра чарівниця замовить слово і... поверне їй мужа. Житяна поралася сама. Гомін комусь ставив дім — від рання до вечора не буває вдома. — Біда у мене, Житяно, — заговорила молода жінка. — І не можу молитися... Щось робиться в мені... — А яку ти молитву знаєш? — спитала Житяна. — "Отче наш". — Я теж знаю цю молитву. І більше ніякої... Але що в тебе, дитино? — Мужа мого... хочуть відібрати від мене... Привезли Ігореві його жону з Новгорода, Свенельд привіз. — То хіба вже така біда? Ігор язичник, скільки захоче, стільки й матиме собі жон. — Але ж я християнка. Я не можу так... — Куди подінешся в цьому світі. — Поможі, кажуть, ти вмієш причаровувати. — Даремні слова люди кажуть...— і усміхнулась самими очима. — Народиш дітей — будеш миліша для мужа. Любиш його? — Н-не відаю... Мабуть...— засумнівалась юна княгиня. Вона й справді того не знала. Спочатку хотіла вижити в цій землі, бо назад їй не було вороття. Потім захотіла ще й владарювати, бо таке було призначення її роду. Тепер дивилась на себе сторонніми очима і сповідувалась перед невідомою жінкою, простолюдинкою. Вона таки не любила свого князя, любила ту славу, яка сяятиме навколо нього в майбутньому. — Значить, не любиш. Але все одно — народи від нього дитину. Це у тебе єдина стежка для перемоги. — Але... як же? — Княгиня почервоніла, сльози затуманили їй очі. Вона не вміла говорити про такі звичайні людські речі. Її вчили ховати від потаємного світу народження людини, і самі дорослі ховались. Крім того, він... такий бридкий... у рудому волохатому волоссі груди й плечі!.. Ольга зіщулилась. Житяна ніби здогадалась. — А ти закрій очі. І не розплющуй. Будь ніжною і ласкавою, не протився йому. Все прийде потім. Жіночі втіхи, буває, пізно визрівають. Так у життя київської княгині увійшли прості люди, київські подоляни. Спочатку це була Житяна і її муж, потім кожухар Білокіз, потім інші... — Ти ж поможи нам, княгине... Віддай киянам

торги на сіль. Бояри все собі підгребли!.. — Зніми з нас важкі потяги! Ніколи таких не було! — скаржились орачі-смерди. Вона всім обіцяла. Ходила по вуличках Подолу, заглядала в бідні хижі... Все запам'ятовувала, всіх вислуховувала. Через тиждень з'явився на Княжій Горі Ігор. Перевтомлений, байдужий до всього, чужий. Вона ж чекала його з жагучим нетерпінням. Та, побачивши такого, розгубилась. Як звернути увагу на себе? Як запалити в ньому хоч іскрину любові? Виснажений втіхами і медами, Ігор навіть не дивився на неї. Даремними були її приготування! За намовою Житяни прибрала широке ложе яскравими паволоками і шовками, які тільки знайшла в старих княжих скринях. Над ложем розвісила шовкові полотна, з'єднавши їх вгорі у вузол — і вийшло ніби намет над ліжком. Мостини вислала ведмежими шкурами. У глеках розставила всюди чарівні квіти кохання — від Житяни принесла: ромен-зілля, волошки, мальви. Під подушку поклала вузлики з якимись чарами. Пахноти всього степу опинились у цьому затишному виталищі. Все тут чекало на свято кохання. Але Ігор, хитаючись, не умившись навіть, бухнув на це ложе і заснув. Княгиня терпляче чекала. Минула ніч, а він так і не прокинувся. Сонце уже підбилося вгору. Вже іскрило веселками стіни ложниці. Вона глянула на себе — і жахнулась: зім'ята одежа на ній, з-під убруса вибілося волосся... І вся вона перем'ята і сіра. А він ось-ось прокинеться! Хутко підхопилась, зодягла довгу білу сорочку із срібlistої паволоки з великим вирізом на грудях. Розплела косу й пустила волосся хвилями по спині. Ще встигла ткнути волошку над скронею. Взяла люстерко — ніби богиня Лада спустилась з оболок! Глянула ще раз — яка ж вона гарна! — Хто тут? Де я? — Це Ігор. Він нічого не міг утямити. Спочатку думав, що все це йому сниться, що він ще не прокинувся. Бо там, у житті, був регіт, крик, брутальна пиятика, хтиві очі, жадібні до втіхи, і жіночі руки, які тягли його за шию... І ті руки, які підливали йому в келих... І хтось гарячий, міцний, що тягнув його на ложе... І знову очі — чорні, сірі, блакитні, смарагдові... О, скільки очей тих цілило в нього, у його зіниці, випивало його силу. — Ти повернувся додому, голубе мій! — Богиня Лада підняла над ним свої срібlistі рукави-крила.— Я тебе так довго чекала!..— М'яка теплінь пахучого тіла враз сп'янила його. І сп'янила ця затишна, таємнича тиша... О богине Ладі! Нарешті він удома... * * * Чим більше Щербило втрачав у собі минулого, тим легше вивищувався над іншими. Може, тому якась легкість піднімала його, що душа його ставала порожнішою і від того легшою. Проте втрачав одне, знаходив інше. Втратив свою мрію у щастя, та знайшов віру в багатство. А скоро повірив, що багатство — то і є щастя. Колись дивився на владців із зачаєною заздрістю. Вони йому здавалися всезнаючими, всевіуючими і всерозуміючими. Приглянувшись ближче до них, збагнув, що вони такі ж самі люди, як і всі, а тільки мають владу, яка дає їм силу над біднішими від них. А влада була в тих, хто добрами набив свої комори, тереми і повалуші, бо вони можуть ту владу купити. І не лише владу, а й щастя, Цей шлях показала йому бояриня Гордина. Щербило побачив її ще раз, коли Гордина почала жити разом із Олегом. Вона примчала на Княжу Гору на трійці сірих, у білих яблуках коней, стала на весь зріст на повозі і з загадковим усміхом розглядала перехожих, що кланялись їй низенько, аж до землі. Ніби це була не звичайна бояриня,

дочка Бодцева, а володарка Києва. Біля її колін гордовито позирав на людей величезний сірий вовкодав Ведмедко. Він сито мружив очі й лякливо шулився. Йому не подобалось, що так багато людей проходить повз нього... Гордина ж ніби й не бачила тих шанобливих поклонів бояр і бояринь, вони були для неї ніби тіні, що ковзали по її великих чорних очах. На Щербила лише бровою повела. Він аж затерп від несподіванки. Он як вознеслась молода бояриня... Добрий захист знайшла собі! Тепер за її спиною стояв цей жорстокий прихोдець і керував її руками усією землею. Вже пізніше побачив її десь перед походом Олега на Царгород. Повіз до Вишгорода вимогу варяжинів — віддати їм триста гривен від Києва і триста від Новгороду. Олег бесідував із тіунами. А бояриня Гордина тим часом спитала в Щербила: — Давно служиш у дружині? — Давно... — Почервонів, бо не знав, яку розмову приготувала йому господиня Вишгорода. — Маєш уже весі чи оселища? — Нічого не маю... — Час би й мати. Хіба київський волостель такий скупий, що не шанує своїх вірних челядинів? — Це вже вона до Олега говорить, бо той відпустив тіунів і повернувся до них. — Челядинів багато. Усіх не обдаруєш, — буркнув Олег. — Але ж вірних не так уже й багато, володарю, — м'яко заперечила йому Гордина. — А хіба сільце Дитятки отам, під Києвом, комусь віддане? — Добрими, сяючими очима вона поглянула на свого владцю. Той махнув рукою. Мовляв, можна й віддати, але вона не вгамовувалась. — Вірний наш соцький ще вірніше послужив би нам, коли б мав землі і був воєводою. Олег від такої зухвалої несподіванки аж витріщився на неї. Пощо так настирливо його порадиця піклується про цього молодика? Хіба тому, що красень он який. Але ж простолюдин... Хіба що... показує перед ним свою щедроту. А Щербилі тоді аж дух забило. Упав на коліна, бив поклони і боярині, й Олегу. Та він протягом усього життя буде повзати у них на колінах за оті Дитятки... А за воєводу — і в огонь і в воду!.. Олег знову буркнув: — Молодий іще в воєводи. — Великий володарю, тебе мають захищати молоді та сильні мужі, а не трухляві пеньки. Та ще й зрадливі! — м'яко розсердилась бояриня. — Ти маєш триматися силою нових людей, із простолюдинів. Бояр треба подалі віддалити. Сам же про це казав. Олег кречнув, щось протягнув, ніби згідливе. Тоді бояриня Гордина підняла Щербила з колін. — Негоже вірному воєводі так довго стояти. — На рожевих тугих щічках сміялися до нього ямки, та голос був поважний і владний. Незбагненна ця Гордина! Чародійка ця бояриня!.. — Красно дякую... Красно дякую!.. — Дякувати мало, — раптом підійшов до нього Олег. — Іди нині до Києва, візьми усіх моїх остророжників та мечників і моїм іменем збери із градян іще триста гривен на варягів. Інакше збунтуються. Лихо буде. — Звичайно ж, — підхопила його слова Гордина. — І менше треба думати про Веселинку. — Авжеж, я знаю... — заметушився сум'яттям у душі Щербило. Звідки вона знає про його колишню ладу? То ось чому до нього тоді лиш бровою повела — й ані словечка доброго!.. І ще спромігся додати: — Вона жона була Свенельдова... — Була!.. — якимось криво осміхнулась Гордина і змовкла. Щербило поспішив відкланятись — треба тепер виконувати наказ київського володаря. Його іменем мав збирати знову із киян гривни на варягів... Бо він тепер воєвода!.. А що йому Веселинка? Зганьблена Свенельдом жона... Добре, що він тоді не захистив її, як те

вимагав братець його — Вратко-Гомін. Йому не варто сваритись із Свенельдом!.. Щоправда, братець вліпив йому два ляпаси... І відмовився ставити терем. Та він ще поквитається з ним. На кого, брате, руку піднімав? На київського воєводу, якого сама бояриня... і сам володар Київської країни підняли із колін!.. Хто із бояр не мріяв стати воєводою? А ось він — простолюдин, нікчема, підніжка, челядин, син теслі,— він тепер воєвода Києва. Тепер потрібно міцно триматись Олега — які заздрісні роти роззявлять на нього київські багатичі, які прокляття вже завтра,— коли всі дізнаються про цю новину,— які прокляття полетять йому в спину... Що ж, для них у нього буде одна відповідь — меч. Сила меча заткне їм рота. Сила більша за всяку правду і всякий закон... Тепер, маючи ту силу він, колишній простолюдин, матиме право і на багатого і на бідного... Отакий-бо він, челядин великого Олега!.. І ви, кривдники його, тремтіте нині, за кривди будете в одвіті перед ним, як перед Богом... О, тепер йому підкоряться і земля і небо!.. Чуєш, дурню Гомоне? Хоч і брат кривний, а обиди й тобі не забуду... Так думкою возносився молодий воєвода, вчорашній простолюдин, син подільського теслі, брат Вратислава-Гомона. А цей і не згадував його. Часом проходив повз Боричів Тік і бачив, як швидко спинався вгору терем Щербила. Як день у день тисячі погоничів звозили ліс із почайнівських пристанищ, десятки теслярів робили зруби й укладали стіни — і терема, і комор, і клунь, і обори, і стайні, і сажу... Одного разу подоляни першими угледіли, що терем вибудувався з усім величезним двором. Великим, важким громадям навис над Гончарною вулицею, обнесений високим щільним парканом. Тяжкий, владний, як і сам Щербило-воєвода, що тепер якимось поважчав, став повільнішим у рухах, неповороткішим не від старости чи гладкості, а від переситу власною величчю. Дивились люди йому вслід — що робить влада з чоловіком!.. Ніби гусак у табунці гусок. Ще й оком якимось прискалює. Тьху, та й годі... Одного дня Гомін уздрів, що Щербило простує йому назустріч. Не хотілося вітати, але де ж подінешся — кривний братець. Спинився, обіперся на жердину, яку ніс з собою, чекав, коли Щербило підійде ближче. — Не хочеш і привітати мене! — Щербило чомусь ніби аж захрип від досади. — Чому ж? — Гомін вклонився.— Вітаю тебе, брате. Здоровим будь. — А терем уже стоїть. Бачив? — гордовито поглянув у бік свого двору воєвода.— Як тобі? Гомін раптом засміявся. — Ну й стайню поставив! Ні вікон людських, ні дверей. І кого ти в ньому триматимеш? — Але ж он який великий! — вигукнув Щербило.— Ти б такого не зміг... — Де вже мені! Такого здання для людей не поставив би. Хіба що для худобини. Та, може, тобі таке й треба?.. Га-га-га!.. Гомін реготав, а Щербило дивився на його смагле, молоде, хоч уже і в ранніх зморшках лице — дивився з ненавистю і думав, що то все від заздрощів. — А що тобі... не подобається? Що? — спитав у брата. — Чужі заповіді в душу взяв, брате. Думав не про високе, а про низьке. Забув своїх богів. — Що боги? Сильний сам стверджує свою силу, а слабкий шукає її у богів. — Яка в тебе сила? Упосліджуєшся перед сильними, то й маєш їхню силу. Їхню ж волю творити мусиш, не свою!.. Що сказати на ці гіркі та справедливі слова? Щербило мовчки повернувся і пішов до свого двору. Гомін дивився йому вслід і дивувався: невже цей поважний муж, цей воєвода — його рідний брат? І що за сила ота влада, оте багатство, котре дає влада,

що за сила, що вона геть зовсім перевертає людину і робить з неї отакого захланного покруча? Диво дивнеє, та й годі. І попростував собі Гомін далі. Надумали подільські теслі поставити біля Оскольдової могили замість спаленої церквиці невеличкий храмець. Гомін, перший здатель Києва, ішов до Оскольдової могили, щоб зараз розміряти землю, забити кілочки, де треба починати ставити той храмець. Бо й справді, старі люди мовлять, що віки мимолітні і времена смертні, і люд німотять прийшли чужаки — і все зникає у ріці безконечности. І спинити їх нічим, окрім творінням душі і рук. Так і надумали оживити пам'ять про свого державця, про велич їхньої Країни Руси. Тоді й постане совість супроти властоїмців, і заплаче душа, і обізветься словом. А там, де є слово, не зникає пам'ять роду і сам нарід воскресає із німих і мертвих часів. Ні, не честолубець він, вдатний подільський тесля Гомін, бо все життя йде тяжкими дорогами правди і не шукає собі мзди ні від людей, ні від богів. Радість і біду приймав звично, не біг їм назустріч та й не тікав од них... Був упевнений, що коли кожна людина лишить по собі добрий слід на землі, вродить для нащадків і великий урожай Добра. Неодмінно вродить! Бо слова, як і віра в Добро, мертві без доброго діла. Якби міг, ходив би поміж людей і кожного переконував би: людино, зроби хоч крапельку добра, залиш по собі хоч одну його зернину!.. Бо й справді, звідки ж воно вродиться, те Добро, коли його не сіють в сій благословенній його вітчизні... Отака у нього віра, своя — і в себе. Вона й рятує його душу від спокус суєтного світу і возносить його над сірими буднями клопотів... Отакий дивний братець менший у воєводи Щербила! Різними дорогами ходить слава і честь двох синів покійного Златорука-майстра. Мабуть, так уже влаштований наш світ, що все в ньому врівноважено — для розуму і для безуму однакове місце в ньому. Уже вечоріло. Гаряче літнє сонце котилося до овиду. Земля пахла розігрітою пилюгою, зів'ялим від спеки листом. Гомін розмірковував про брата, про себе, а тим часом робив свою справу. Уже коли сонце гойднулося на хвилях Дніпра, розігнув спину. На жердині, яку ніс із собою, робив зарубки-позначки — то виміри його нового храму — Оскольдового. Зібрався було рушати додому, коли якийсь підозрілий шерхит кушів, тріск сухостою, засапане дихання насторожило. Тривожно огледівся. Не побачив нічого, лише спиною відчув присутність поблизу людей. Відбіг до могилки з хрестом, уперся рукою в дубове, уже зчорніле хрестовиння. І цієї миті побачив, як з усіх боків почали його обступати якісь люди, що ховалися в кущах. Хто з паліччям, хто зі списом в руках. Поруч вигулькнув і тої ж миті сховався в заростях волхв Перуна. Вузькогрудий, блідий, тихий чоловічок, якого знайшла колись бояриня Гордина. Що йому потрібно? Гомін стояв, мовби заворожений. Якесь терпке й липке передчуття невідворотности скувало його сили. Тікати? Не знає за собою ніякісінької вини. Та все ж хтось усередині його кричав: біжи! Лети! Швидше, швидше-бо!.. Рвонувся з місця — наткнувся на виставлені до нього списи й дрюччя. Не відомі йому мужі дивились на нього з невблаганною злістю, безпощадністю, зловтішністю. Ну, просити милости у них не буде... Стояв і чекав. — Беріть його в залізо. Живцем! — крикнув високим, якимось ляскучим голосом волхв. Невже це Перунів святитель має отакий паскудний, свинячий голос?! Гомона вмить скрутили. Хтось вихопив його жердинку, зламав об коліно. Руки й

ноги його скрутили залізними ланцюгами. Кинули на землю і довго вовтузились поряд. Хрустіли сухі гіллячки, шаруділа під підошвами суха трава. Потягло димом. А сонце вже сідало за ліси... Поцупили за ноги, кудись кинули. Хтось упав йому на живіт, хтось притиснув коліними його голову. І враз гострий, пекучий біль в очах!.. — За що-о-о? А далі вже не чув свого крику. Бо летів у прірву небуття, у чорноту болю... Не чув, як верещав над ним волхв, захлинаючись власною ненавистю: — Хай вразить тебе прокляття Перуна! Хай діти твої будуть вигнаними із дому свого! Хай рід твій скрутить ганьба. Відступник від богів наших! Хай спопелить тебе Перунів вогонь і Перунів меч... Хай згорять твої чорнобогові хороми!.. Ніколи тепер не побачиш їх! Ніколи!.. А тепер одведіть його до Києва... Киньте на торговищі... На посміховище курям і свиням! Гомін не міг чути цих проклять. Не міг і бачити, як блищали у відсвітах жертовного полум'я водянисті очиці знавіснілого волхва, як переможно тряслись його сухі синьожилі руки, як лиха радість кривила йому вуста від почуття звершеного подвигу. Не буде тепер возводити на землі свої дивні хороми цей гордий здатель!.. Його скотили в якесь рядно і бігцем понесли невидимими лісовими протоптами до подільського торговища. Волхв не встигав за мужами. Задихався, спинився. Возвів руки до неба: — Кара прийшла відступнику! О, тепер волхва буде любити Княжа Гора. І новий воєвода Щербило. Волхв був упевнений у цьому... * * * Доки була повна сподівань, чула себе сильною і мудрою. Спочатку сподівалась на силу своєї вроди. Знала, що досить було ближче підсунутись до свого велможця так, щоб він відчув запах її тіла, — і враз здобуде над ним перемогу. Вона тоді качалась у ній, як сир в маслі. Усе було дозволено їй: любила посміятись в очі з бояр, встрявала в будь-яку розмову, говорила навіть дурниці і була певна, що всі нею захоплені. Більше того, бояриня Гордина змушувала Олега роздавати всім, хто оточує їх, багаті дари і чини, бо знала, за це будуть їм ще більше кланятись і вірніше служити. Перед нею запобігали всі — від челяді до бояр, але ніхто не любив. Уперто називали злою, відьмою, чаклункою, блудодійницею, ненаситицею. Вона це знала, але перестала на те зважати. Купувала довкола себе прихильність і приятелів, гадала, що купує довічну вдячність їхню. Потім почала з відчаєм помічати, що краса її мимолітна. Біля рота від частого усміху залягли глибокі борозенки, які вже не випрямлялись. Від того рот її якось обвис, обвисли й зів'ялі щоки. На лобі виборознилась не одна ниточка зморщок. Але найгірше, що побачила: сохне, сохне на її руках і на всьому тілі шкіра. Сохне — і нема спасу! Ніякі мастила заморські, ніякі припарки зелениць не могли зробити її тугою і, як оксамит, м'якою. Тоді Гордина ніби схаменулась. Згадала, що вона жінка і мусить, як і кожна жона, народити дитину, для велможця свого нащадка. Мабуть, він таки чекав того ж самого. В перші роки свого владарювання не дарма ж позбувся Ігоря і не пускав його до київського княжого столу!.. Та роки вереміїлись, намотувались на колесо часу, а нащадка не було. Олег уже й перестав обнадіяно поглядати на гнучкий стан боярині. Зникло в його старіючих очах чекання. Але Гордина ще була в силі, ще чула себе молодою і продовжувала сподіватись на диво. Гребла до себе землі в Подесенні, срібло, золото, узороччя, набивала комори добрими — все для майбутнього свого переємця. Двірська челядь

тішилася. Обідрані, босоногі киянки водили за собою зграйки смаглих дітлашків — їм не було коли дбати про багатства. А бояриня — бач!.. Тоді Гордина почала приманювати до себе воєводу Щербила. Робила це легко, звично грайливо. У неї з'явилося нове сподівання... Через те й ублагала Олега, коли ішов на Царгород, залишити його в Києві. А тут ніби з неба звалився Свенельд зі своїми новими варяжинами. Привіз Прекрасу для Ігоря. Не знала, що робити з ними. Подумавши, забрала у свій терем до Вишгорода: ворога краще мати перед своїми очима, аніж чекати зустрічі з ним із-за рогу. Свенельд і Прекраса нагадали їй, що в Києві ще є Ігор та... ота царівна... Ольгою наречена тепер. Спочатку вона не зважала на них. Надто простий розумом цей рудий вайлак, хоча й князівського роду. Звичайно, перетерта життям його жона, яка дісталась йому насильно, ще молоде дівчисько і їй не до Києва. Але Прекраса! За її плечима Свенельд і варяги. Кажуть, що десь у Новгороді у Прекраси лишився син — Ігоревич. Сподівання боярині Гордини опинилось над прірвою... Тим більше, що Свенельд відразу ж привів Ігоря з Києва до Прекраси у Вишгород і штовхнув його до неї в ложе... Свенельд задоволено смоктав меди із срібних чаш, хтиво позирав на Гордину, часом невнарок пригортав за плечі, а в голові плів нові сіті. На кого? Раптом Ігор заявив, що хоче додому, до Києва. Його й не тримали — іди! І ніхто не думав не гадав, що він не повернеться назад. Прекраса справді була гарна і ніжна жона... Та коли Ігор все ж не повернувся, то і Свенельд, і Прекраса, і Гордина враз збагнули: на дорозі їхніх сподівань постало оте дівча... ота Ольга... Бояриня Гордина веліла вивести своїх баских коней, накинула на плечі сріблисто-прозорі ромейські шати, на чоло наділа бронзовий начільник з підвісками-дзвіночками і майнула на Княжу Гору. Як і раніше, з-під коліс її повоза вусібіч випирскувало й розліталось птаство, низько кланялись услід і челядь, і бояри... Та все ж упіймала похапливі, задля годиться поклони, якісь грайливі блискітки чи глузи в очах людей. Десь кольнули біля серця м'які шпичаки, які віщували щось нове, ще незнане, але невідворотне... Якимось краєм її душі торкнулась думка, що вона видерлась на вершину влади тимчасово, що вже та влада ось-ось висковзне з її рук... І тоді настане для неї час розплати — неблаганний і невідворотний... Але куди ж тепер відступати? Так, Олег старий. Втрачає до неї охоту і байдужіє. Тепер більше думає про власну славу та про свого переємця Ігоря... З усієї сили хоче його підперти своєю рукою — ото й дівчиську тому, заблуклій царівні-ізгою передав своє ім'я... То все, щоб Ігоря підперти своїм іменем і славою... І тим продовжити своє життя на землі... Об'їхала Княжу Гору й угледіла новий терем. Не терем — теремисько, кріпость під самою Горою. Восени ще не було його. Либонь, це ж Щербило побудувався! Швидко ж утверджує себе воєвода! Та й місце своє знає: не виперся на Княжу Гору, а нижче неї, проте і не зовсім унизу, де стоять доми і хатки простолюддя. Душа її розправилась. Ще не все втрачено! У неї є ще воєвода Щербило... Натягла віжки — і помчала до Бабиного Торжка. Біля довгих рядів арамейських купчин зійшла і почала оглядати рундуки. В них на лавицях лежали купами дивні паволоки, золотисті брачини, вольниця, китайські шовки, намиста, напалки, чобітки, перлами вишиті. Купами стояли срібні чаші, тарелі, глечики, лагвиці

— і всі розмальовані, розцяцьковані, мереживним плетивом оздоблені. Що воно за такі лагвиці і глечички? Троє купчин у чалмах, що лінкувато сиділи напівлежачи на килимі, котрий був простелений просто на траву поряд із рундуком, упіймали зацікавлений погляд багатої жони й миттю підхопилися. Один розкинув перед нею золотисто-прозорі тонкі узороччя, другий бряжчав напалками й намистами, третій підсовував дивномережане срібне люстерце. Їхні красиві чорні очі, що молодо блищали посмішкою, враз стали якимись догідливими й улесливими. Гордина тільки повела собою бровою й ткнула пальцем в мереживний срібний глечичок. Купчина тої ж миті подав їй кілька таких глечичків, відкривав затички й подавав нюхати. — Пахнота! Ах... ах! Чудовна! — прицмокував язиком. На неї повіяло подувом якогось чародійства. Взяла один, другий, третій... А поряд — стояв окремо — якийсь білосніжний, пукастий і... чомусь дуже простий — без прикрас. Вона підхопила і його. І раптом один із торговців побілів, витріщив на неї очиська, обличчя його вмить змокріло від густого поту. — Не можна!.. О-о... — він скривив уста і закотив під лоба очі — враз зробився схожим на мерця. Отрута? Вона ще раз потяглася до того дивного білого глечичка — невже отрута? Купчина показав пальцем вгору, другою рукою схопився за живіт. Так, це була отрута. Довгі вії боярині затремтіли, під ними зблиснула і тут же згасла якась думка. Вона рішуче простягла руку і взяла білий глечичок. — Три гривна... три гривна... — купчина ще й показував їй на пальцях, що з неї вимагається три гривни за те. Вона висмикнула з-за пояса гаман, на долоню висипала все срібло. Трьох гривен у неї не було. Вона відклала вбік той глечичок і показала рукою, що бере його собі і що зараз принесе гривни. Скочила на повоз і помчала до двору воеводи. В душі каламутилось якесь зловісно-приємне торжество. Хай спробує тепер хтось перейти їй дорогу!.. Уже вечоріло. Бузкові хмари сіяли на землю прозори-стосрібні тіні. З Дніпра потягло вологим лугом. Біля князівської стайні здаля побачила Ловеля, який виводив коней. Либонь, Ігор кудись їде, чи не до Вишгорода, до Прекраси? Нарешті... Воевода Щербило був приємно здивований гості. Увесь ніби світився радістю й теплом. Бояриня окинула оком двір, задоволено посміхнулася — добрий господар з нього вийшов би! — Думав колись, що матимеш це? — Не думав не гадав, боярине. Це все... від тебе... — Поможи нині й мені... Хіба не заслужила в тебе? — вона грайливо повела бровою. Йому здалося, що в швидкому, якомусь дивному її погляді з-під довгих вій було щось... закличне... О ні, то тільки здалося, а він захвилювався. Пригладив на голові волосся враз змокрілими долонями, ніби щось пригадував. Таки ж пригадав, що так вона подивилась на нього тоді, ще першої зустрічі. Що цей закличний погляд і повів його з батькового дому... Але ж нині вона повелителька, а він воевода її ласкою. Хіба він може думати про неї? О ні, у нього тепер ніяких надій... Він може їй лише кланятись, дякувати і дякувати... — Спасуть тебе боги, боярине. Вік пам'ятатиму... Віддячу ревною службою... Обличчя боярині враз зіщулилось — невже він нічого не збагнув? Як і тоді? Невже він здатен тільки повзати від вдячності?.. Від гіркого розчарування згасли її очі, наповнились тугою, обвисли уста. — Мені зараз потрібно три гривни, воеводо... У борг. Ненадовго... Щербило заметушився, догідливо зігнув шию — він дасть їй і тридцять

гривен, хай тільки швидше іде звідси. Він не знає, як поводитись з нею, він боїться її розсердити, він не розуміє цієї загадкової жінки. О боги! Це від неї падають на нього всі милості київського володаря! Він не хоче їх втратити. Поможіть йому!.. Гордина похмуро спостерігала, як воевода відкривав тремтячими руками скриню, як важко і глухо дзенькали срібні гривни. Сумнів закрадався в її серце: чи зуміє він побороти своє челядинство, своє холопство в собі... А коли ні? Хто ж у неї залишається? Свенельд?.. Щербило чи Свенельд? Повз двір воеводи пробігли якісь люди, потягли щось важке на ряднині... Позад їх захекано біг підтюпцем волхв. Отой тихий, лагідний, улесливий до всіх чоловічок... Здається, він єдиний, хто не хоче повелівати людьми і задоволений тим, що має... — Так я чекаю на тебе, Щербиле, завтра увечері. Не забув же дороги у Вишгород? Він сподівався цих слів — і боявся їх. Побоювався, що не почує, — все ж таки почував їх. І ось вона сміється своїми загадовими іскристо-карими очима і вже не чекає відповіді... Уже мчить на Гору, до Бабиного Торжка. Він колотився душею... Невже він має стати супроти владного Олега?! Поглянув на свій терем, на величезний двір. Ні, цього він уже нікому не віддасть. І села свого не віддасть. І лісу й поля також не віддасть. Волога прохолода потягла з-за Дніпра, згасила бузкові сутіні хмар. Дихати стало важче. З Перунового требища зірвався відчайдушний нелюдський крик. Певно, той безгомонний волхв, завжди догідливо зігнутий перед можновладцями, з тихим голосом, розпростував свого хребта, приносячи потаємні треби Перунові... Зірчастий літній вечір спадав над Києвом... * * * Ріка вже убралась в золотисто-мідні береги. Ранками розгортала, як дбайлива господиня, сувої густих сивих туманів, стелила ними луки. Коли починало лінкувато викочуватись над землею сонце, в золотавих відблисках хвиль ріки життя гойдались зграї метушливої ситої крякви, нирків, чирків, диких гусей, гордих лебедів, які, відлітаючи в вирій, перепочивали тут. Дедалі частіше кияни поглядали на холодіючу блакить неба, на глибоко-сині хвилі Дніпра, які мали вивергнути на пристанища Почайни важкі лодії Олегової раті. Чомусь вони барилися — не стукали носами об дерев'яні мостини увозів, обезлюділи київські торговища, наче завмерли... Ніби проковтнула ріка Перуна — Дані-пер — київських воїв. А може, клятві печеніжини десь забрали всіх у полон біля ревучих порогів і перебили чи продали в полон яко рабів. А може, думалось, Олег і його старшини бенкетують у царгородських палацах із велемождцями і царями, а ще, може, так обтяжені даниною, що надто поволі добираються до Києва проти течії ріки. У мовчазних тривожних здогадах притихли київські вулиці. В кожному домі, в кожній оселі хтось та пішов з Ольгом і його варягами. Когось та чекали з походу. Та ніяких вістей не було вже кілька місяців. Уже й осінь... Час збирати врожай, плоди літньої праці землі й людей. Свенельд і собі думав про власний урожай. Думав про те, що поспішив привезти сюди Прекрасу, що тепер вона для нього мовби пута на руках і ногах. Заважала йому і бояриня Гордина, яка зваблює його частуваннями й грайливістю очей і тугих грудей. Але такого добра має досить від своїх жон і челядниць. Мабуть, гадає, що Олег вже не повернеться, і шукає, на кого б обіпертись. Хоче, бач, і далі лишатися зверху. О, він уже вивчив її честолібну спрагу!.. Бачить, як щедротами пригортає вона до себе бояр і різних послужливих

челядинів, як ходить по торговищах і роздає обіцянки сторонським купцям, аби навесні прибули з ще більшим крамом; і до градян повернулася — веліла не брати з рукомесників мита, якщо вони ввозять свої вироби через градські ворота... А все то їй підказує Щербило. Крутиться побіля вишгородського терема, приворожила його та бояриня!.. Але Свенельда і варягів вони не чіпають. Бояться, ге-ге! Чи такий він дурний, щоб не додлубатись, чого жадає ця веселоока бояриня!.. О ні, Свенельд ні з ким не хоче ділити влади в Києві. Хоче мати її сам, як те колись зробив Олег, — іменем Ігоря. Київського володаря нема, хтозна чи й прибуде. Треба вже думати про себе, Якщо Свенельд пристане до боярині Гордини — бути йому її ницим челядином. Якщо підніме своїми мечами князя Ігоря — бути йому керманичем поруч з ним, бо того обділили боги жаданням влади і великої сили. Жона його, щоправда, вдатніша від нього, але вона заклопотана очікуванням нащадка. Через те буде зі Свенельдом, якщо він підніме Ігоря. Спочатку Свенельд розраховував на Прекрасу — як-не-як, падчерка Олегова. Але Олегові була важливіша Болгарія, і він возлюбив Ольгу. Аж тепер Свенельд збагнув, чому Олег так прихилив до себе болгарську княжну, — він давно готувався до походу на Царгород і йому була вкрай потрібна така союзниця, як могутня Болгарія. Отож і Свенельдові тепер вигідніше мати дружбу з Ігорем і його жоною Ольгою, бо в неї за плечима велика Дунайська Болгарія, що завжди підіпре слов'янську Країну Руси. У того пройдисвіта Олега треба вчитися, як здобувати перемоги. І ось новина: мовлять свідущі челядини (а він їх навчився мати!), що журиться Ігорева жона: мужу її давно вже час брати кермо державне в руки, та Олег мовчить, не думає віддавати, сам вчепився в княжий стіл, ніби зрісся з ним. А хто він? Якийсь заброда, без роду, без племені, приліпився колись до того нещасного князя Рюрика та й виперся у воеводи. Зате її муж — князь по роду, володарем бути — його доля. Отож і в Києві йому має належати стіл. То доки ще чекати їм? Відібрав владу і країну в Києвича, тепер відбирає владу в Рюриковича, поставивши над ними бояриню Гордину і її зграю... Ольга журилася. Зате Ігор зовсім не печалився. Бо спочатку боявся влади, боявся, що не зуміє тримати в послушенстві таку велику державу, де бояри-лукавці і багатичі-дружинники гнуть лише на свою користь. Боявся і волхвів — ці потаємні чародії яку завгодно біду можуть накликати. Навіть зрадів, коли Олег, ідучи в похід, не посадив його на своє місце, як те обіцяв, на княжий київський стіл. У Києві йому жилося добре — затишно і сито. Все робилося само собою. Хтось збирав полюддя, хтось правив платежі, хтось відбивав нападників, не допускав боярської сваволі. Йому ж віддавалась воля влаштовувати бучні учти, гучні виїзди на полювання, і він радів. Ось тільки тепер трохи заклопотався — не знав, як бути з Прекрасою. Вона поки що сиділа у Вишгороді. Забрати її на Княжу Гору як жону не міг, бо Ольга сказала, що піде від нього, а це сварка з Олегом. Поселити Прекрасу в інший терем — не було як, бо не мав такого терема. Проте печалився Ігор не довго. Вирішив: прибуде Олег і все влаштує. Краще б йому поклопотатись за інше: час виїжджати на полювання. Сила-силенна качок та гусей диких навколо Києва — на річках, озерах, болотах. Отож хай Свенельд гукає заклич: на полювання! Свенельд не відразу погодився на таку забаву — не

відважувався лишати Київ на вишгородців, які хоч і сиділи у теремі боярині Гордини, але пильним оком стежили за Києвом. Чув серцем, щось зле готують для града. Витязю Свенельду тривожно на душі: уже звук до своїх сіл і погостів; уже не хотів позбуватися щорічного полюддя і своєї частки добр, яку привезе Олег від Царгорода; уже зрісся з київськими купчинами, які щорічно ходили до болгар, до ромеїв-гречинів чи до Хозарії і Джурджанського моря. Майбутнє також усміхалося витязю Свенельдові — він став першим підручним Рюриковича. Інколи марилося і ще одне потаємне жадання — київський княжий стіл... Хіба він гірший від Олега? Але бачить зараз інше — київське боярство тягнеться до владарювання. Він цього боявся. І не дарма. Не встигли Ігореві ватаги мисливців із сокольнічими, гончими, псарями, конюхами, поварами, лучниками-стрільцями, мечниками відійти в прикиївську пушу Звіринець, як на Княжій Горі ожили й загомоніли Олегові палати — в них оселилась бояриня Гордина, боярин Олій з трьома синами, боярини Войко, Радило... Витязь Свенельд тільки свиснув... Отак швидко не чекав перемін!.. Бігцем метався по своїх виталищах, натяг на себе залізні лати, підперезався мечем, покликав своїх мечників — і на Гору. Перед ворітьми, що відкривали дорогу на Княжу Гору, спинились — вони були зачинені. Стукіт, грюкіт, закличі намарні, ніхто з того боку не озивався, воріт не одчиняли. Гору оточував високий земляний вал — так просто на неї не піднятися по його стрімких стінах. Тут була потрібна хитрість. Огледівся. І погляд спинився на теремі воєводи Щербила. Ну звичайно ж, він його зараз підпалить. Отоді сам воєвода відчинить йому ворота. — Запаліть! — гукнув своїм варяжинам. І ось вогонь побіг уздовж свіжих зрубів, поглинаючи сухий мох, який, як це належало, укладали між колодами для тепла. Дуже швидко вогненні язики веселим світлим полум'ям затанцювали на сухій ґонті даху. Свенельд чекав. І недовго. Ворота від Гори враз відчинились — в них постав Щербило з двома остророжниками. — Пощо палиш мій терем? — Відчиніть ворота на Княжу Гору. — Негайно загаси! — Відчини ворота. — Якщо не загасиш, завтра всі твої оселища і погости підуть димом, — твердо пообіцяв воєвода і заховався за ворітьми. Свенельд поглянув на палаючий дах терема. Ось-ось вогонь злиже ґонту і тоді перекинеться на крокви. Але цей лютий простолюдин свою тверду обіцянку виконає... Усі його тереми й оселища пустить-таки димом. — Гей, ви! Збийте вогонь, вже досить попалили! Ми візьмемо з бояр велику мзду... Та скоріше, бо ніякої мзди не дістанемо!.. Коли йде мова про мзду — справа робиться швидко. Варяжини видряпалися на дах, почали якимось ганчір'ям збивати вогонь. До них приєднались і воєводині двірські люди. Але ворота німували. Свенельд наказував ще кілька разів гукати, але знову ніхто звідти не озивався. Його обдурили!.. Так минула ніч. І знову настав день. Свенельд відчув, що сам нічого не вдіє, — потрібна була поміч. Звичайно, давні вороги киян — деревляни — найперші його союзники!.. Послав гінців до Іскоростеня, а сам отаборився під валами. Його вої завертали назад повози оселян, що везли на торговище — на Бабин Торжок — збіжжя і м'ясо. Завертали і сторонських купчин, спрямовували їх іти далі — до Чернігова чи Новгород-Сіверського. Свенельд затаївся — візьме мором тих бунтівників! Бо хтозна, що вирішать деревляни: адже він їх також колись воював. Витязь Свенельд

велів своїм послам сказати, що тоді їх воював не своєю волею, а волею київських бояр. А тепер він хоче повалити їхнє всесилля — встановити мир у київській землі. А коли деревляни прийдуть оружними до нього, то і вони візьмуть свою правду... Минув майже тиждень, доки повернулась його сольба. Переказала витязю слова князя Маломира: — Не маємо гніву на київських бояр і на київського володаря. Маємо надію, що Олегові раті скоро повернуться і що й вони, деревляни, дістануть свою частку набутків. Адже їхня дружина також пішла до Царгорода. Не врахував цього Свенельд: Олег і тут зумів його наперед перехитрити — завчасно перекупив деревлянську затятість. Ось-ось повернуться лодії з походу, гори добр, злата-срібла привезуть! Не такі вони, бояри, дурні, щоб себе позбавити такого багатства через якогось Свенельда та його забаганки!.. Доводилося витязю або відійти від Княжої Гори, або чекати дива. Вирішив переночувати ще в таборі, а вранці хтозна... Але диво справді з'явилося в цю останню ніч облоги. Уже коли загасили вогнища і тривожна дрімота зморила Свенельда, хтось штовхнув його в бік, хтось важкий і волохатий дихав йому в лице, заступивши собою зоряне небо. Витязь Свенельд ще не встиг і злякатись як почув знайомий голос: — Я до тебе. — Хто ти? — Ловель. Свенельд добре знав цього мовчкватого Ігорового челядина. Невидимою тінню завжди стояв за плечима князя. — Чого прийшов? — Знаю підземний лаз під валами. Потай проведу на Княжу Гору. Свенельд не вірив своїм вухам. Диво! Чи це ще йому щось у дрімоті верзеться? Чи боги його роду згадали витязя? Обмацав своє обличчя, свій зволожілий від нічного туману одяг. Ні, він не спить! — Добре. Веди. Тихо підняв дружину. Крадькома підійшли до валу. Ловель дав знак спинитися, а сам пірнув у темінь. Лиш суха трава та опале листя шаруділи під підощвами. Чи не пастка яка? Хто не знає сих лукавих слов'ян? Вони не бояться смерті й дуже дотепні на різні вигадки... І чого б то Ловелю, киянину, простолюдину, допомагати варяжинам?.. Щось не чисто... На сході засвітіла пасмуга неба. Змарніли зірки, збляк повновидий місяць. З темряви випірнув Ловель — рукою підкликав до себе. Свенельд і його мечники рушили за ним, На серці все ж крутився сумнів — в ім'я чого Ловель це робить? — Тебе хто послав? — Ніхто. Сам. Свенельд стиснув уста. Звісно, челядин лукавить. — А що хочеш за це? Ловель спинився і мовив тихо: — Прекрасу. — О! — зрадів Свенельд. На таке він не сподівався. — Але... вона жона Ігоря, — сказав, ніби Ловель цього не знав. — Прекрасу хочуть вбити... — Хто? — здивувався Свенельд. — Хіба вона комусь заважа? — Бояри... — Звідки знаєш? — Знаю. — Напевне знаєш? — Напевне... Ось! — підняв руку, в якій тримав якусь світлу пукасту лагвичку чи щось схоже на неї. — Що це? — Отрута для Прекраси. — Треба Прекрасу заховати! — Я вже заховав... Не такий він і простий, цей вірний Ігорів джура. — Тут сторожа на чатах, обійдемо в цей бік... На Княжу Гору Свенельдові мечники видралися на світанні. Але ні боярині Гордини, ні кого з інших бояр тут не було. Київ і Гора спали ще мирним сном і уві сні бачили дивні казки про таїну київських ночей. Свенельдові стало враз легко й радісно — ті ворохобні бояри убоялись його — повтікали. Хто тепер з ним захоче помірятися силою? Мужній витязю Свенельде, нині ти володар і повелитель Княжої Гори! Але Гора — це ще не Київ! Бережися ж... * * * У Вишгород бояриня Гордина з боярами прибула несподівано,

опівночі. Дворова челядь не очікувала своєї господині о такій порі. Бояриня шурхнула до своєї світлиці — і мало не впала, зачепившись об щось м'яке й велике, що незрушно лежало біля порога. Від ляку зомліла, але останньої миті схопилась за одвірок. У сутінках світання, що пробивалось крізь кольорові шиби вікон, розгледіла свого пса — Ведмедка. Вірний її вовкодав був мертвий. Поруч з ним стояла миса з молоком, на підлозі валявся срібний кухоль, у який вона вчора налила для Прекраси, що лишалась тут, хмільного квасу. Виходить, те питво випив Ведмедко. Інакше Прекраса нині лежала б отут, замість пса. Але ж... Чому не випила?.. І де поділась та пукаста лагвиця? Адже після того, як вона вицідила з неї отої зеленової рідини, вкинула у свій гаман... Тільки там, в Олегових палатах, мацнувши гаман, зрозуміла, що тої лагвиці в ньому нема. Може, десь загубила, доки бігла сюди? Обнишпорила світлицю — ніде не було. Мабуть, десь лишила у Вишгороді... Бояриня перелякалась, серце її затерпло. Потрібно негайно ж повернутись додому! Розшукати!.. Заховати!.. Щоб ніхто не знав! Адже хто знає, для чого ще знадобиться їй те зілля... Свенельдова дружина глибоко дрімала при вогнищах, як вона оголосила, що їде у Вишгород. Бо вранці варяги підуть на приступ — краще вже у Вишгороді чекати повернення Олега. Вона вже й тут обшукала всі закутки. Ніде білої лагвички не було. Був тільки мертвий пес. Її вірний страж. Хтось вилив йому в мису той напій... Хтось стежив за нею і знав за ту отруту... Хтось здогадувався, що Прекраса стала їй тут заважати, — вона була зайвою з її невідомим сином, що десь лишився там, у Новгороді. Як не крути, як не поверни події, наприкінці ніби з невідомости впливала Прекраса і її син — законні спадкоємці Рюриковича. Крутила думку і туди і сюди — і що не придумає, що не вигадася, а намість Ігоря впливала Прекраса з його нащадком. Гордина ж не жадала ні з ким ділити владу в Києві в недалекому майбутньому — ні з боярами, ні з воєводою, ні з Рюриковичами. Бояриня в роздумах дивилась на безрушного Ведмедка. Густа сіра шерсть його, як у вовчиська, стирчала сторчма, очі тьмяніли, ніби затягувались якоюсь каламуттю. То де ж зараз Прекраса? Невже оце спить і не чує, що в теремі повно людей — ходять, грюкають дверима, стукають чоботиськами об мостини, голосно розмовляють? Скоро всі угомонились — світанковий сон зморив нічних утікачів. Але Гордина не спала. Дослухалась до тиші, яка виповнювала терем, до вовтузні мишей під дошками підлоги. Не світять очима коти, яких тут повно, либонь, поснули від переситу життя. І все ж — хто бачив, як вона виціджувала з тої пукастої довгошийної лагвички тремтячими руками зеленаві краплини? У кого ж тепер вона, чи наллють тепер їй з неї? Гарячою хвилею обкотило її тіло від такої думки. Запалила свічу. Знову порпалась у світлиці, нипала в стравниці, шаруділа в своїй ложниці... Ніде не було. Навшпиньки піднялась до горниці, де жила Прекраса. Прислухалась — ніде ані шерехне. Потягла на себе двері — вони тихо й податливо розчинились. Освітила порожнє виталище — зім'яте, поспіхом кинуте ложе, розкидані подушки, різьблена тареля, зроблена отим мовчуном Ловелем, конюхом і джурою Ігоревим. Ще влітку приїздив сюди до Прскраси, певно, від Ігоря... Хто ще бував тут? Боярин Олій та воєвода Щербило — вони всі були з нею у Києві. Втім, її таємниці ніхто не знав. Може, Щербило щось бачив, коли вона позичала в нього оті

три гривни... Та ні, він тоді був дуже спантеличений її відвертим запрошенням... Вона дуже берегла цю свою лагвичку, навіть, коли лягала спати, клала під подушку... Тут без челяді не обійшлося. О, ця всюдисуща, всеока челядь! Нипає за всіма з усіх кутків, з усіх шпарин. І ось — нема Прекраси... Бояриня швидко збігла вниз і пішла ще у маленьку поварську хатину — двері її були незамкнені, вона заглянула туди — повариха і її помічниця міцно спали. Перейшла до іншої хатини, де жили горничні. Ледве достукалась — перелякані дівчата за Прекрасу нічого не знали... Тоді бояриня переполошилась — мабуть, уже прибудилась Мара за її життям. Зачинилась у своїй ложниці. Думала. Невже боги почали зраджувати їй? Тож залишається перехитрити оту страшну тітку — Мару. Але чи зумів хто перехитрити Смерть? Колись їй вдалося перехитрити лукавого Перелесника, що зманював її до лісових хащ; вдалося перехитрити і нахабних варяжинів, які збиткувалися над нею. Доля подарувала їй доброго захисника — Олега. А тепер що? Невже вона, бояриня Гордина, розгнівила Долю своєю новою молодістю — Щербилем? Невже, Доле, ти така заздрісна, що не хочеш, аби вона народила на світ спадкоємця Олегові й собі? В очах їй було сухо, на серці кривдно... А в думках сум'яття... Зійшло сонце, залило виталище яскрінню. Із сонцем вияснились і її думки. Вона мусить... помириться із Свенельдом... Іншого вибору не було. — Кличте воеводу! — за звичкою гукнула до дверей і здивувалась, коли почула звичний тупіт босих ніг її отроків-служків. Її волю виконували, як і раніше! Тож нічого не змінилось в її домі, вона тут лишається повелителькою, як і раніше. Нічні примари покинули її зім'яту Душу. Щербило мляво переступив поріг, либонь, його підняли від сну. Під втомленими очима запали сині кола очниць. Свара із Свенельдом і йому була тяжкою. І все те властолюбна бояриня розпочала! І його втягла... — Маємо помириться із Свенельдом. — Я з ним не розпочинав свари. — У мене є багато сіл, Щербиле. Візьми собі ще Соколи і Діброву — господарюй. Щербило безнадійно посміхнувся. Вона так відверто купує його!.. Ніби намисто на Бабиному Торжку. — Дякую, красно. А хто убив твого Ведмедка? Бояриня зіпила вуста, звела над переніссям соболині брови. Він уже знає. Звідки? Якась таємнича сила таки жила в її теремі, яка все знала і яка потай воювала з нею... — Не знаю. Але нам треба дочекатись Олега. Тоді поговоримо і з Свенельдом. — Це буде краще, аніж війна з ним. Раптом їй зробилось чомусь тоскно, крута туга сповила її душу перевеслом — вона нічого вже не хотіла: ні земель, ні влади, ні золота, яке привезе Олег. Їй захотілось, може, вперше в житті, мати звичайне, тихе людське щастя. Як це солодко і як просто — нічого не хотіти від життя і від людей, а мати лише тишу і добрі, лагідні очі поруч. — Давай утечемо звідси, — раптом скинула на воеводу карі зажурені очі. Її довгі смагляві пальці з білими лунками нігтів завмерли на щоках, які вона щойно гладила, знімаючи втому... Це було б найкраще — утекти від цього суєтного світу, від його зваб і лукавства, відчаю і підступності... — А Київ лишимо Свенельдові й варягам? — враз обурився Щербило. О, в ньому заговорив гордий киянин, який знав, на якій землі живе... Ні, не обійти їй своєї Долі. Не втекти від неї і від себе... Хтось голосно говорив на подвір'ї. Якись збуджені голоси вривались до терема. — Гонець із Києва!.. — крикнув у дверях отрок. — Там палає м'ятеж! — Хто

прислав його? — кинувся до хлопчини Щербило. — Свенельд! — І подільські ремісники, і смерди, і холопи, і купчини — всі піднялися на стань... супроти варяжинів...— гонець уже стояв на порозі.— Варяги три дні не пускали до града ні хліба, ні м'яса, ні солі... А нині Свенельд з варягами зачинився на Горі... Просить у тебе, боярине, помочі... — Передай, що йдемо на Київ.— Щербило швидко вийшов. От і помиряться тепер вони... Вої Щербила борзо помчали на конях до града. М'ятежні кияни обступили княжі палати і намагались приступом взяти двір, плечима тиснули на ворота. Ковані воротиська не піддавались, і ворохобники почали гатити в них, розгойдуючи колодами. Дружина Щербила спинилась на відстані. Тьма-тьмуца люду сновигало тут. З княжого двору котили бочки з медами і пивом, хапали гусей, поросят; на свої повози чи в міхи вкидали все, що траплялось під руки. Гуляла вольготна вольниця простолюддя!.. Хто був у куюку чи в кольчугі, хто мав на голові шишак, а хто був простоволосий, але в усіх у руках були спис чи рогатина, обушок чи ослоп. Гуляла вольниця народна!.. Неподалік од воріт стояли статечні мужі у свитах, постягували шапки й слухали молодого смаглолицького сліпця з геть сивим до пліч волоссям. — З чужої волі живемо на своїй землі, люди... За чужим законом... Усе нам заборонено — і творити красу, і говорити слово правди, і берегти свої обичаї...— казав сліпий. — Істинно мовить. Народ живе під страхом чужого закону... Висихає його серце! Ізгубить себе народ... — Ось бачите? Де мої очі? Де? Витягли, аби не могли бачити світу красного і краси земної... — Знаємо, брате, за твою красу рукотворну, за твої храми тебе скалічено... Лакузи чужинців гірші від клятих ворогів!.. — І де вони беруться, оці перевертні? Із нашої ж кістки!.. — Отож відгодовують з чужого столу, то й обростає наша кістка чужим м'ясом... — Дивіться, либонь, братець кривий прийшов з мечниками... Бити, мабуть, свого брата сліпого... — Людоньки!.. Та вони ж брати! Боги посміялися зі старого Златорука... Брат на брата іде... — Муже мій... Ходімо звідси... Щербило тут... Кров'ю пахне...— Житяна почала смикати за рукав Гомона.— Розступіться!.. Пропустіть нас!.. Де наші заступники, о боги наші!.. Натовп мовчки розступався, пропускав обох до галявини. Натовп стискував кулаки, і те, що було в руках — сокиру чи якийсь дрючок. Спідлоба позирав на мечників Щербила. Воевода розгубився. Він пам'ятав обиду від брата свого, пам'ятав і ляпаси, і відмову за терем. І насміх! І ось за ці гріхи боги скарали його люто, жорстоко, немилосердно... А він ще й підбурює мужів на стань, щоб димом пішла і Княжа Гора, і його, воеводи, терем... Озирнувся на свою дружину, Мужі завмерли — невже кине воїв на них, на брата свого осліпленого? Невже?.. — Дивіться, вагається...— хтось тихо проказав. — Чую там брата свого Щербила,— обізвався Гомін.— Не бійтеся, люди, він їхній лакуза. Він згубив свою ладу — віддав її чужим забродам... З бояриною Гординою тепер потяги з нас здирає із шкурою!.. Він не брат мені, чуєте? — Не клич біди, Гомоне!.. Не клич!..— закричала до нього Житяна. — Скажи, нехай іде звідси... Скажи, Гомоне,— обізвались до сліпого мужі. — Чуєш, Щербиле? Ти чуєш, що тебе просять люди? Іди геть звідси. Воевода щільніше вишикував своїх комонників. Вони стояли плече в плече. Невже?.. Такого не могло бути... Такого не було ще в Києві, відколи стоїть світ!.. — Візьміть їх у мечі, —

неголосно сказав воевода Щербило до своїх комонників. — Гайда!.. Гайда!.. Чого стоїте!.. А мечники гарцювали на конях — свої ж люди там. — Проти своїх? — гукнув якийсь молодик. — Ти проти нас? Рідної крові хочеш напитися? Ану-мо, женіть їх звідси! Би-и-й!...— ревнуло різноголосо товписько і кинулось до мечників. Перші їхні ряди повернули назад, натиснули на задніх, ті повернули коней і гайнули врозсип. Щербило люто кричав щось услід, розмахував мечем, доки його не оточили мужі. Він зіщулився, коли побачив націлені на себе злісні зіниці, люто ошкірені роти, настовбурчені вуса й бороди... О, він ще не знав, але вже відчув, якою може бути лють натовпу... — Спинись, брате, обумись! — десь поряд кричав Гомін.— Збережи свою честь!.. Щербило щосили втиснув остроги в боки свого баского воронця, і той здибився свічею, від болю вибалушив ошалілі очиська і стрибнув просто на голови людей — виніс свого верхівця із розлютованого кільця... Потім дивувався словам Гомона: невже йому честь дорожча за все? То і їж її, носи її в своїх сліпих очах, простодумний муже. А в нього своя честь — поряд з Дитятками ще два нових сільця: Соколи й Діброва!.. І ще будуть нові. Будуть, брате... Розлютовані мужі ще довго бігли за воеводою, якого вони цієї миті ненавиділи більше, ніж чужаків. Бо найболючіша образа від свого, кривного, що в холопстві своєму перед чужаками і багатими забуває, якого він роду і народу... Осліпий від блиску чужого золота, від похвал чужих владців, возноситься гординею за шмат пряжма, який йому кинуть, яко псу вірному. О, діти простолюдинів, пощо такі жадібні до багатства і слави — чи від голоду і нестатків, яких зазнали змалечку, чи від того, що не вділили у ваше серце сили чести і в порожній душі вашій намість неї виросла лишень захланність... Чому не знаєте, що смак свободи — найсолодший і найхмільніший плід? Спиніться, обумтесь — і скуштуйте його!.. На поміч Щербиловії дружині мчали варяги Свенельда, які вирвалися з облоги на Княжій Горі... Ото й уся ваша воля, кияни! Забудьте це слово, яке час від часу п'янить ваші душі і голови... Завжди отак — свої і чужі владолюбці з'єднуються, щоб накинути на ваші волов'ячі шиї сиромятні зашморги!.. Пам'ятайте се!.. * * * Думала-гадала колись Житяна, що доля виплела їй міцну лляну ниточку життя, яка вже не обірветься до самої смерти. Та ба! Закрутилась ця ниточка й увірвалась. Пошкодувала примхлива пряля їй доброї куделі, певно, з гнилої зсукала нитку. Може, то була їй кара за те, що поряд зі своїми давніми богами впустила у своє серце і любов до нового бога — Христа, який за бідних і грішних пішов на розп'яття. Як не полюбити і не повірити в такого Бога? Отак, як її Гомін. Прийняв каліцтво сліпця за те, що жадав людям дати більше рукотворної краси, аби їхні душі відпочили і вознеслися до Неба, впилися добротою й щедрістю. Таки ж воістину — за Добро приходить кара... Вірила, що це тільки тут, у цьому суєтному світі так діється, а на небесах, коли прийде Божий суд,— там буде кожному дано по правді його. Як навчав те колись священик Оскольдової церкви... Якби ж так і було, легше людині було б зносити біду на світі цім. Добра жона була впевнена, що за муки на землі її вдатний муж дістане по правді щирій. Але сумніви почали точити її: хто зна, як воно там? Може, всесильні владці і велможці куплять собі за срібло і там рай, а їх, бідних і гнаних, витіснять із райських садів та підкуплять сторожу, яка ще й покидає їх у

кипляче вогненне море. Хтозна... Баяли сусіди про якогось бродячого волхва, який часом з'являвся на подільському торжищі... Мовляв, той волхв-чародій — провидець. Олегу-находнику колись наврочив смерть від власного його коня. Може, знає якесь потаємне слово на сліпі очі. Вона усе віддала б, аби Гомону хоч промінчик світла проник у понівечені зіниці... Нипала Житяна по торговищу не день і не два. Нарешті зустріла сліпця — вигравав на сопелях і дудках під Волосовим капищем. Споглядала, як ото він вправно пальцями постукує по дудках, а вони, ті сопелі і дуди, як живі, виспівують, аж за серце бере. Ба, і душа сліпця озивається красою — у нього бо свої храми високости... А Гомін ніби почав живим мертвити — попеліє його душа, знищується від нездійсненности прагнень... Аж висох увесь, посивів геть зовсім від скорботи за тим, що не встиг створити. А якісь злі відьми насилали, йому щоночі сни, у яких він бачив свої дивні храми над Дніпром. Ті, про які мріяв і які не дано вивершити... Житяна шукала для нього рятунку і в молитві до Христа, і в благанні до старих богів — до Рода, Сварога, Ярила-Дажбога, Перуна-Громовика... Шукала зелениць і віщих волхвів. Сліпий сопілкар почув поруч зітхання жінки, повернув до неї лице. — Якась біда в тебе, жоно? А ти не піддавайся. — Чому немає щастя добрій людині? Скажи, волхве... — А ти придумай його і увіруй в нього. Тоді й будеш щасливою, як увіруєш. Без віри в щастя людина не жие, — Може скажеш, де знайти зцілителя на очі. Мужа скалічив лакуза боярський — волхв. Витяг очі. — Ге, сліпец той, хто невидючий душею, а не очима. У сліпця душа закута в суєту, хоч і бачить очима... Коли хочеш спробувати допомогти очам, знайди одну чародію. Молода, та вмюча! В уличах живе, у хаті старого Окомира. Добрий був чоловік. — А де ж... подівся? — Князь погубив. Не дочекався єдиної доньки її вітець. Ба, настав час тепер зустрітись як не з ним, то зі своєю хатою... Ось вона, Житяна, найбільша грішниця на світі! Воістину, немає праведної людини на землі. Дорога була добре знана. Спустились лодіями до Пересічення, а там рукою подати до гаю. За думами-передумами незчулася, як ступила на знайому лугову дорогу. Швидше забилося серце, швидше ступали м'які постільці — ось уже й їхня криниця... і хата, геть зовсім потемніла, скособочилась, провалилась стріха. Ті самі дубові двері і клямка. Заходить у свою і вже не в свою хату. Темно, сиро, тільки п'яний дух трав, луку і лісу. З лежанки зводиться сива жінка, спускає на долівку босі ноги, поспіхом зав'язує хусту. Казав той волхв-сопілкар, що молода чародію, а воно он яка сива!.. Та й те сказати — живе для людей, віддає хворим свою силу, знімає злі чари... Скільки таємниць у людській душі — якби-то можна було усі прозріти, уберегся б рід чоловічеський від зла і ницости, на яких розіп'яте людське життя... Житяна витягує з торбини буханець хліба і шматину копченини, низько вклоняється господині, оповідає про осліплення мужа свого, подільського теслі Гомона, сина Златорука. Певно, заздрість упала на нього! І вона, жона його, хоч і вміє чужим людям допомогти, а мужу своєму не може дати помочі... Своім не годна повернути здоров'я. — А той храм його, що на Киянці, ще стоїть? — раптом спитала зелениця-чародію. Голос у неї такий молодий і... такий знайомий ніби. — Стоїть, сестро... — тихо відповіла Житяна, придивляючись до господині. Невже це... Ні, не може ж бути...

Веселинка чи ні?.. — Не можу в тому дати йому ради, сестро. Немає на світі такої сили, щоб мертве оживляти. Ніхто того ніколи не вмів. — А Ісус Христос? Він воскрес із мертвих! — розпачливо скрикнула Житяна. — Хто він? Я не знаю такого,— проговорила господиня. — Це Бог... Бог-Отець дав йому таку силу... Він воскресив його душу. — А тіло? — Чародійця — Веселина! Тепер Житяна вже впізнала її. — Тіло? Ні. Дух його воскресив і возніс на Небо. — Душа людини нетлінна, то й воскресив. А тіло тлінне, як і очі твого мужа. І нема рятунку, Житяно... Ти ж упізнала мене?.. — Я ледве тебе признала, Веселино. Ти жива і людям помагаєш... Як добре!.. А ми всі журилися за тебе... Гомін із братцем своїм Щербилем за тебе посварився. Добре, що ти пішла від нього... і від Свенельда клятого... Знайдеться твоя доля. — Рана душі — як море, сестро. Ніхто не зцілить. — сухими очима дивилась кудись в куток і раптом спитала: — За Свенельдича нічого не чула? — Що йому — росте в теплі і в добрі... А ти вернутись не хочеш до Києва? Залиш отут свою журу. — О ні, туди ніколи не повернусь. Самотина мене зцілює... Людям помагаю. Від бабці своєї ту науку зела згадала — колись їй допомагала. — обличчя Веселини ніби помолоділо. — Я рада, що ти прийшла сюди. Ніби з того світу вість принесла. — І я рада... Тебе побачила і свою хату... Тут я колись народилась... — Отут?.. А люди казали, жив тут пастух Окомир... — То мій вітець. За Гомона вигнав мене з дому — волхв так звелів... Веселина тільки головою похитала — як воно буває в житті, сам ніколи такого не придумав. — Скажи Гомону — хай не печалиться. І сліпим зуміє ставити храми. Душею він зрячий. Побачиш, Житяно. — Перекажу твої слова... До Києва поспішала так, ніби несла для мужа свого цілющу живу воду. Бо несла йому віру... Знову з ватагою купецькою піднялась по Дніпру в лодії, а там і Почайна скоро. Одного вечора, коли втомлені гребці зійшли на берег перепочити, вона теж зійшла на берег. Понад дібровою, що підступала до берега Дніпра, угледіла копичку сіна. Найкращий сон в духмяному сіні. І враз з-під копички вискочила молода ягничка. Відбігла — і спинилась на відстані, як укопана, розглядала жінку. Житяна зраділа живій душі — покликала її лагідно. Ягничка боязко підійшла, м'якими губами взяла з рук травцю. І вже не відходила. Так обоє і залишились і повкладались спати. Але не встигли замкнутись очі, як де не взялась згряя псів. Могутні вовкодави бігли в шаленій неспинності, закинувши назад ошкірені морди й зіщуливши чутливі гострі вуха. Вони розкидали обіч клубки пінистої слини, розхлюпували місячні калюжі і з розгону кинулись до копички. Перелякана ягничка з тремтінням притиснулась до Житяни. Вовкодави скаженіли, стрибаючи на неї, підступали все ближче, лютішали до шаленства, розгрібали лапищами сіно, уже кілька разів вхопили за край сіряка, витягували Житяну. Тому коли в місячному сяйві з'явилося кілька верхівців, вона з ягничкою на руках, як з дитиною, кинулась до них за порятунком. Незнайомці обступили її з усіх боків, почали щось туркотіти, показували пужалнами на ягничку і на неї, злісно зиркали вузькими розкошеними очицями. В очах Житяні зробилося темно — і раптом вогонь болю хльоснув по тілу. І той біль сплівся в пекельно болючий клубок, як і ті батурські сиром'ятини, якими її шмагали по плечах, по спині, по животу, по ногах... Вона ховала голову за ягничкою, але животину вирвали

з її рук. Житяна не бачила, як перелякана скотина побігла геть до своєї отари. Чула тільки посвист сиром'ятних пужалн і солодкі гехкання половчинів, що гамселили беззахисну жінку. Вона хотіла кричати, але тільки хрипіла, з розкритого рота виривалось якесь булькання. Вона впала, обхопила землю руками — їй зробилось на якусь мить легше... Але вже другої миті її поставили на ноги і шмагали далі, даючи насолоду своїм знавіснілим серцям... Уже коли вона обвисла на руках своїх катів, коли від її одягу лишилось тільки лахміття, вдоволені ординці поцупили її до калюжі, в якій купався холодний повновидий місяць, і вкинули туди... Тихо-тихо плив у ясному нічному небі місяць Сварог, величаво огладаючи зоряний простір небес, щедро дарував усім, хто бачив його, казку про щастя. Одні бачили те щастя в багатстві й тому хотіли відібрати його в інших, інші — у вірі в добро і любові, які ждали возвеличити. Але як часто добро і любов помирають раніше ніж зло, і тоді гинуть храми краси і високих надій з їхніми творцями, ще не народившись. Ні, Житяна мусила дійти до Києва, донести віру в любов, добро і красу... Місяць Сварог зичливо хитнувся відблиском у калюжі й застиг. Білим туманом біліла дорога ріки, дорога, що вела до Києва... а може, у високе Небо... * * * Тепер Степко виміряв сутність світу мудрістю пророків і апостолів. І ту мудрість клав у своє серце. "Згадайте минулі дні ваші, коли ви, будучи просвіченими, витримали великий подвиг страждань..." Так звертався до іудеїв апостол Павло. Степко розмислював над долею і стражданнями давніх народів і великих мужів, котрі підняли їх з невідомости до світла людського розуму. І про свій народ розмислював Степко, про його минулі страждання і про останнього Києвича Оскольда думав також. Велика сила була у цього мужа, високу велич здобув у світі, а дістав таку низьку незбагненну смерть. За віру постраждав. Хотів новою вірою піднести свою державу і свій народ врівень із вселенською християнською імперією. Але все нове, незвичне когось має залишити внизу, а когось підняти... Волхви, бояри старих родів і племен мали стати підніжком того звеличення. Вони не схотіли — ждали і далі бути єдиною славою і величчю своєї країни... Ось і причина мученицької смерті Оскольда!.. Ниці, бездарні властоїмці лише себе бачили найвищою правдою. І не визнавали над собою навіть Бога Всевишнього!.. Тому й покликали Олега... Загинув Києвич за славу своєї землі... Чи ж прийде час, коли вознесеться він над своєю державою яко святий мученик її і пророк? Чи збагне коли-небудь народ його страждання за нього? Степко часто розглядав розірвані шматки пергамену, які приніс із собою і в болгарську землю. Чимало літ минуло вже, як він їх вихопив із палаючої Оскольдової церкви, Мати Житяна часто потім переказувала йому про те, як оповідав колись Местивой про краї, котрі він в молодості пройшов, про дива, які бачив і які пізнав із книг і пергаменів,, У них захований великий і живий світ Слова і Мислі... Хто торкнеться душею до них — наповнить своє життя невичерпними джерелами знань. Нині Степко міг сказати собі, що багато чого пізнав у болгарській землі, багато чого навчився з книг. Може навіть прочитати, коли скласти до купи, оті розірвані шматки пергамену, які довгі роки Местивой мережив словесами. "В літо 6360, індікта 15, начешю Михаїлу царствувати, нача ся прозивати Руска земля... О сім бо увідахоми яко при сім царі приходила русь на

Царгород. Тим же отсіть почнем і числа положим". Степко знову стулював окремі шматки пергамену. Лютісний Олег добре посік хронограф Оскольдів, не хотів, щоб лишалась і пам'ять про останнього Києвича. Себе возносив, гордець! Але потрапила до рук Степка ця знівечена, посічена пам'ять про страждання і муки великого мужа... Скоро Степко повернеться до Києва і віддасть людям слово про їхню минулу велич. Може, зустріне оту князівну, що вчилася у пресвітера Григорія читати ази і буки. А найперше — він побачиться з матір'ю. Чи впізнає його? Мабуть, з усіх доріг виглядає сина. Та він її впізнає відразу ж. І Київ свій зелений впізнає, як тільки лодії наблизяться до тих високих круч. Здалеку видно високі вежі княжих теремів і пов'алуш. Якби церкви постали там — було б видно Київ на всі чотири сторони світу. Візьме з собою дві чи три ікони, повісить у хаті на покуті під рушниками. Може, буде колись церква у Києві — перенесе туди. Тепер почув, що і його навчитель — пресвітер Григорій — готується йти до Києва. На душі зробилося важко. Останній рік пресвітер-навчитель став сердитись на нього, коли побачив, що хлопець переписує руськими словами писання апостола Павла. — Навіщо пишеш руськими словами? Болгарська мова зрозуміла буде і русичам, Нею писали Климент-єпископ та Іоанн Рильський. — Але ж руською мовою буде зрозуміліше слово Боже. Як писав апостол Павло: " Волю п'ять слів зрозумілих сказати, щоб і інших навчити, аніж десять тисяч чужою мовою". — Болгарська церква є богоугодна, руської немає. Немає і молитви християнської руською мовою. Бо не угодна ще Богові. — Але ж я вернусь до Києва, до русичів. І принесу їм цю молитву. Буде християнська молитва і руською мовою. Пресвітер Григорій розсердився. То він, отсей задрипанець, уже хоче стати пророком і месією серед своїх подніпровських слов'ян? І йому, Григорію, вже не буде там місця у святцях, бо Степко хоче принести туди християнську віру і християнську молитву лише своєю мовою — руською. І витіснить його, Григорія, труд та палке бажання уподобитись великим навчителям слов'янського світу Кирилу і Мефодію... — Маєш завчати молитви і писати їх грецькими і болгарськими словесами. Тако Богові нашому угоднo. — Але ж апостол Павло сказав: "Коли я молюсь чужою мовою, то молитесь дух мій, а мій розум без плоду!" Буде молитва до Бога руською мовою — то й Бог стане ближчий русичам. — До Бога русичам ще далеко. Треба ще багато істин-бо тих осягти... — Осягнемо. — Ви, поганини, осягнете? Коли то ще буде! — Не треба нас зневажати. Се гріх. Бог усі народи створив рівними. Святий апостол Павло сказав: "Бог єсть один — і для іудеїв, і для поганих". — Повчаєш свого навчителя? — аж зблід пресвітер. — Але ж хіба ти Бог, що слова всупереч не можна сказати... Ти не Бог, отче. Усі ми учні великого Його вчення. — Змири свою гординю, русичу! — скипів Григорій.— І кайся во гріхах... — Не знаю гріхів за собою, отче. — Отак? Тоді іди на Рильську гору до ченців. Вони допоможуть тобі пізнати свій гріх. Не знав тоді Степко, що звідти він повернеться вже іншою людиною, бо перестане бути мужем... Рильські ченці навчилися вправно витягувати силу людську й відтинати уди... Степко не повернувся до Григорія-пресвітера. Зненавидів його... Збирався до Києва потай. Узяв ще ті книги, котрі переписав тут, щоб його уноти з них зробили спис. І помножиться мудрість в

слов'янській Подніпровщині. І Бог воздасть йому за труди — постануть подвижники просвітництва і там. Що б не робив тепер, що б не думав — усе пов'язував зі своєю землею і своїми людьми. Навіть каліцтво своє прийняв покірно: значить, Богові так угодно, щоб він усі сили свого духа й тіла віддав сій справі... Київ має уславитись також власними мудрецами й літописцями, як і стольна Преслава. Степка вже нічого тут не радувало — його серце було налаштоване на повернення. Ходив по торгах, розшукував київських купчин. Багато чого начувся. Баяли, що русичі давно чомусь не ходять у болгарську землю, бо київський владця розгнівився на цареградських кесарів, котрі напускають на руських купців печенізькі орди; баяли, що Олег хоче ще повоювати ромеїв-гречинів, бо не дають його землі данини, що по ряду-угоді з Оскольдом мають платити. І ще баяли, що навесні вже вийшла велика рать русів-полян і всіх слов'ян придніпровських і що невдовзі вони прибудуть до Кілії або до Варни. А від Варни до Плескова три дні кінного ходу. Поспішають туди молодці-болгари. Хто не встиг зажити слави й набутків із Симеоном, тепер може здобути їх разом із русичами. Чималі ватаги охочих ідуть нині до Варни. "Іди туди ж, хлопче!" — радили йому. Степко зрадів — перевзувся у старі, м'які постільці, бронзове волосся підв'язав шкіряним пасочком, важкеньку торбину — за плечі. І в дорогу! Руські раті будуть скоро у Варні. Певно, лодії київські там набиратимуть брашна й прісної води та сушеної риби. Стоятимуть багато днів... Помолився щиро. Боже, віддали від нього суєту і лжу і не дай йому ані жебрацтва, ані багатства. А дай, великий Боже, від джерела живої води, сили і мудрости дай... Широка і залюднена дорога вела до Варни. Мчали комонники, котилися повози із збіжжям, гнали овець і кіз, гнали молодих бичків. Вранці при світанковій росі, вдень під пекучим сонцем, увечері при ласкавому вечірньому світі рухалася дорога на Варну. Лише на ніч стихала. Обіч неї виникали стойбища, загорались вогні, пахло варивом, брагою, сушеною рибою. Степко пристав до повозів, що везли шкіряні міхи з брашном, печеним хлібом, квашеною капустою, оселедцями. Всю дорогу погоничі наглядали за тим хлопаком, що самотинно йшов за їхніми возами — чи не поцупить чогось. Останній повозник, молодий смаглявий юнак, грізно супив в його бік широкі чорні брови. Але Степко не робив спроб підійти ближче, і юнак заспокоївся. На спочинку Степко сів собі окремо, витяг шмат хліба з-за пазухи й почав жувати. — Ходи-но, другаре, до нас! Миса кулішу знайдеться й тобі! — гукнув йому той погонич. Повторювати запросини Степко не змусив — відразу ж підсів до гурту. Йому підсунули полумисок запашного варива, але в нього не було ложки, — Як же ти в дорогу зібрався без ложки? — дивувались болгарські парубки. — Ложка — найперша річ у дорозі. Чекай тепер, доки хтось не поїсть. — Не думав, що трапиться страва, — пояснював Степко, — Далека твоя дорога? — До Варни. — Тут усі до Варни. Такі торги будуть там! — Так сподіваємось... Нині руська рать, мовлять, зело велика. Багато потребує і хліба, і м'яса. — А чого вона йде на Царгород? — запитав хтось. — Як чого? Взяти свою правду. Ще їхній князь Оскольд мечем здобув данину від ромеїв і для купчин волю А вони не дають, — Але чим ти будеш торгувати у Варні? — спитали його, — Краян своїх хощу побачити, другарі. Та піти з ними додому — до Києва. — Го! Ти русич? А мовиш, як ми. —

Навчався тут... у пресвітера Григорія... — Ба, вчений. Ніколи зблизька не бачив учених людей. Як цікаво...— Широкобровий молодик розглядав Степка, ніби яке диво. — Слухай, сідай на мій повіз, Ще два дні дороги. А в тебе торба он яка важка. — Спаси Біг тебе, другаре, — зрадів русич. Бо й справді, ті ікони і товстенні книги, які він тягнув до Києва, уже добре намуляли йому плече. Третього дня вже були у Варні. — Русичі прийдуть на торг брати брашно, там і зустрінеш їх, — порадив йому болгарин-погонич. Так усе й було. Руські ратники прийшли купувати печений хліб. І торговці швидко вкидали в їхні шкіряні міхи невеличкі буханці, загорнуті в капустяне листя й перев'язані нитками з конопляної куделі. Степко довго не міг заговорити — від радости, що бачить своїх, ковтав сльози. — От і краяне твої, другаре. Дочекався. Звідки ж ви? — прийшов на підмогу йому повозник. — З Києва, звідки ж, — сміялися розкуто й весело, — А ти хто? — запитували Степка. — Я з Києва, брате, — відказав Степко. — Нині додому йду. — Ходімо з нами. А потім разом і додому. Де твій дім? — На Подолі, біля Почайни. Мати моя — Житяна. Чули? — Чули, усі знають Житяну, добру чародійку. Мужа дочекалась... Знаменитий тесля... — Вітець мій?! Повернувся? Кияни мало що знали про нього. Але Степкові було добре. Вітець повернувся... Живий!.. Звичайно ж, Степко піде з ними зараз. Зі своїми людьми і смерть легко прийняти в чужому краї. А вже додому вертатись — то найшвидший шлях. Щільними шерегами стояли гостроносі лодії на березі моря. Всюди товчеться чоловічий народ, всюди рідна мова. — Ходімо далі, тут наші толковини — тиверці. Кияни стояли за деревськими човнами, на яких майоріли золотисті корогви — на білому полотнищі розшите золотисто-червоне, усміхнене сонечко. — Гой, скільки люду праведного! Вся земля рушила, чи що? — дивувався Степко. — Сповнюється ніби пророцтво Писанія. — Яке пророцтво, брате? — зацікавились юні кияни. — Із заходу сонця йде до нас зізда із копієм вперед. А в Писанії мовлено, що коли впаде з неба велика зізда, яка горить подібно до світильника, загине багато рік і люду багато загине. Мабуть, це воно і прийшло... — Невже зізда може впасти? — Може, й ні, як і раніше не впала. Через кожні сімдесят п'ять літ ця хвостата зелена зірка наближається до землі, і тоді постають великі біди. — Це в Писанії сказано? — Ні, це мудреці так віщують... Забачивши кілька шовкових наметів, Степко спитав: — А там хто — Олег? — Він... А що сказано про нас у Писанії? — Сказано про всіх людей, що Бог нашле на грішників дві тьми воїв і будуть вони умертвлять тих, хто не розкався в своїх поганих справах — в убивствах, чи в злих чародійствах, чи блуді, чи крадіжках... — А нас і є дві тьми воїв, брате,— то це, може, про нас сказано? — Ні, то буде воїнство Господа Бога. А то хто — на білому коні? — То Олег. Київський володар гарцював на молодому білому жеребці. — Казали ж, що Лебедя свого довіку у стайню поставив. — Хіба не бачиш — це інший, це молодий кінь. Мовлять, ніби Симеон наш йому подарував. — Хто знає ромейську мову альбо болгарську? — почувся здаля оклич бирича. — Наш володар потребує тлумачів! — Ось він знає! — загукали разом бесідники Степка. — Іди туди!.. Він чисто все відає по Писанію... Усі віщування про нашу війну, — оповідали гордо усім, хто враз їх оточив. — Тут живеш чи прийшов звідкись? — спитав Олег у Степка, пильно вдивляючись йому в

обличчя. — З Києва я. Тут був у науках, — Степко радів, що цей геть зовсім зсивілий старий крук нізачо не пригадає його. Дивиться на нього сторожко, немов принохується. — Його вітець — наш тесля Гомін... Той, що блукав... — Сліпець отой? Знаю його. — Олег задоволено оглянув Степка. — Будеш при мені тлумачем. Степко часто-часто заморгав пресиніми дівчачими очима й почервонів. Він, ненависник Олегів з дитинства, мусить нині йому слугувати!.. Але — чому йому? Слугуватиме руській землі... Людний берег Варни поступово вгамовувався — заходила тепла зоряна ніч. Царгород звідси був уже близько. Море пахло золотом... * * * Київський володар Олег чекав послів від царя Симеона уже тиждень. Але знову минали дні, а його, великого державця, що своїми ратями заповнив усю Варну і навкілля на побережжі, не кликали до стольної Преслави. Цар болгарський зневажав його неувагою. Але чому? Чи передумав іти з ним разом, як обіцяв через єпископа Климента, на Царгород, чи змовився з кесарем Левом і хоче тепер заплатити йому головами русичів? Олег губився в здогадах. Найбільше тривожило, що ніхто не приходив із Преслави і нічого не сповіщав. Олегова душа стислась в недобрих передчуттях. Пильніше окидав оком своє шумливе воїнство, яке відсипалось і від'їдалось на сонячному побережжі і щораз частіше позирало на море. А море так пахло золотом! Гордий, пихатий Царгород не хотів його віддати русичам. Князь Оскольд прибав свій щит на воротах вселенської столиці як знак своєї перемоги. Тож. мусять, мусять відтоді ромеї дотримуватись ряду — і віддавати Києву належне. Воїни дедалі частіше і голосніше згадували про те золото, яке мають платити кесарі за черлений щит Оскольдів. Дедалі настирливіше поглядали на овид, де море зливалось з небом. І сердитіше поглядали на Олега — чого мовчить? Чого не веде далі? Убоявся? Чи очікує, коли ромейські галери обступлять їх з усіх боків і виб'ють? Думали і про братів-болгар. Деся поділась обіцянка допомогти в поході — не чувати і не видати якоїсь раті, яка б ішла до русичів у поміч. У повітрі пахло зрадою... Над гомінливим ратним табором ні-ні та й упаде тривога. І раптом новина: царя Симеона і його раті немає в Болгарії! Б'ється він із зловорожими ордами угрів-мадярів! Ромеї підкупили їхнього вождя Арпада й германського короля Арнульфа — і ті з обох боків затиснули болгарську землю на півночі Дунайської долини. Цар Симеон і його союзники печеніги б'ються з ними на річці Саві. Уже вороги розгромили Моравію... Загинула Хорватія... Зникло болгарське князівство Салана... Симеон оточений мадярами в Белграді. Він мусить просити миру... Згоден на все!.. Ці тяжкі новини привіз нарешті із Преслави сам боярин Георгій Сурсубул. Цей справжній правитель Болгарії був ніби піднятий з домовини. Невеличкий, повнотілий, рухливий, він то сідав, то наче завмирав перед Олегом. То запускав розпачливо свої короткі випещені пальці в кучму сивого волосся. Говорив низьким хрипловатим голосом і, здавалося, на очах сивів. Мадяри!.. Цей дикий жорстокий меч, який вони встромили у серце слов'янського світу, роз'єднав держави, відгородив болгар від сербів і хорватів, від Польщі, Моравії і Русі. Але, власне, Моравії вже нема!.. Лишилась спалена, сплюндрована рівнина і дикі табуни мадярської орди на ній... Звідки взялась ця напасть? Звідки вони впали на слов'янські держави? — Вони прийшли з-за великої річки Ітиль. Я знав батька Арпада

— хана Альмоша... Георгій Сурсубул довго й чіпко вдивлявся в воскове обличчя Олега. Знав? Як і коли? Чи зможе зараз умовити Арпада відступити від Белграда і випустити Симеона? Бо коли Симеон загине, загине і Болгарська держава: ромеї повергнуть її наступного ж дня. Боярин мало не плакав. Його чорні невеличкі очиці зволожились. Він плекав для себе надію про вінець царя, бо є наставником Симеонового сина-переемця Петра... І він готувався бути його співправителем. — Княже, скажи своє слово Арпаду. Загине Болгарія — і мадяри загинуть від ромеїв, — благав боярин Георгій. — Арпад не слухатиме мого слова. Київ і поляни-руси сплатили йому велику данину за мир... — Тоді поведи свою рать до Белграда. У поміч Симеону! Без нього тобі все одно не подолати Царгород. — Белград... Олег замислився. Чи зуміє він порятувати Симеона, а чи підніме проти себе тих угрів знову? Небезпечна се річ. Та правда й те, що без болгар йому не зігнути в поклоні Царгород. — Хай буде так, Я піду в поміч Симеону. Але болгар мені допоможуть? — Що хочеш, від Царгорода? — схопився боярин Георгій. — Золото... і срібло... і паволоки — і всю данину за всі роки, що не платили ромеї Руси... — Добре. Я тобі допоможу зараз же. Дивися, що я зроблю: шлю до Константинополя свою сольбу і кажу кесареві Леву, який нині б'ється із сарацинами, що русичі прийдуть і також будуть з тобою битися. Там сарацини — тут русичі. Віддай русичам усе, що вони хочуть взяти по правді і по ряду. Він усе тобі віддасть! Згоджуйся ж... За наметом галасувала багатолика рать, чекала поклику свого провідця і рвалась до Царгорода, Вона жадала багатства й слави і тим хотіла утвердити себе, свій Київ і його, нового владцю Києва. І він, Олег, може легко, без крові й зусиль дати цій черні все, чого вона хоче!.. Боярин Георгій Сурсубул мовить правду. — Де твоя харатя, княже? — напосідав Сурсубул далі. — Давай її мені, віддам послам. Бо ромеї люблять порядок: скажуть, нічого не знаємо — ні про яку угоду з Києвом. Їх треба ткнути носом в пергамен. — Який пергамен? — розгубився Олег. — У мене нічого немає! — Він ніколи не думав ні про який пергамен. Не знав ніякої харатї! Хто бачив коли якийсь запис? Про те знав лишень хіба що князь Оскольд та його бояри. Де вони тепер?.. — Тоді... ге-ге... ніяких переговорів не треба й починати. Гречини — то лукавий народець. Скажуть, нічого не відаємо і нічого не було. І ти нічого від них не дістанеш, Пощо й починати балачки! Сурсубул розсердився, засопів, зашмиргав носом. Цей дикий варвар морочить йому гологу. Не знає, з ким хоче статп на герць. Не буде з ним возитись. Але хто ж тоді допоможе Симеону? Олег тут має тьму ратників. Ні, не будс сварніись із цим дикуном. — Тоді так. Не будемо гаяти часу. Я покищо пошлю до до кесаря свого гінця від твого імені. А ти пошли когось до Києва, хай розшукають пергамен князя Оскольда. Без нього важко буде. Тим часом поможи тут Симеону. Дай свої раті, і ми проб'ємось до Белграда. Олега підкинуло від тих слів. Пергамен Оскольда... Може, це той, що зберігався в тій церкві, що він спалив? Може, він порубав його? Хотілося аж свиснути від подиву на самого себе... Отако життя тебе перекручує!.. На мить війнуло вологою тьмою з тієї церквиці, тремтить одинока свічка... Однорукий священик... І пожежа... Олегові запекло від пекельного вогню, у якому горіла Оскольдова церква... Запекло біля серця — і він звалився на руки боярина Сурсубула. На поміч підбігли князеві

охоронці й знахарі. Що йому поробилося? Що сказав йому боярин? Нарешті Олег зітхнув — усе ніби минулося. — Знайди оту Оскольдову харатью, — провадив знову Сурсубул. — Без неї не заплатять за минущі літа. А раті даси в підмогу? — Подумаю... — зітхнув Олег. — Думати нема коли, княже. — Хай ідуть тільки охочі. Скажу нині воеводам і соцьким. — І на тому дяка... — зрадів Сурсубул. І викотився з намету. Степко перехопив останні слова Сурсубула: — А яку харатью потрібно мати, боярине? Сурсубул зневажливо глянув на цього челядина. — Не твого розуму справа, хлопче. — А може, й мого! — Степко хоч і почервонів, але вперто дивився в саме обличчя пихатого державця. — У мене є пергамени Оскольда. І договір якийсь, якась харатья. — У тебе? А ти хто? — вразився Сурсубул. — Я Степко. Був унотом у пресвітера Григорія... Нині драгоман нашого володаря. Сурсубул ще раз оглянув його з недовірою. — То й драгоманствуй собі... — скривив уста. Бач, казна-що меле язиком цей обшарпанець! Хоче, певно, мзду якусь мати від свого князя. А втім... Хай би той Олег швидше подав Симеонові ратну поміч. Він, Сурсубул, сам би повів його воїв. Ох, цей мадярський меч! Цих нових жорстоких ординців наввипередки купують і ромеї, і германці... Що ж вирішить цей дикий варвар — Олег? * * * Болгарська весна коротка — спливла швидко. Літо набирало високости. Цар Симеон все ще стримував орду Арпада, яка тепер утверджувала свою державність на землях двох знищених нею слов'янських держав — Моравії і Хорватії. Втративши задунайські землі, Симеон стримував натиск мадярів на іншу свою територію. Руські охочі ратники допомогли йому, але вже час було їм рушити на Царгород. Олег зібрав дружину і сказав: — Чекати вже не можемо. Підемо самі на Царгород і приб'ємо меч до його Золотих воріт. Як те зробив Оскольд. — Оско-о!.. — загукали ратники. Їм не терпілось здобути для себе честь і багатства. — А де вої болгар? — спитав хтось із старшин. — Прийдуть пізніше — навздогін. Але ми першими маємо забрати всі добра і золото! — кинув Олег. Олег розраховував: Симеону тепер нема куди подітись — його держава опинилась затиснутою між двома хижаками — лукава Ромея і хижа Мадярія. Зникла Хорватія і Моравія. Відрізана Чехія і Польща. Руси для нього нині стали єдиними союзниками!.. Руські вої піднесено готувались рушати далі. Що може сильніше з'єднати натовп жадібних до чужого багатства і слави, як не обіцянка забрати їх в інших! Сила-силенна руських воїв, що обсіла побережжя навколо Варни, уже дратувала і болгар. Було продано все, що хотіли продати, з'їдено все, що куплено, а далі почались крадіжки, розбої, насилля. Ратники здобували собі на прожиття. Боярин Сурсубул знову прибув до Олега — підштовхував, аби швидше виводив свою рать з Болгарії. Дальше пробуття тут було вже небезпечним. Скривджені грабунками болгари, виснажені поборами Симеона і Сурсубула для безперервних воєн селяни могли повстати... Ослабити ж зараз імперію ударами й пограбуваннями русів — це велика допомога Болгарії. Сурсубул радив Олегові: — Нині для тебе вигідний час. Греки з полководцем Імерієм вийшли із столиці і б'ються з арабами. Провінційна знать повстала разом із полководцем Андроником Дукою. Патріарх Николай з ними також. Андроник хоче сісти на трон. Доля відкриває тобі шлях на Царгород... Може, сам візьмеш вінець кесаря! — підігрівав честолюбного варвара досвідчений царедворець

Симеона. Олегова рать нарешті рушила — плавом і берегом. Але помилився Сурсубул: полководець Імерій швидко дізнався про рушення русів, уклав перемир'я з арабами і пішов русам назустріч. Поки він ішов, руси уже встигли повоювати багато градів і портів, там пограбували храми, склади, гавані. Лодії русичів уже поважчали від здобичі... Добре, що все це дісталось тільки їм, болгарській раті все ще не було!.. Сольба від Імерія зустріла Олега вже поблизу Хрисополіса, під Царгородом. Послів було п'ять. Олег зібрав своїх радців — і бояр, і Претича, і Степка-книжника, і болгарина Варлама, що був від Сурсубула. Посли принесли світлому руському князеві дари. Варлам сказав, що "світлим князем" горді ромеї називають не всіх вождів варварів, а лише володарів могутніх народів, рівних з Ромеєю. Через тлумачів послы казали: — Наші кесарі, дані Богом, Лев з Олександром, хочуть творити з тобою, світлий княже, мир і любов. І просили ці дари прийняти. — Скажи їм волю мою, — велів Олег Степкові. — Ими ми ся по дань! Платіть мені данину, яко за Оскольда платили. — Ми не знаємо такого ряду з Оскольдом. Не можемо платити, коли немає харатї, — хитрі послы напевно здогадувались, що Олег не мав тієї давньої угоди. — Є така харатя у вас! — розсердився Олег, бо все виходило так, як казав Сурсубул. Але послы гуртом заговорили, замахали руками: — Якби була, ми знайшли б у наших хронографах. У нас нічого не пропадає, все записується, все зберігається хоч за тисячу літ! А тут нема! Бо й не було такого... То все вигадки болгар... Вони найлютіші, найпідступніші наші вороги! І проти нас усі народи нацьковують. Ми це знаємо. Коли хочеш — зараз новий мир і любов покладемо між нами. Будете мати, що захочете... А ще, коли бажаєш, царські мужі тобі покажуть всю нашу землю грецьку — і багатства наших садів, і золоті бані храмів і палат, і дивної краси каміння зі всього світу, і страсті Господні, і вінець царський, і хламиду багряну, і мощі святих... . Гречини були готові на все — їм був потрібен мир. — Маю раду держати...— гордо сказав Олег. І держав раду. Карло і всі варяжини радили взяти дари від кесарів і покласти нову заповідь — по дванадцять гривен на ключ, на всі дві тисячі лодій. І створити новий ряд. Тоді сказав Степко: — Княже! Сотвори новий мир, але візьми і Оскольдову данину. Є у мене харатя про сіє. Ось вона! Я склеїв пергамен, який ти колись порубав... у церкві Оскольдовій... Я його прочитав. Тут! — він підняв над головою шмат жовтого цупкого пергамену, — тут ця харатя з гречинами. Олег не йняв віри. Звідки він знає про церкву Оскольдову і про те, що він там щось порубав? Невже там ще хтось був тоді? Він пам'ятає тільки безрукого священика... Його думки перебив Варлам: — Ромеї не візьмуть сю харатю. Скажуть, посічена на шмаття. — Я перепису її, — Степкові очі аж засльозавились від палкого бажання добитись своєї правди. Бо це була та правда, яка пекла очі находнику-владці, бо це була давня велич Києва, яку ніхто не міг повергнути... Мабуть, Олег збагнув горде бажання молодого киянина. Перша радість його враз погасла. Визнати цю харатю Оскольда — тож визнати його закон, його державу, його велич, а своє зло і ницість. Тоді вийде, що він, Олег, розбійник, не по правді знищив великого державця київського, а яко злодій. І простолюдини піднімуть проти нього кілля і меч. Але... ця харатя зараз віддасть йому небачені багатства! Він їх усіх купить, ошчедрить, одарить...

І стане їхнім улюбленцем. З досвіду знає, що славу і любов у черні можна тільки купити... І будь ти хоч яким високим і гідним, та, якщо не даватимеш простолюддю дешевих благ і добр, будеш ним проклятий. Як і той же Оскольд: адже тоді, коли він його привселюдно вбив на почайнівському пристанищі, ніхто не заступився за свого великого державця. Ні бояри, ні чернь градська. А він, простий воєвода, чужак, роздавши тоді їм набутки князевих комор, відразу ж сів на княжий стіл. І ось тепер навіть послы-гречини величають його "світлим князем"... — Ще треба подумати, Степку... Порадитись...— відповів неохоче Олег на слова свого тлумача-книжника. — Що думати? Ось я зараз сяду і почну переписувати. Вели дати тільки тонкий пергамен. Писало у мене є!.. По обличчю Олега ковзнула нерішучість. Карло підсунувся до нього ближче і радив інше: — Вели, княже, сольбу призначити до кесаря. Я і Стемид вирвемо у нього все. І воювати ромеїв не доведеться — усе нам віддадуть і без того.. Варламу це не подобалось. Русичі хочуть мирно відійти від Ромеї з багатствами, не послабивши її. Це не вигідно болгарам... Русичі мають вимагати усе! Отой Степко має слухність: харатью треба переписати і за всі роки стягти з ромеїв!.. І він сказав: — Я допоможу, княже, переписати харатью Оскольдову. І візьмеш більше, аніж дають. — Да буде...— зрештою, Олегові це дуже вигідно. — Але нехай зараз Карло і Стемид із Степком напишуть ще й свої статті. Рать має скоро вертатись. Варлам і Степко презирнулися. Їм хотілося іншого. Тим часом почали частуватись винами і солодошами, які привезли послы, Гречини розвеселились, оповідали Олегові і старшинам, які великі багатства вони беруть за Джурджанським морем — у Табаристані, Гилянї, Абесгуні. За один похід усю дружину руську можна було б одягти в золото. Вся Русь купалась би в перлах і спала б на ось таких пухких килимах, на яких вони зараз сидять і п'ють вино... Лише треба звідти трохи потіснити сарацинів-арабів... Варлам крутив головою, нашіптував Степкові: — Ромеї хочуть штовхнути туди русичів. Аби вони від— тягли на себе тих сарацинів. Ромея тоді вільніше зітхнула б!.. Хай не піддається князь. Скажи йому... — Степко згідливо кивав головою і переказував Олегові слова Варлама. Якщо русичі підуть у Табаристан, вони допоможуть Константинополю. А Болгарії буде біда!.. Олег і сам це розумів. Та що йому? Він одну руку вітально простягав до болгар, другу ж — до ромеїв. У нього своя дорога... Як і в Симеона... Симеон не пішов проти греків. Відбившись від мадяр, ринувся проти маленької гордої Сербії, яку не підкорили сусідні хижакі і яка опиралась то на греків, то на болгар. І вистояла... Тепер диявол упіймав захланне серце великого державця! На мізерній заздрості упіймав!.. Тоді ніхто не здогадувався, що ця велика кривда до маленького народу колись призведе всю справу могутнього Симеона до загибелі. Важке горе світові від легких спокус державців.

ЛУКАВИЙ ВІК

Олег повернувся до Києва зі славою. Але — дивина! — не гріла вона його. Кияни, діставши чимало різних добр, все одно спогорда поглядали на нього. Потіснили з Княжої Гори варяжинів, випхали Свенельда до деревлян, коли їхні мужі ізійшли в похід. Свенельд відтоді заволодів деревською землею, сів там і до Києва не ліз. А тут був Ігор. Навколо нього вилися-крутилися значні київські бояри та їхні діти —

боярчуки. Величали Ігоря князем, жону його молоду княгинею. До Олега спочатку сипонули, доки він роздавав усе, що привіз, а потім знову подалися туди. Ніби кололи очі Олегові, що Ігор князь, жона його високого роду, а ти рівня нам. Пощо гнути хребта перед тобою? Осудливо позирали в його бік — пощо цей сивий крук, що невідь-звідки залетів сюди, не віддає високородному переємцю державного керма? Колись же мовив, що Рюрикович є законним владцею в Києві і йому має належати вся земля. А бач, не віддає її Ігореві, хоч сам уже он який старезний. Навіть до боярині Гордини перестав їздити. Боявся, що розлючена господариня піділлє і йому отрути. А не їздив тому, що йому оповіли: без тебе жила бояриня з воєводою, з Щербилом твоїм... Щораз менше бояри приходили до його гридниці. І Олег збагнув, що його час вичерпується. Тому це зрадливе боярське плем'я, розхапавши його золото-паволоки, нині чатувало, хто більше сипоне їм у гамани. Ігор — молодий, дозрілий муж, либонь, більше трьох десятків літ за спиною. Йому й кермувати у Києві. На нього й сподівалися... Вишгородський терем також доживає останні дні своєї величі. Гордина геть зовсім звелася, на люди не показувалась. Прозвали її злою відьмою, отруйницею. Хтось ніби угледів, як ночами вона перекидається чорною гадюкою і котиться по луку, коли стоїть місяць у повні. Тож і Щербило відцурався через те від неї. Істинно рече народ: неправдою світ пройде, та назад не вернешся... Щербило відцурався і від Олега за гріхи свої з Гординею. Йому тепер нікуди не було вороття — ні додому, до сліпого брата, ні до Гордини, ні до Олега... Та Олегові було не до них. Мав для себе вирішити важливіше — як бути з Києвом: добровільно віддати Ігореві з Ольгою, відмовитись самому від керма, чи знову підім'яти їх під себе. Щоправда, по смерті люди назвуть його подвійним злодієм, що забрав владу і в Оскольда, і в Ігоря. Але то буде опісля... А зараз він забрав би знову жорстоку силу. Тепер бачив, що всі оті лакузи, що перед ним хилились, по смерті його першими плюнуть йому в очі і в душу. О, доля володарів! Наприкінці життя вона в усіх однакова — тепер він це знав. І знав, чому всі владці до останнього свого дихання тримаються за владу навіть... уже мертвими руками! Бо вони бояться своїх лакуз. Через те хочуть змусити їх хоч за життя коли не шанувати, то мовчати!.. — ненавидячи... Втім, чув себе викинутим із життя. Слабіло тіло й руки. Уже не бурунили кров дзвінкі київські весни, дніпрова хвиля клекотала уже не заклично, не рвався до походів. І навіть грайливі іскристі очі Гордини не викликали ні жадань, ні гніву. Навіть на злість не вистачало сил — лишалась сама байдужість. Бо не міг змінити життя, яке пливло повз нього. Скоро ця байдужість заповнила його. Більше жив спогадами, в яких піднімалось марево давніх хитрощів, лукавств, битв, пожеж, підступів... У спогадах приходили всі ті, хто давно відійшов від нього і від життя: і Рюрик, і Єфанда, і Оскольд... Мабуть, вони тягли його до себе. Відчував, що в ньому народилася якась інша людина, ім'я якої Старість. І від неї вже нікуди не подінешся. Став звикати до неї, не тужити за тим, чого не повернеш. Зрісся з тим, що лишилося за його плечима. Так було затишніше на душі. Та інколи той Олег, якого знав Київ, починав бунтувати проти того нового, що зродився в останні роки, після царгородського походу, о ж він — Олег! Потутешньому, по-слов'янськи — творець. А на берегах його Венетського моря, в бодричів,

то так і є: Олег. Древнє ім'я давніх вождів і царів, які привели в ці краї могутній народ кельтів... Отож Олег не здавався. Злостився на бояр, на челядь, на увесь світ. І найбільше — на Ігоря. Кричав, що рудий Єгорця той ходить не путями свого розуму, а розуму своєї жони і бояр! Що він м'якотілий і безрадний, непевно кермує Руською країною. Не утримати йому всі землі, які великими трудами пригорнув Олег до Києва, не вирвати йому у Царгорода давню данину, яку кесар пообіцяв віддати і не віддає... Олег не нарікав на себе, хоч знав, що саме він не навчив Ігоря гордості за його справу, а навчив ненависти до себе, коли вигнав його з матір'ю з Києва, коли потім убив Єфанду... Ігор його ненавидів і боявся. Але... коли б Олег того не зробив, Єфанда вбила б його зі своїм Змієм Гориничем... Круті путі-дороги у владців! Але він ще живий і буде вершити справи в Києві. Відправить Ігоря за Джурджанське море — хай пошукає сам собі слави, а Києву золота-срібла, та перлів, та узороччя, а йому, Олегу, дасть якийсь час лишитись при кермі. Олег обіцяв Царгороду дати воїв у підмогу проти сарацинів, а ромеї дадуть за це данину. От Ігор і піде в Табаристан. Старий хитрець ще не втратив мудрості! Усі будуть вдоволені: бояри чекатимуть мзди, варяги — нової здобичі, молоді мужі київські ізійдуть із града за багатствами, менше ворохобити будуть!.. Упали перші сніги. В небо вдарили сірі пахучі дими. Знову залюдніли торговища по санній порі. Збурено гомоніли, чогось очікували. Табаристан! Гилян! Абесгун!.. Розпитували купців, що прибували з далеких країв. — Чули про те? Се далеко? — Далеко! — Мовлять, там повно золота-срібла, і перлів, і килимів!.. Чи так? — Так... там усе є. Там земний Урай... Завурушились і бояри. Потягли до Олегового двору своїх боярчуків і родаків. Сам Ігор поведе! Діло певне... І як подивувався Олег, коли до нього прийшов і колишній його воєвода — Щербило. Це він, Олег, колись підняв його на цю Гору із глибоких проваль кийвського Подолу... Як низько кланявся йому за ті землі і села!.. Зрадці завжди кланяються низько... Але Щербило відкрито дивиться йому в обличчя. Чорний вус його ледь-ледь тремтить — певно, страх б'є його тіло. А красень який... Олегові подобається цей страх. Подобається, що він, Олег, переміг нині цього свого переможця... Щербило прийшов не до Ігоря — до нього. — Хочю іти за море... візьми... Олег насупив сиві-сиві брови. З-під них зблиснули холодком зіркі, як і раніше, очі. Чого це йому, вдатному красеню, якому всього вистачає в Києві, чого б це йому захотілося за море? В такий далекий і непевний похід. Від кого тікає? Від нього? Від Гордини? Олег розмірковував, а кінчики закручених догори чорних вусів Щербила ще більше тремтіли. Мабуть, не зможе простити йому Олег... — Пощо ж хочеш залишити Київ? — Олег наставив на нього свої зіркі очі. — Від кого тікаєш? — Від себе... — тихо сказав і похилив голову на груди. О, це відчуття відоме Олегові — ціле життя прагнув утекти від себе — і не зміг. — Іди до Єгорця. Просись у нього. А я скажу йому. Щербило низько вклонився. Неквапом вийшов. Цей Щербило чимось нагадав його — давнього, молодого, затятого, відважного... Тільки в ньому ніколи не було отого страху і відчаю, що тіпали душу Щербила. Відчай і страх не для владців. Олег-бо ж завжди хотів владарювати і тому завжди гнав цих непрошених дідів од себе. І це те, що піднімало його над усіма. Так, він не знав ні страху, ні відчаю, ні жалю. Не знав горя від втрат. Ось і зараз — втратив

свою веселооку бояриню, з якою думав зігріти свою душу в старості. І не дає собі думати про неї. Він її втратив. Але знайшов покору найнебезпечнішого киянина, знайшов побіля своїх підошов цього красеня-переможця. Чи ж варто сумувати? Увечері до Олегового терема підскочили сани, з них вийшла якась жінка. Невже Гордина? Кажуть, вона геть звелася від чекання на нього. Тільки ж чого чекала? Розплати за зраду? Помсти за довіру? Ошатних дарунків? Він їх привіз повен дім і всі роздав своїм челядницям. Рвав свою гордість разом із тими паволоками... Але до гридниці зайшла Ігорева княгиня. Її Ольга! Вона залишилась до кінця щирою і відданою йому. Може, єдина з усіх. Мабуть, через те, що були вони однакової долі — життя прибило їх, як осіннє листя, до цих високих київських круч та й покинуло... — Вітець, ти давно не заходив до нас. Маєш гнів? — Не можу мати гніву на тебе! Ти в мене єдина віра в життя, — і сказав правду. Це вона відкрила йому очі на велику дорогу, яка повела його до Болгарії і до Царгорода. Якби не її оповіді... Якби не її слава... Сидів би Олег у Києві протягом всього життя, не побачив би ні світу, ні таких багатств! Не подумав би, мабуть, міряться силою із гордим Царгородом!.. А він таки примусив кесареву Ромею стати на коліна перед Києвом... І перед ним!.. — Що робиш нині? — веселими синіми очима вона голубила його зсивілу голову... — Готую для Ігоря добру рать. Далека дорога — вої мають бути сильними. Щоб перемогти швидко і борзо повернутись назад... — Варяги також хочуть іти? — раптом спитала Ольга. І Олег збагнув: саме задля цього вона й прийшла до нього, Але він про них не думав. Свенельд з дружиною сидів у деревській землі, змусив Іскоростень давати цьому полюддю на своїх воїв. Її варяжини з Карлом мають бути з ним, то вірні осторожники. — Я ще не думав, Ольго... — А може, хай ідуть з Ігорем. У них силища велика, добре повоюють Табаристан. А коли залишаться — добре повоюють Київ і київську землю. І Малка ще сюди приведуть — хтозна... Я так подумала... — Тепер і я подумаю!.. — Подумай, отче. У мене ж дитя на руках. Куди побіжиш? Під чий захист? Ти всю дружину відсилаєш, А хто захистить тебе? Що, коли знову печеніжини чи угри які заявляться... Він злякався цього. Справді, хто ж захистить його? Бродячих варязьких ватаг чимало... Ординський Степ бездонний... Ворохобників-мужів буде досить... І ще й волхви бродячі постійно підбурюють людність... Ольга, бач, добре про все подумала. Вона подумала, як мати. І як справжній володар. — Добре. Свенельд піде з Ігорем. У Києві буде Карло і... Щербило. Дам йому тисячу воїв. — Щербило! Це той, що у Вишгороді?.. Він підпірав владу Гордини. — Тепер буде підпірати мене. І тебе. — Ти віриш йому? — Вірю, від сьогодні. Він щойно був тут. Молода княгиня широко розкрила очі. Звичайно ж, краще Щербило, аніж Свенельд... Але... дивно... І все ж краще хай буде Щербило! * * * Іменем істини завжди пророкують лжу. Раніше Степко навіть не підозрював цього. Та чим більше приглядався до Олега, тим більше розумів це. По прибутті з походу Олег поселив його на Княжій Горі в убогій хатині для челяді. Мав переписувати Оскольдову харатью на ще один пергамен. Ще мав списати новий ряд з греками на окремий спис. Сам же переписує старий Оскольдів літопис, щоб не згубились дні й літа минуці. Вдень сидить, переписує, увечері додому. Часом засидиться допізна — тут і заночує. Запалить

лоєву свічечку, читає книги, які приніс із Болгарської землі. Читає цілу ніч. Боже, який то світ великий і предивний постає перед ним. Скільки в ньому добрих і величних справ, а скільки крові й зла!.. Думає Степко і про високе в людині, і про низьке. Взяти хоча б його вітця. Сліпий, несправедно знищений, скалічений, а душа витає у мріях, вибудовує храми для оселі людської величі й радості. Таки ж хоче поставити отой храм на Оскольдовій могилі, де залишив свої очі. Дивно, що Олег та його лакузи нічого не кажуть — ні про заборону, ні про дозвіл,— ніби ж і погоджуються. Ба! Тепер і віщий Олег іменем Оскольда підпирає себе, вивищується. Перед кесарями виставляє себе захисником Оскольдової правди і харатї! Ніби то не він убив його власним мечем! Ніби не він спалив його церкву і порубав його пергамен!.. Дивина з усіх див. Якби хто раніше Степкові сказав, що Олег отаким колись об'явиться, не повірив би. А тепер сам бачить. Навіть інколи Степкові здається, що Олег хоче наче вилізти на плечі Оскольдової слави і здійнятися вище від того. Було кривдно від цього. А таки ж виходило, ніби Оскольд допомагав Олегові, цьому великому грішнику. Може, це робив задля Києва, задля землі своєї, яку тепер розбудовував цей приходень. О, велика таїна великих владців! Не осягти її простим розумом. Та ні, це, мабуть, віщий Олег насильно стягує з небес душу Оскольдову, щоби себе підняти туди. Може, в цьому його таємниця? В невсипущому жаданні слави на цьому світі. Мабуть, так і є. Тому не пошкодував життя київського князя, тому не посоромився зганьбити пам'ять про нього, а коли стало вигідно, то й душу його стягнув із неба. Жах накочується на Степка... Ось вона, дорога до влади, — в незмірному честолюбстві, в сліпому захланному леті до слави, коли переступають через життя, через честь, через любов і священну пам'ять у погоні за нею. Але що з того, що віщий Олег отак пнеться в небеса? Небеса не там, куди він прагне. Небеса у людських душах і в людській пам'яті. А серед людей він зненавиджений. Ніколи не забудуть йому кривавих гріхів. І так буде навіки-віків!.. Отак відкрилась Степкові книжнику ще одна свята мудрість: "Яким судом судити будете, таким же осудять і вас, і якою мірою будете міряти, такою відміряють і вам". Так проповідував святий Матвій. Степко знову починає читати при мерехтливому світінні лоевої свічечки. Мало книг приніс із болгарської землі, тож знову перечитує все. Хилиться його розкуйовджена голова над столом, в його темних очах відсвічує племінчик вогнища. А десь всередині його пам'яті пропливають перед ним нові часи і нові життя... Не відразу відчув, як тихо відчинились двері і якась світла тінь виповнила виталище. — Се я, Степку. Не впізнав? Біля порога стояла жіноча постать. Але це була не жінка, а якась чарівна істота, що спустилась в його хатинку з небес чи прийшла з інших світів. Якась свята істота... Така знайома йому — і така недосяжна. Тут, на Горі, усі називали її княгинею. А він знав її як добру і таку звабливу дівчину, яка бігала колись із ним до схоли. Нічого князівського не було в ній — Оленка, та й годі!.. — Не знаю... Може, й упізнав... — Ніби й не радий? А я так зраділа, що ти повернувся! Наче повернув мені шматок прожитого життя. Того ще... — вона повагом, якимось велично підняла руку, стягла з голови білу шовкову хусту, Степко звівся з-за столу, прикрив книгу. Не знав, куди подіти руки, то й почав осмикувати на собі чорну рясу, підтягнув пасок. Ольга усміхнулась: ряса — і

підперезана! Але пасок — із срібною застібкою! Вона враз прикіпіла поглядом до неї — звичайно ж, це звідти, з Преслави. Це тільки преславські вотри-майстри можуть із срібла робити такі дивні узорі! — Там купив? — засміялась щиро, так ніби зустрілась із дорогою людиною, — Там, — Степко нарешті підняв до неї очі. І враз тривога стрепенулась болем в його душі: Оленка ж нічого не знає ще про матір. Про її смерть... Ось зараз вона запитає про Томиславу. — Кого бачив? Як матінка моя? Як Сурсубул? Ти когось бачив? — Нікого не бачив... — проговорив швидко й одвернувся. Бо согрішив язиком своїм! Так вийшло, само по собі. Прости йому, Боже! — Тебе Олег, бачу, жалує. Маєш хату. Назад не хочеш? — Ольга блиснула в усмішці красивими вологими зубами і не чекала відповіді. — Та ти ж удома. А я оце поїхала б... Хоч на день... — Чого ж, попроси Олега... — Не до того... Добре, що ти повернувся. Бачиш, тут немає книжних людей, а треба. Ой, як треба... — це вже говорила з ним не Оленка, а київська княгиня Ольга. Вона без припросин сіла на лавицю край столу, поклала руки на коліна. І вже в її очах був не усміх, а напруга, різка, холодна, що борознила зморшками молоде чоло... — Ти сядь, не стій. Хочу з тобою порадитись. Кажуть, ти переписував харатью Оскольда. Це так? — Так. Переписував. — Я знаю, Олег тоді не зважив на твої слова. Але буде по-іншому. До Царгорода хочеш піти? — Не знаю. Навіщо? — Із сольбою від київського князя. Від усієї Руси. І запишеш нову харатью з Царгородом. Русичі мусять мати всі вольності в торгівлі. Треба все те вписати у нову харатью. Дивно було Степкові книжнику. Молода княгиня говорить про те, про що він давно говорив. Але його не послухали. А він же знає, як великі багатства від торгівлі плывуть із ромейської землі в лодіях, в купецьких валках і в болгарську землю, і в німецьку, і в сербську... — Це Олег так сказав? — Може, Олег, а може, й ні. Але руських купчин треба оберегти від грабежів ромейських митників. Коли згоден іти — скажу Олегу. — Згоден, — хто ж відмовиться поглянути хоч краєм ока на той вселенський Царський град?! — Але... княгине... дозволь привести сюди книжних мужів і отроків. У мене є в болгарській землі содруги... — Болгари? — Один із болгар, двоє моравів... — Клич їх моїм іменем! Що хочеш тут робити? — Книги переписувати. Схолу завести. — Добре намислив. І дівчаток беріть до науки. У мене ж дві дочки! — на мить княгиня забула, що вона княгиня київська, а він простолюдин. Щирість вирвалася несподівано, так ніби вони обоє знову були унотами-учнями... І в цьому рівні, як рівні між собою усі на світі, хто прагне до знань... — Поведеш сольбу до Царгорода, умовлю Олега. А стрінеш матінку мою — скажи про мене, — княгиня пірнула у сутінь сіней, залишивши Степка розтривоженого. І здивованого. Невже державні справи, влада витравили з її пам'яті любов до нещасної матері — вона згадала її якось мимохіть... І ще одна загадка Княжої Гори постала перед книжником Степком: хто ж нині по-справжньому владарює тут? Олег?.. Он він там у своїй гридниці важко ступає по рипучих мостинах підлоги, розганяючи по кутках небоязких мишей і мишенят. Куйовдить свою сиву голову, зачимось зітхає. Може, бесідує з душею Оскольдовою, що спускається до нього з нічної тиші небесної. Може, каяття з'їдає його сумління. Чує ж бо, що скоро одвіт держатиме за діяння свої на землі і за гріхи, які вкоїв. Боїться, певно, що не простяться вони йому.

Але чи може торкнутись його совісті каяття? Чи є в нього ота совість, сумління чесної душі? Олег заклопотаний собою. Ні, не він уже владарює на Горі. Як був чужаком, зайдою, таким і відходить. Скільки не задобрював наближених своїх лакуз, однаково вони зневажають його нині. Раніше зневажали боячись, тепер зневажають уже не боячись. Чужий і простолюддю. Що дав йому цей здобичник? Прийшов на все готове — живився їхніми набутками і силою, задобрював дешевим блиском чужого золота, яке швидко й протекло крізь пальці. Забране чуже добро не затримується в руках здобичників — мов пісок виціджується з долонь. Щож лишається в цьому житті вічного? Правда, якої він не вмів сіяти. Бо вмів тільки брати і руйнувати чуже. Отож і чужа держава, і чужа влада вже висковзнули з його рук... Тяжко, коли володар переживає свою славу. Переємець же його Ігор також ще не кермує. Він має більше сили в плечах, ніж мудрости у голові. От і виходить, що Ольга мусить додумувати за Ігоря про державні справи. Що їй ще лишається? Шукай сама радости й певности в житті, мудра жоно. Співай, пташко, у клітці птахолова, коли хочеш мати зерно для життя. Нелегка доля випала тендітній княгині. Степко мусить підперти її своєю працею: і схолу відкрити, і церкву християнську поставити, і літописання відновити. Усім серцем поривається він до Ольги — ще більше, ніж у попередні роки. І як добре, що зараз може стати її довіренцем. Підперти в її нелегкій боротьбі за себе і за всю країну. І як добре, що він тепер може бути перед нею чистим, аки ангел... Буде він сіяти у своїй землі зерна світла й мудрости. Тоді, в тому небесному житті, йому буде легко дивитись, як помножуватиметься той врожай. Сказано ж бо: "Спрагли, ідіте всі до вод!.. Сійте справедливо — і пожнете милість". * * * Душа воєводи Щербила чомусь стала неспокійна, скаламучена. Він пішов од вишгородської володарки, хоч серцем ще лишався там. Гадав, перейде знову до Олега і тим відомстить боярині за її владолюбство. Хотіла влади тільки для себе — його мечем жадала вивищитись, підім'яти його честь під свої підошви. О, він вчасно схаменувся... Та вийшло так, що хотів помсти для неї, а відомстив собі. Ніби хтось душу з нього витяг — не тішило, що Олег знову дав йому дружину, не тішив і його теремний дім новий — було йому там порожньо й самотинно. До пекучі в грудях. Каламутні думки вчепилися в нього — дивом дивувався, що ціле життя п'явся на цю Гору, а, діставшись на неї, став ніби спустошений душею. В тій його перепаленій душі часом спалахувала іскрою усмішка боярині Гордини. Все в ньому на мить ніби завмирало. Але вже іншої миті до нього світились чийсь тихі й сумні очі. Вони були схожі на ті очі з його давніх світанкових весен. Від них робилося йому спокійніше і впевненіше. Якийсь легкий срібlistий смуток ніби огортав його. Чомусь ставало прикро... Чого ж здобув своїми зрадами? Змарнував у полоні марнослава багато літ. Згубив свою вірну ладу і, може, свого сина... Нічого не надбав, окрім чужого меча, який вділив йому милостивий київський володар-чужинець, аби він захищав його. Від того усвідомлення змарнованого часу життя його перетворилось на пекло. Чув себе на землі якимсь зайвим серед людей, що оточували його, під тим небом, яке колисало його в молоді літа і покликало у невідому височінь. Неприкайним став і серед бояр Княжої Гори, бо дивились на нього зверхньо, були родів

знаменитих, старих, боярських велможців, а він — проста кістка чорнолюддя київського рукомесного Подолу. І від своїх відстав і до чужого стану не пристав. Шукав собі розради в господарюванні. Розбудовував обійстя своє над Подолом, купував у купчин арамейських і хозарських високоногих коней, посилав свій товар на торги до Болгарії і до ромейських городів. Але й тут скоро вичерпався. Все враз відійшло, коли одного разу йому спала думка: для кого оте все надбане? Весняного вечора, коли одцвітали вишневі садки і легкий вітерець струшував на землю пелюсткову метелицю, Щербило вийшов із терема і подався до Либеді через Копирів кінець. Знав, що на тому боці Либідської пущі живе старий віщун — сопілкар Сивуля. Хотів у нього ради запитати, яка стежа життєва для нього уготована, яку знайти зелен-траву, щоби зняла з нього сумніви й печалі, котрі розтинали душу його й життя. Ішов пішки, обминав путівцями великі боярські двори, аби нікого не зустріти, щоб не розпитували, куди іде і пощо... Не хоче ні перед ким сповідатись чи виправдуватись, ховаючись за брехнею. Дістався берега Либеді — і ніхто його не перепинив. Став розглядатись, де б човна відіпхнути, щоб на той бік Либеді перебратись. Ніби у відповідь на його бажання з-під густих кущів лозняка, що обступав берег, вплив утлий човник чи звичайна собі довбанка. Якось жінка веслувала ним тихо, ніби граючись. Човник шурхотів крізь зарості ряски й осоки і ніби ковзав по гладіні тихого плеса. Щербило махнув рукою до веслярки, мовляв, поверни сюди. Жінка довго вдивлялась у нього, ніби зважувала, чи варто допомогти цьому мужеві. Все ж повернула до нього. Щербило зрадів — може, вперше у житті йому отак поталанило: щойно забажав — і вже твоє жадання здійснилось. Як у казці. Коли човен стукнув носом об берег, він хвацько стрибнув у нього, аж посудина відчайдушно захиталась. Жінка уперлась веслом об берег, відіпхнувшись і вже скоро впливла на середину ріки. А ось і берег. Мабуть, таки в добру годину вибрався до віщуна — осміхнувся собі подумки. Зробилося йому легко, ніби він сидів не у вутлому човнику, а плив у повітрі, не чуючи ні ваги свого тіла, ні тягот своїх терзань. Невідома жінка нічогісінько не питала, гребла до другого берега. Він вдивлявся в глинисту землю, хапався за віття лозняків, допомагав човнові швидше причалити. І тоді вперше почув. — Пощо так поспішаєш? Голос! Це був рідний голос... Щербило різко обернувся до веслярки і тої ж миті збагнув — він не помилився. Це була Веселина. Низько, по самі брови, зав'язана біла хуста, тільки очі й ніс виглядали з-під неї та міцно стулені уста. — Ти... де тут взялася? — ніби переполохався чомусь. — Взялася десь... Чи не однаково? — заусміхались її великі сірі очі. — Ніби ж не було тебе в Києві давно... Ще відтоді... — Не було, а тепер є, — подумала мить і додала: — А може, й нема. Тієї, що ти знав, нема. — Як так? — Отак, — зітхнула Веселина. Вона дивилась кудись вдалину. І справді, була вона зовсім інша — спокійна чи навіть трохи насмішкувата. Запалі щоки, вугласті від худоби вилиці. Потім знову перевела на нього погляд — уже він був насмішкуватий і відсторонений від себе. Човник стукнувся кормом об берег. На пісок викотилась чиста хвилька, і Щербило зіскочив на землю. Веселина сильним помахом весла вигреблась на плесо річки і вже за якусь мить була на середині її. Щербило відійшов од берега, поглянув на сосновий бір, що стіною стояв

перед ним, і задумався: де ж той протопт чи стежина, які доведуть його до хижі віщун? Ще раз огледівся до річки — човник з Веселиною вже майже заховався за лозняками. І тут враз його вдарила блискавицею думка: він її ніколи не побачить! І ніколи ніхто йому не скаже правди за її сина — за того Свенельдича... Кинувся назад. — Веселино-о! Чека-а-ай! Човник вплив на середину плеса знову, — Хотів спитати... за сина твого-о! — А що-о? — Вона ніби завмерла з піднятим веслом. — А батько його хто? — О, знатний муж, дав йому маєтності... А. тобі що? Ніби вдарила тим веслом по очах. Справді, що він хоче тепер від неї? — Веселино...— рвав собі серце розпукою. Йому лишилась тільки розпука в цьому житті. — Вернись... Не щезай...— показав тихо їй услід, для себе. Але вона нічого не чула — відпливала все далі. Ляпало весельце об хвилю, корма м'яко розрізала світле, чисте плесо ріки і ковзала вперед і вперед. Навколо лежала тиша, яка ніби впала з небес на землю. Буяла зелом весна, світилось золотими променями небо... До волхва Сивулі прийшов нескоро. Хижа його стояла під старезним крислатим дубом. Багато гілок уже були сухі, інші щільно переплелись між собою й затуляли небо. Двері хижки були відчинені, з них виходив сліпий віщун, цюкаючи поперед себе патерицею. Дідисько був зовсім білоголовий, і борода його — невелика, закучерявлена — теж скидалась на пасмо лляної куделі. Він прямував просто на Щербила. Ще здаля гукнув: — Знаю, чого прийшов. Але нічого тут не знайдеш,— і замахав на нього патерицею. — Поспішай назад! Біжи до свого господаря — допоможи йому померти. — Мій господар? Олег? Він во здоровий, — здивовано одказав йому Щербило. Пригадав, що звечора бачив його довгу полохливу тінь у вікні гридниці. — Мерщій біжи! — уже сердився дідище і знову замахнувся до нього коцюбою. Щербило злякано відсахнувся. Справді, даремно добирався сюди. Хто може дати раду мужу, окрім нього самого! Повернув назад. Але якась тривога увійшла в серце. Може, й справді щось недобре скоїлось? А його шукають там... Почав бігти, роздягаючись, до річки, переплив її, гребучи однією рукою, а другою тримаючи над головою одяг. Добіг до Олегових палат — і мало не затерп від подиву. Йому назустріч ішов сам волостель — Олег. Зсутулений по-старечому, розм'яклий, із втомленими очима. Цілісінький і живісінький. Ото пригода йому з тим віщунем! Кинувся до Олега, низько вклонився. Олег узяв його за плече: — Тебе шукаю. Ходи-но зі мною до того урвища. Мовлять, мого старого коня Лебедя колись там поховали. Давно вже здох... А ми з ним чимало доріг пройшли!.. Щербило повернув за Олегом. Дослухався до його балачки. Спомини, спомини розтинали пам'ять владця великої країни. Йому є що згадати. Краєм вуха упіймав останні слова: — Той волхв мені сказав: помреш від свого коня. А бачиш? Кінь давно вже здох, а я живу. Ще й до Болгарії ходив і до Царгорода... — Вони тільки народ баламутять своїми віщуваннями! — щиро обурився Щербило. Бо щойно сьогодні те саме було і з ним. Каже: допоможи господареві своєму померти!.. А він он ходить з ним і бесідує. Олег обійшов невеличкий насипаний горбик землі, зарослий бур'янами. Давно вже конюх насипав над його Лебедем цю могилку. Копирснув ногою кущик старого полину, що виріс на могилці. Відкотились груддя сухої глинистої землі — показався білий кістяк кінського черепа. Олег поставив на нього ногу. — Ось так, друже-брате,

зустрілись ми... Ти на тому світі — а я на цьому.— І враз скрикнув: — Що це? Щербило огледівся — ніде нікого. А Олег щосили тупав чоботиськами об землю, щось хотів струсити з них, потім руками почав знімати чоботи і раптом з криком повалився додолу. Воевода нічого не втямив. Схилився над ним, вдивлявся в зсіріле лице і все перепитував: — Що тобі, княже? Що скоїлось? — Там!..— ворухнув рукою до лівого чобота. — Гадюка... Щербило почав шукати гадюку. Шарудів по траві ногами, руками пригинав бур'янці. Певно, щось здалося старому. Може, то вуж грівся на весняному сонечку, а він подумав — гадюка... — Ходімо додому, княже. Тобі треба відпочити. — Щербило підняв Олега з землі, поставив на ноги. Той хитався, не міг ступити на ногу. — Де мій дім, Щербиле? Ні, не тут. Не в Києві. Тут усе мені чуже, — з його чола струменіли патьоки поту. — Хочу назад, до Ізборська... В рідній землі й помирати легко. Чомусь від тих слів морозом сипонуло по спині. Шкода стало цього знищеного літами мужа, грізного войовника і хитрого владцю. Шкода його сил і трудів, які не втішають його на старості, не гріють душу гордістю і не здобули любови людей. Скільки праці поклав, аби здобути золотий київський престол, а нині так безжально покидає його. І поривається в своє далеке гніздо... Чи ж варто було проливати стільки крові, щоб не взяти в душу ані крихти радості від великої й безчесної перемоги, яку здобув тут? Чи ж варто було стільки гріхів коїти, забирати і чужу країну, і чужі багатства, коли від того ні на йоту не продовжиться ані життя, не додасться ані щастя, ані спокою? Тільки своя земля, певно, гріє душу людську, тільки вона й кличе своїх дітей у їхню смертну годину. О, віщуне-волхве, тяжкий тягар кинув ти йому в серце — бачити розпач велможця, якого не хоче приймати до себе чужа земля, яка жалить його отрутою і відкидає від себе!.. Сльози жалю виступили в очах Олегового тисяцького, гордого хлопця з подільського ремесного Подолу. Чув і в собі ту недолю — бо він був чужим у своїй рідній землі. Хоч зумів видертися сам на найвищу Гору, яку здатен подолати простолюдин з низів, а чув себе також обікраденим ізгоєм... Чи, може, то людину так обкрадає слава й влада?.. Олег лежав на траві, піт йому струмував з чола і скронь, заливав очі, — чи від болю, чи від страху, чи від каяття за минуше й незворотне життя, суть якого лиш тепер починав розуміти. Благально дивився на Щербила. Заговорив тихо, плаксиво, немов хвора дитина. — Не покидай мене, Щербиле. Забери звідси. Віднеси... до палат... Щербило витирав рукавом сорочки своє зволожене чоло, боявся дивитись в благальні очі колишнього київського всевладця. Так, Олег став уже колишнім... Як мало для цього треба!.. Звалив на плечі його грузьке, обм'якле тіло і, похитуючись, поніс до Княжої Гори. Дорогою спинявся, передихав. І ніс на собі далі цю важкоту людської біди і марнослов'я... Не хотів нікого кликати у поміч. Ніс його на своїх плечах як свій власний гріх... Спинився від жіночого зойку. Далебі, він уже на Княжій Горі. Перед ним стояла молода княгиня Ольга з дитиною на руках. Передала дитя няньці, кинулась до Олега. — Що з ним? — Гадюка уклукнула... Біда!.. — Щербило покосував на притихлого Олега. Той був блідий, аж прозеленню світилася його шкіра. Раптом Ольга страшенно заверещала, відскочила від них убік. — Ондечки вона!.. — гадюка витягувала з халяви своє звивисте чорне тіло, націлювала на Ольгу гостре

тремке жало. Від княгининого крику знову сховалась за халявою. Щербило скинув Олега на землю, стягнув з нього чоботи і витрусив гадину. Хотів ударити її чимось, наступив на неї ногою. Але хитре в'юнке створіння лише хвостом майнуло у нього перед носом — клубком підстрибнуло й шурхнуло десь у кущі. Ольга тремтіла від страху й огиди. Гадюка лишилась жити, може, для того щоб усіх отих чужих приходнів до Києва вижалити отруйною своєю ненавистю... Олег застогнав. — Хоче додому... До Ізборська... Хоче померти у своїй землі,— сказав Щербило княгині. — Аж до Ізборська? Це ж так далеко... А... чому він туди хоче? Хіба Київ не його земля? — Мабуть, чужа. Хіба він сюди приніс добро? — княгиня мовчала. — Та й своїй землі що він дав? За що вона має його любити? — Своя мусить любити. Рідна вона. Як рідна мати любить усяке своє дитя — добре і зле... — мовила Ольга. Щербило думав про те, що слова княгині правдиві. Якби жива була його матінка, вона б його завжди любила. Хоч який би він був для людей... Княгиня заплакала. Присіла біля мовчазного Олега. Легенько торкнулась його скронь. — Ти справді хочеш додому? — запитала тихо. Олег не розплющував очей — надто важкими стали повіки. Вони зробились геть сірими. — Хочу... Попроси Щербила... А ти пам'ятай мене... Хоч ти добром пам'ятай... — Не забуду тебе ніколи... Звелася на ноги. Не приніс він сюди добра, мовить воєвода. А вона принесла? Чи і їй уготована отака смерть — самотинною чужинкою помирати на чужій землі? Ольга перехрестилась. Поможі їй, Боже! Вона мусить бути інакшою. Вона все зробить, що зможе, для добра землі і людей. — Княгине, скажи слово, щоб готувати лодії і коней,— обізвався до неї воєвода. Ольга стрепенулась. Авжеж, має порядкувати в Києві яко володарка, доки не повернеться з походу Ігор. Щербило дивився на неї очікувально й твердо. Дивився зовсім не так, як дивився він на знеможеного Олега. І це їй не дуже сподобалось — хіба вона... не жінка? Хіба вона... яка мармиза? Чи ота бояриня вишгородська геть виїла його серце, що воно вже ні до кого не може озватись лагіддю? І потім — він покине її саму в Києві? Ольга трохи розсердилась. Чи на воєводу, чи на себе. Різко піднесла голову: — Київський тисяцький має лишатись у Києві. А до Ізборська послати можна... бояр. Хто найбільше любив нашого владцю? Боярин Бодець чи Олій? — Не треба...— застогнав Олег. — Нехай Щербило. Ольга не кліпнула й оком, ніби не почула. Якась рішучість розправила їй плечі. — Іди ж, клич їх...— тихо й спокійно мовила. Таким же спокоєм світились її лагідні синяві очі. Щербиліві аж дух забило від того спокою і твердої ходи молодій княгині, якою вона попростувала до своїх няньок. Взяла на руки дитя, і йому здалося, що над її головою засяяло якесь спокійне, тихе сяєво. Воно скапувало з її довгих пальців великими і легкими плямами світіння. Щербило завмер від подиву. — Не залишай мене... — тихо простогнав Олег — і видіння з-перед очей воєводи зникло. Обличчя колишнього київського владці робилося сіро-жовтавим. Чорні зіниці його пильно вдивлялись у якусь страхаючу глибину. Певно, нелегкою мала бути дорога до Ураю київського волостеля-находника, що гордовито сам себе нарік князем... * * * Од великої скорботи людина стає терпляча, а терпеливість народжує надію, яка рятує душу людську. Скільки зневаги витерпіла Веселина на своєму віку, та вижила надією на зустріч із сином. Цієї зустрічі жадала більше, ніж

самого життя, — зустрічі з рідним сином. Коли прибула в Іскоростень, спитала першого, хто зустрівся їй, — чи не знає, бува, де живе великий витязь Свенельд. Той покліпав, поморгав червонястими припухлими повіками і махнув убік рукою: — Мо, ондечки в тому теремі знають. То був княжий дім. Челядь щось таке чула, та знати не знала. Десь ніби під Іскоростенем звили варяги собі гніздо. Хіба стара княгиня щось підкаже. Але вона нездужає. Від чийогось поганого ока, певно, упала з ніг стара княгиня Ярина. Коли б не померла, бо тоді куди ж їм, челядинам усім, подітися? Виженуть їх. Молода уличанка, нова жона їхнього князя Малка, не має в серці стільки любови, аби їх тут тримати. Навезла своїх людей, про челядь свекрухи не дбатиме. Біля воріт князівського дому сиділа стара служниця Ярки і скаржилася Веселині на свою долю. — Чому так думаєш, сестро? — перепитує її Веселина. — Може, й дбатиме. — Люто ненавидить вона стару княгиню Ярку. Ото й зурочила її — наслала чорних чародійниць на неї. Бо стара княгиня хотіла, щоби Малко єднався з великими можцями. І жону собі брав з інших земель. Отоді й покликала вона від болгар князівну для Маломира, та перехопили її Ольгові злодії — віддали приходню Ігореві в жони. — Може, то й добре. — Що доброго? Деревська земля могла б поєднати свою силу з Болгарією, тоді й Київ ми забрали б... — А навіщо вам Київ? То ж град полянського племені. А деревляни гей скільки мають земель і городів. — Еге, не тямиш, сестро, що Київ — то ніби ворота на Дніпрі-Славуті до Руського моря, до багатих країв дунайських. Хто ж відмовиться від братання з багатим? Веселина дивувалась тій мові. Скільки стоїть на землі тій град Київ, стільки й б'ються за нього племена полян і деревлян. Усім він треба — певно, боги дали тому граду ключі від влади і багатств земних. Ось і цій старій покоївці-челядниці він треба. Уже в могилу дивиться, а Київ узяла б із собою. Та, либонь, повторює слова старої княгині Ярки. Звісно, для Ярки Київ отчина. Цур їм, отим князівським ненаситцям, Веселині треба розшукати свого сина. Де ж воно, лігово Свенельда? Але боїться, що стара покоївка запідозрить її в чомусь. Навертає розмову на інше. — Кажеш, стара княгиня хворіє від зурочення. У мене є слово від злого ока. — Знаєшся з темною силою? — злякалась служниця. — Знаюсь, тільки із світлою силою, бо помагаю людям від зла. Можу й княгині допомогти. — Правду говориш? — Кажу тобі: боги мені ту силу дали. Ось, дивись! — розв'язала вузлик із сухими запашними травами. — Ходімо, — і повела Веселину за собою, щось бурмочучи. Стара княгиня лежала в своїй ложниці при щільно затулених вікнах. Обличчя її було худе і бліде. — Хто се? — спитала кволим голосом. — Зелениця прийшла, зцілить, може, тебе. — Звідки ти? — княгиня обіперлась на лікоть. — Від богів, княгине, не бійся, з добрим словом до тебе. Ось я зараз подивлюсь на тебе. А ти, сестро, принеси мені глечик води із джерела. Тільки ж дивись, як будеш набирати, щоб ніхто не глянув на воду, жодне око! Жива водиця — найліпший лічець, княгине. Ярка вже з надією спостерігала гостю. — Ти справді... якась дивна. Стала біля мене — і вже полегкість в душу увійшла, — Я бачу твою біду. Знаю., що в тебе нічого не болить, — Таки ж нічого... — А сил нема. — Немає, сестро. Наче хто спив. Як сонце росу, — Ось тут у тебе порожня яма. — Веселина рукою провела їй під шиєю. — Ага, ніби хто піску туди напхав. — Зараз зніму ту

важкоту. Веселина почала щось шепотіти, щось накручувати на руку й відкидати геть — то вгору, в куток, то ніби собі під ноги, плювала й розтирала те невидиме зло, аж піт зросив їй обличчя. Княгиня Ярка з цікавістю стежила за її руками. По обличчю хворої поповзла гаряча хвиля, потім вона перейшла на шию, на груди, зануртувала буйством в усьому тілі. Княгині захотілось звестись на ноги і йти, як ніби вона була молода і пружиниста в тілі. Але застережливі руки чаклунки змушували її тіло міцніше втискуватись у ліжку, аби не пропустити жодного поруху її дивних рук. — Ось! Забрала від тебе всю нечисту силу, княгине. Вона тебе всю сповила, як дитину повивач. Вставай — і йди. Княгиня різко підхопилась, поставила ноги на підлогу — і не вставала. — Не бійся. Ступай. Іди в той куток, де сходить сонце. Іди! Дивися на сонце, дивися. Ти його побачиш. А я ліжечко твоє отак посуну... Отак, щоб твоя голова на схід сонця була... А ти, сонце пречисте, обмий нашу княгиню, матір Маломира, а ти, світило яснее, дай силу матері печальній, й очисти від злого ока і слова злого, і випусти золотий дощ зі стрілами, хай обмие він її очі... її шию, її вуха... її душу — і спали-спопели Морану мертвящу і Мару червлящу, і пусти їх водою-рікою, живими ручаями у море-окіян вогненний, і спусти на самеє дно, у пекло кипляще Пека-Пекельника... Служниця вже стояла на порозі із глеком джерельної води. Веселина, приговорюючи свої приговори, підійшла до неї і взяла той глек, поставила при узголів'ї ліжка, накрила білим рушником. Потім взяла княгиню під руки і підвела до ложа. — Приляж тепер і відпочинь. А я тобі відвару трав приготую. Щоб добрий сон був. Уві сні до тебе повернеться твоя сила... А ти, водице живая, налий кволе тіло силою і вилий нечисть із душі, з голови і з мислей — і віднеси її за три моря, де синій окіян, і сине небо, і синій камінь лежить на березі. А синій птах стоїть і скльовує все зле й нечисте... А цей глек завтра треба звідси забрати і вилити у болото, глек тоді накрийте чорною ганчіркою і поставте десь подалі. Щоб хвороба та не повернулася в хоромину. — Спасуть боги тебе... Звідки ж ти? — Я з Києва. — З Києва! — очі княгині засяяли. Веселина залишилась жити у покоях княгині. По Іскоростеню пішла гуляти чутка: ожила їхня княгиня! Тож тепер вона зробить усе, щоб вигнати варяжинів з-під Іскоростеня, які там зрубили собі градок і деруть данину з деревлян. Мовить Свенельд, що віднині деревська земля буде вотчиною йому і його синові Мстиші. Найняв йому навчителя — варяжина Асмуда, і той навчає його справно мечем володіти. Щось недобре затіває Свенельдище. Мабуть, хоче вигнати Малка, а він мовчить. Боїться, що не здолає... І чого такий боязкий став їхній Малко? Чи, може, смерть вітця перелякала його ще в пелюшках?... Серце Веселини тривожилось. Недарма вона сюди прибилась — треба рятувати їй свого сина... Покинула двір княгині й оселилась в покинутій хатині на околиці града, де колись довбали каміння для князівських палат. Тут було затишніше. Люди приходили по допомогу, несли до неї свої хворості і вдячність. Допомогали зелениці хто чим міг — шматком сала чи окрайцем хліба, хустою чи якоюсь новиною. Скоро дізналась про все, чим жила деревська земля. Знала про Свенельдове гніздо, яке люди називали вовчим лігвом. І про молодого Свенельдича знала все: зранку він виїздить із своїм навчителем до Ужа, до кам'яної скелі, і там вони навчаються брати один одного в мечі. Там-таки і

побачила його раннього росяного ранку. Боялась визирнути з-за кущів; з-під гілляччя спостерігала, як вправно Мстиша сидить у сідлі, який у нього гнучкий стан і міцна постава і юний рум'янець на щоках, засіяних муратинням. І який у нього золотистий вус пробився над губою. Лише по-варязькому заплетене в косицю волосся. Довго дивилась, як Асмуд і він, витягши вперед мечі, пішли один на одного, як вправно відбив націлений на нього меч свого навчителя, але той змусив його відступати вгору, по велетенській кам'яній брилі каменю. І враз — помах меча! — із рук Мстиші Асмуд вибив зброю... Потім навчитель щось йому довго показував, крутячи в руках свого меча. І знову розійшлися, щоб помірятися вправністю. Веселина не могла чекати більше. Вибігла на галявину, кинулась до Мстиші: — Мстишо, се я!.. Твоя мати!.. Чи впізнаєш мене? — Хлопець подивовано звів тонкі золотисті брови. Мати? Що се означає? Хіба у нього є мати? Скільки себе пам'ятав, його ростили, годували й одягали дядьки. Усі його навчителі також були мужами-варяжинами. Вони навчили його своєї мови. А слова цієї жінки чужі для нього, грубі. Тільки чомусь він розуміє їх... Справді, таки ж чув цю мову колись... і цей голос... І очі ці бачив... колись давно, як ще гойдався в колисці... Першим обізвався Асмуд. Щось крикнув, махнув рукою, мовляв, іди звідси, не заважай. Хіба не бачиш, іде справжній ратний бій, — Мстиславе, синку, ходімо з цього вовчого логова, я порятую тебе. Що ж ти зваряжився зовсім? А люди виженуть і проклянуть вас... — Не виженуть! — безжурно засміявся хлопець. — Ось ми їх отак — фіх! — і цвюхнув мечем по стеблах трав і гілках дрібних кущиків. — Бачиш? — його прозорі світло-золотисті оченята блиснули від задоволення — мав добру силу в плечах, мечем уже може потяти й голову... — Мстишо, ти ж народжений мною. Матір свою, як і свій народ, треба шанувати... — Який народ? Він розуміє лише силу меча! — підійшов до неї Асмуд, трохи гортанно округлюючи чужі для нього слов'янські слова. — Це мій син, — вклонилась до нього Веселина, і сльоза радості забриніла в її голосі. — Но-но! Це син витязя Свенельда! О-о! Ловкий син! Бравий витязь! Він має стати володарем цієї деревської землі. Це дуже велика держава. Багато землі, багато градів. А ти — геть! — рішуче замахав до Веселини. Вона відступила. Була розгублена. Син її не знав. Вона була йому чужа. У нього вже забрали добре дитяче серце і викували з нього крем'янистий меч. В очах хлопця ні краплі доброти, слова його звучать по-чужинськи, як дерев'яні. З нього готують володаря чужої країни... То деревляни правду мовлять, що Свенельдище хоче собі забрати їхню землю. О, чує вона: тут пахне великою кров'ю... Бачить високі полум'я пожеж... Горять дерев'яні гради й градки, оселищай виселки... Горить земля деревського народу. А син її сідає на чужий князівський стіл... Переступає через калюжі людської крові і людського горя... О Свенельде, ти хочеш зробити з її сина лютого вбивцю і руїтника, як і сам є? Вона мусить щось зробити... Викрасти сина, розповісти йому правду, навчити жити не пограбованим чужим добром, а своєю власною працею і добротою. Дивилась крізь сльози на сонце і не бачила світла. Вибудовувала шляхи до очищення синового життя. Та серце кричало: пізно!.. Пізно, матінко... Отрута жорстокости уже в'їлась у мозок і в душу твого сина. Час втрачено. А він — час! — всемогутній чаклун, коли його осідлають творці — добрі чи злі. Свенельд

уже зробив свою чорну справу... Сльози заливали їй щоки, змочили хусту. Стягла її з голови, прихилилась до чорного стовбура дикої груші і ридала вголос. Не могла змиритись, що втратила сина. Серце краялось на шматки й підказувало їй безнадію. Не хотіла його слухати. Хотіла стати на герць із самою долею — за сина. Хотіла переінакшити її. І ніхто цієї миті не спинив і не сказав: "Чародійце-провидице! Можеш бачити долю інших, а на свою дивишся сліпими очима. Спинись! Ти людина, і тобі не дано міняти долю, послану богами небес..." Ніхто їй цього не сказав. І Веселина збрала всі сили душі, щоб переінакшити те, що вже не можна переінакшити. Хто випрямив покручений вітрами стовбур дикої груші? Хто з'єднав в єдину кам'яну брилу відбите від неї каміння? Хто повернув до убогого рідного вогнища сина-покруча, який жадав загребти чуже добро легко, силою меча?! Ніхто же... Але Веселина була матір'ю. А любов матері завжди сліпа... Раптом почулися поблизу кінський тупіт і перегуки людей. Відскочила в глибину кущів — стала спостерігати. Повз неї проходив загін верхівців — у волохатих шапках, голі до пояса, в шкіряних ногавках. Смаглолиці, вилицюваті, вузькоокі степовики. Передній верхівець побачив здаля біля скелі Асмуда і Мстишу, показав батурою в їхній бік. Верхівці збилися до купи. — Ге-гей! Сюди! — закричав ведець. Либонь, це були печеніжини! Чого вони прийшли в ці пущі деревські? Що їм потрібно від варягів? Може, Свенельд затіває якусь нову біду для людей. Чи для деревлян, чи для полян. Швидше, швидше звідси вибратись! Попередити всіх... * * *

Над київськими кручами котились важкі осінні зорі і падали з небесних глибин у хвилі Дніпра-Славути. Як переспілі яблука з яблунь. Злякано сплескували крилами по воді полохливі білі лебеді. О такій порі на київських узгір'ях влягалась гучна тиша. Хтось гупне дверима на кожум'яцькому кінці — луна докочується до Княжої Гори. Заспівають дівчата на Подолі, біля пристанища на Почайні, в'ються-звиваються голоси їхні, як стебельця квітів у віночок. А зорі у київському небі все котяться, все падають, викреслюють вогненні дороги людських доль. Житяна відклала шматину полотна — темно, не видно, як і голкою штурхнути, щоб зліпити сорочку мужеві. Поклала на коліна важкі руки. Мовчала. Мовчав і Гомін. Все вже переговорили ніби за своє спільне життя, усе передумали. Всьому знали ціну. Тому о такій порі найліпше посидіти на призьбі своєї хати мовчки. Шкода тільки, що Гомін не міг бачити зірок у небі. Може, і свою зірку-долю побачив би, а може, побачив би в зоряних туманах і той храм, який хотів би поставити на Оскольдовій могилі. Просить Житяну, щоб пильніше придивлялась до глибин вічного неба, знайшла там обриси такого храму й усе чисто йому переказала. А він душею побачить його. І возведе разом з подільськими теслярами. На радість людям. Во славу небес. На пам'ять свого роду і народу. Приглядається Житяна до зірчастого мережива у нічному небі, і чим далі, тим більше відкривається їй нових світінь і нових світів. Про них і розкаже Гомону. Висіє в його душу зерна для нових роздумів. — Ти про що мовчиш? — озивається Гомін. — Слухаю небо. Чуєш, як шарудять зірки? — Чую. Але вони не шарудять, то повз них пролітають тугі вихори. Там усе гуде й здригається... — Хіба? — Ага... — вона знову прислухається до тиші зірок. Нагло стукнула хвіртка. — Степко прийшов! — радіє Житяна. Недавно

він повернувся з Болгарії і Царгорода. Привів багато людей книжних — пресвітера Григорія, моравів і болгар. Тепер завели вони школу на Княжій Горі. Вихрещують людей у нову віру, хто хоче. — Добрий вечір, мамо, добрий вечір, тату, — заговорив поспішливо. — Я ненадовго, від княгині. Просить спитати вітця, чи зможе поставити велику церкву для християнського Бога і для пресвітера Григорія. Щоб за грецьким взірцем була. — А що князь Ігор? Не перечитиме? — Та ні — княгині ні в чому не стає наперекір. Проте інша біда з ним: погодився віддати Свенельдові всю землю деренську у полюддя. — Деревляни ж піднімуться проти Києва за це! — сплеснула в долоні Житяна. — Горе нам. Коли Свенельд закоріниться там, звідси його не дістати в тих пушах, а до Києва йому один стрибок. Княгиня хоче молитися Богові, аби милував нас. Тому, каже, треба поставити богоугодний храм. — Але ж я ніколи не бачив християнських церков, сину. Як теслям оповісти? — А ти постав такий, як умієш. Свій. Щоб красою був дивний. Усякий Бог красу прийме, якщо вона від щирої душі, — підказала Житяна. Бо й сама в це вірила. Бог — то краса. Що є вищим від неї? — Може, й так, — згодився Степко. — Так і скажу княгині. Житяна засовалась на призьбі. Княгиня, княгиня... для нього тільки княгиня й існує... Княгиня веліла школу відкрити... Княгиня веліла навчених священників привести. Княгиня хоче своєму новому пресвітеру церкву поставити. Окрім неї, ні про жодну дівчину чи жінку не згадує її син. А йому вже час і свою жону мати, і діток... Та не каже йому про це. — Передай княгині... Сліпець не може зробити храму, якого не бачив. Але з тим Свенельдом кепсько вийшло... Що ж той Ігор, не второпає, що й до чого? — Ат... йому лишень походи маряться. Хоче знову йти за Озівське море. Йому що? — Хто ж тут кермуватиме? — Хто ж, княгиня!.. — Хіба се жіноче діло — державити в такому краї? — дивується Житяна. — Що вдієш. Не покинеш країну напризволяще. Мусить... — Авжеж... авжеж! — зігріла душею слова свої Житяна. Доленько ти чесная! Поможі княгині в її трудах... Не знаючи, легко і в гріх упасти, осуджуючи державців, а і в них життя — не мед. Та ще коли се жінка — і діти малі, і чоловік непутящий. — Важко їй? — перепитав Гомін. — Велика тягота на її плечах. — Хоч ти помагай... А то якийсь волоцюга, заброда чи п'янюга знову вибереться в керманичі у Києві. Не приведіть до того, сили небесні... — заговорила Житяна. Уже не було на княгиню кривди в її думках. А за Степка вона сама полагодить. Нагледіла дочку подільського кожум'яки Мальву, то й поговорить з ним. — Степку, заночуй-но сьогодні вдома. Маю для тебе гарну новину. — Кажі новину тепер, бо маю на Гору бігти. Княгиня на раду кличе. Знову та княгиня! Знову біжить до неї! Матері не лишає ані хвиляки радості, щоб побути разом, поговорити ладком... — Хотіла тобі гарну дівчину показати — Мальву. Кожум'яки Хвалині дочка. Час тобі думати про сім'ю. Людина живе на світі, щоби продовжити себе в дітях. Де твої діти? Пора і про свій рід подбати. Степко не чекав такої розмови. Сів поруч з матір'ю, розгладив свою закучерявлену золоту борідку. Від цієї розмови йому все одно не відмахнутись. — Що я вам скажу, мамо? Сама захотіла, щоб я постиг таїну письмен. Тепер бачу, який великий світ відкривають вони людині. От і школу свою через те зібрав — навчаю отроків. Як мене колись навчав... пресвітер Григорій... Схола, отроки — ото і є мої діти, мої

нащадки. Виростуть — свої схоли зберуть, нових дітей навчать. І не переведеться в Країні Руси світло мудрости. І буде наша просвіщенна держава відома і чутна в усіх кінцях землі. Прийдуть до неї інші народи і поклоняться їй. І подякують першозачинателям. І мені також. А люди будуть за нас молитися в храмах з коліна в коліно. — І... тобі молитимуться? — не вірить Житяна. — І мені, і усім, хто поклав свій труд для світла людей. Незбагненна дорога життя у її сина... — Краще б жив, як усі, синку. — Тоді ніколи б не було святих, мамо. Нікому було б освіщати шлях людям. Ви ж пам'ятаєте того безрукого просвітника, якого знищив Олег? — Гірка доля його, сину... — В усіх просвітників така доля. Мають-бо класти своє життя на требище людської мудрости. Ти ж сама штовхнула мене до цього... — І навіщо це я зробила? — зажурено похитала головою Житяна. — Краще б, як усі... — Не ваша вина, мамо. Так визначила Доля. Від неї не відірватись. — Доленько наша... — шепотіла Житяна, і сльози печалі туманили їй очі. Підняла обличчя до неба — яскраві осінні зорі замиготіли їй таємниче і ясно. Про що їх мова?.. Степко тим часом був уже за ворітьми. — Чуєш, мати, наш син — дорадник княгині. Великим чоловіком став наш Степко... — по хвилі Гомін додав: — А що, коли я йому передам таїну, як ставити храм із дерева. А він на свій лад хай і будує. Бачив же ті церкви у Болгарії, то й зробить так для княгині. Хай молиться своєму Богові — вона ж стоїть за нашу землю і за мир. Ба, Свенельдище сивий, звідки хоче стрибнути на Київ! І що воно за нечисть ота варязька налізла до нас? А що ж Маломир-князь?.. Поки батько гомонів отак з матір'ю, Степко уже вибрався на вершину Києвої Гори, де стояли Ольжині палати. Ігор та Свенельд нині п'ють брагу та меди у гридниці, бо замирились між собою. Сліпий душею і куций розумом їхній Ігор-володар! Недарма Олег не допускав його до керма. Чи ж зможе тепер княгиня перебрати оте державне правило і протистояти Свенельдові окаянному? Якщо ні, то ці зайди-пройдисвіти ізточуть зсередини міць Київської країни, знесилять її чварами між племенами і народами, розшматують між собою її землі і городи. Княгиня люто ненавидить Свенельда і його вовчу зграю. Але вона безсила. Ігор змовився зі Свенельдом заради примари дружби: віддав тому у повне володіння всю деревську країну, аби задобрити вовчиська... Гай-гай! А що, коли князь Малко змовиться з варягами і піде на Київ? Свенельд надто досвідчений і мудрий змій, добре відає, що чинить. Обвів скудоумного князя Ігоря навколо пальця! Сьогодні Ігор віддав варяжину за свій спокій деревлян у повне полюддя, завтра так само не пошкодує і полян... Ольга це розуміє. Та немає в неї сили. Царська Болгарія не дасть підмоги — сама погрузла у чварах з боярами, ромеями та мадярами. Царський трон у Преславі хитається. Хто допоможе княгині? Лише вони, смислені кияни. Та їхня піша рать. Без раті не обійтись. Та й тут прикрість: княжа дружина велика і загартована в битвах на баралищах. Київські ж пішці і мечами гаразд не вміють орудувати, то все рукомесний і ратайський люд, який сіє і жне хліб, варить крицю, ставить доми... Втім, у Києві ще є дружина Щербила. Щербило!.. З ким він буде нині? Ігор Рюрикович щойно повернувся з-за Джурджанського моря у слабкій силі. Тож він і потягне до себе Щербила со дружиною. Коби знову в який похід пішов Ігор, вони дали б собі раду, набравши нових мечників. А так... Втім, треба радитись. Що скаже

Ольга? Що пресвітер Григорій? Треба б, щоб Малко і Свенельд сварились — тоді Київ буде у спокої... Степко швидко перебіг двір поблизу гридниці, де гриміла князівська учта... Порівнявся з хатиною отця Григорія і почув там жіночий голос. Ольга!.. Молиться за Київ там чи за свій рід? Народила вже дві доні, чекає третю дитину — переємця-сина... Вирішив зачекати, доки княгиня закінчить бесіду з Богом. Йому так хотілося підтримати її в цю скрутну для неї годину. І він подивився на зоряне небо і почав шепотіти молитву, щоб небесні сили були милостивими до княгині Ольги і дали їй нащадка-сина. І ще просив у Бога дати княгині мудрість захистити і свій рід, і полянський нарід від находників-зазіхателів. Ось грюкнули двері — і на ґанок вийшли Ольга з Григорієм і... Щербило... Чому він тут? Степко не любив цього пихатого гордеця. Нюхом чув його вдачу — ловця багатств і жіночих сердець. Не любив за його обережну обачливість щодо нього — ніколи не підійшов і не промовив жодного слова. А були ж обое одного поля ягоди, з простолюддя. Щербило возносив себе вище від Степка — адже мав дружину, мечі, був опорою владців на Горі. А що цей книжник — зібрав отроків до науки, навчав і обох дочок княгині Ольги. При зустрічах не помічав Степка, ніби той був невидимка. А може, боявся, що цей книжник прочитає таїну його замислів. Які ж вони, ті його замисли? Чи були чесними? Відколи повернувся з далекої Ладоги, куди одвіз умирущого Олега, щось нове з'явилося у поставі київського тисяцького. Став ближчим до княгині, у відсутність Ігоря був її опорою. Чи, може, намислив посісти місце Ігоря яко мужа, як ото бають челядници в боярських покоях. Та, як і раніше, Щербило усіх сторонився, а найпаче не жадав знатися із Степком. І ось знову якась таємниця. Ігор та Свенельд п'ють-гуляють, меди розпивають, а Ольга і Щербило разом з отцем Григорієм бесіднують... Степко не наважився підійти ближче. Вони ще постояли на ґанку і розійшлися. У нього враз зникло бажання про щось говорити з княгинею. Значить, вона відіслала його з Гори, щоб ніхто не здогадався, як буде стрічатись потай із воєводою у пресвітера. Та чи й потрібна ота церква для моління за свій нарід? Вранці Степко пішов не до схоли, що містилася у невеликій челядницькій хижі, а до пресвітера. Дорогою збивав довгополою рясою росу на споришах, шепотів слова, якими надумав уночі вивідати про таємну стрічу в Григорія. Отець Григорій зустрів його настороженим, вичікувальним поглядом. Уже зсивіла його чорна борода, сивизна густо висіялась на скронях, але від того священник видавався молодшим. Навіть глибокі зморшки на чолі, підсвічені білизною сивизни здавалось, розгладились. Рідко якому мужу сивина до лиця. А от отцю Григорію вона пасувала. — Якись новини, отче Степане? — Так... — опустив погляд Степко. — Челядь на Горі розносить чутки по Києву... про Щербила... — А, челядь... Що слухати несмислених! — Негарно все... — він не наважувався сказати, що княгині Ольги вони також тичуться. Та Григорій здогадався. — Щербило підпирає княгиню, Степку. Без нього їй не вистояти. Сам бачиш, що діється на Горі. Він підпирає Ольгу, — твердо повторив. — А Ігор? Він же забрав до себе Щербила з дружиною. — Забрав, звісно. Але той Ігор роздаровує країну усім варяжинам. Нащадкам його нічого не лишиться. Княгиня ж дбає про його переємців. І про державну цілісність. — Щербило служив усім владцям, хто його

ощедрював. Князь Ігор також може купити його службу золотом-сріблом, що привіз з походу. А що має княгиня? Чим дякуватиме златолюбцю? Не вірю йому. Григорій розвів руками — мовляв, цього вже не відаю. — А тобі що до того? У тебе своя схола — і не лізь у душу княгині. — Душа княгині?.. Це ми, кияни! — палко вигукнув Степко. — Вони й підіпруть княгиню, коли що... — Мечі киян щось будуть варті, коли будуть під рукою досвідченого воя. — А що, коли він скористається ними для себе? — Будемо просити всемогутнього Бога... От коли б нам церкву добру тут поставити! І помолитись нема де. Кажуть, твій вітець... — Сліпий він, не зможе. — Шукай інших здателів. Віру нашу християнську треба ширити серед людей тутешніх. Вона укріпить їхні серця у любові до княгині. Веле потрібно се!.. Степко чомусь тремтів усім тілом. Гарячий піт ніби ошпарював зсередини його нутрощі. Все скаламутилось, зім'ялось в його думках. І страх за княгиню, яка може потрапити в лукаві сіті тисяцького, і біль за Київську країну, яку отак можуть розшматувати приходні-варяжини, і втрата чогось великого, потаємного, що було для його душі найбільшою святинею, про що боявся навіть до кінця думати, — і те все було пов'язане в його відчуттях зі світлим і осяйним іменем — Ольга! Та, що творить... — Піду я... — важко дихаючи, мовив до отця Григорія. — Хай тебе Бог благословляє... Не встиг Степко пройти і половини поприща, як побачив, що з Ольжиних палат вибігло троє челядинів і бігцем помчали до стаєнь. Щось сталося, якась нагла біда скоїлась... Від радості люди отак не метушаться, не бігають стрімголов! Попрямував до схоли з тривогою в душі. Розкрив книгу, намагався щось прочитати. Чи ж приведе Ольга своїх донечок? Уноти не приходили. Вийшов у двір, прислухався до гомону Княжої Гори. Щось її сколихнуло. Гуділа, як стривожений рій бджіл. Ольга здалеку побачила Степка, покликала до себе. — Щось сталося, княгине? — Сталося, — зітхнула Ольга. — Печеніги прикотили у Поросся. Хан Рогдай. — Що ж буде? — Князь і тисяцький збираються туди йти, — придивилась пильніше до Степка. — Ти ніби хворий. З тебе піт ручаями... — Минеться! — він заплющив на мить очі, й раптово його осінив здогад: — А де Свенельд? Ольга стрепенулась. — Ти гадаєш — він... — Чому б і ні? — відповів Степко. — Ігор і Щербило виведуть своїх мечників із Києва... А де дружина Свенельда? — Нібито вранці рушила в деревську землю. — Бери дітей і зачиняйся в палатах. А я піду скликати киян. — Гадаєш... Свенельд забере Київ? — Може трапитись... А може, разом з печенігами... — Леле!.. Схоже на це... — зойкнула княгиня і побігла до своїх кам'яних палат... Часу було мало. Лукавий варяжин міг з'єднатися з ординцями. Але Свенельд і не збирався виходити з Києва. Він ще звечора знав, що орда Рогдая рушила в Поросся, що вранці вона буде біля Стугни, а через півдня — на Желяні. Свенельд стояв з дружиною за Угорською горою, вичікував, доки Ігор виведе супроти печеніжинів усіх воїв. Знав добре сивий вовчисько, що сила-силенна ординців не випустить Ігоря зі своїх пазурів. І беззахисний Київ упаде до його рук. Варязька дружина стояла на вершині Угорської гори, дивилася, як могутньо Дніпро-Славута розправляє свій синій хребет, немов підставляє хвилі для його лодій, що зачаїлись у прибережних лозах. Звідси було чути, як на Княжій Горі грали ріжки, що скликали дружину князя до походу, як брязкали важкі мечі. Витязь широко

розставив ноги, міцно уп'явся в землю, і ніхто, здавалося, не міг його зрушити з місця. Скинув з себе хутровий окрил і зареготав, Заливчасто, грізно, повносило, ніби хотів виплескати з грудей давно зібрану й затамовану силу, що так довго давила його. І враз крізь власний регіт він почув якісь нові звуки. Щось бемкало жалібно, печально, потім тривожніше, закличніше. Цей звук клепала стелився над гаями, над плесами вод, випурхував у небо. І раптом перетворився в шалений бойовий клич, який зривав на ноги кожного, хто чув його, Невідомо, звідки взявся цей клич. Гучний, розпачливо-закличний. Для кого він давав свій знак? Напевне ж не для нього. Для киян! Душа витязя зіщулилась, очі звузились насторожено, як у мисливця, що йшов на лови невідомого звіра. — Ховайтесь! — кинув своїм мечникам, що очікували його внизу. Варязькі довгоносі лодії шурхнули в зарості. А він все ще слухав той невідомий закличний звук Києва. Не знав могутній витязь, що те клепало зібрало своїм сполоханим дзвоном усіх киян у полки, що Степко-книжник змінив свою рясу на сітчасту кольчугу і шолом. Пізно ввечері, коли старий місяць закотився за овид, Свенельд з дружиною підійшов до подільських воріт. Вражено спинився: на валах града горіли вогнища, чатарі перегукувались на заборолах; іржали коні в нічній темряві, намагаючись скинути з себе незвичні для їх оратайського життя сідла й попруги. Хто привів цих ратників на охорону града? Який воєвода? Свенельд не міг того збагнути. Як не міг збагнути і народ, яким хотів володіти... * * * Світанок був розбуджений шумом весел на хвилях ріки. Свенельдова дружина завмерла: мабуть, кияни вирішили обійти їх рікою і полонити всіх. Пропливло кілька човнів, покрутились на повороті ріки — й повернули назад. Надто мало людей при веслах. Може, розшукували їх ці невідомі човни? Чому кружляли біля Угорської гори? Свенельд послав до берега Мстишу. Хлопець не довго думаючи роздягся і, як тільки човни знову закружляли на повороті, гукнув: — Егей! — плюхнувся у воду. Наввимашки поплив до незнайомців. Вони припинили гребти, підняли плавця на борт. А скоро він знову розмашистим саженом розрізав чорноту води — плив назад. Човни ж рушили до Почайни. — Хто такі? — нетерпляче перепитав Свенельд, як тільки Мстиша вийшов із води. — Нас шукали... — Пощо? — Мовили, бояри київські із волхвом підняли м'ятеж. Обступили княжі палати — Ольгу з дітьми. Бо князь ізійшов із града, на печеніжинів пішов, А кияни сидять на валах. Просьять бояри підмоги. — Го! Як ми до них доберемось? — Сказали: ідіть в обхід, до Хрещатих воріт. А вони їх відчинять. Свенельд замислився: хто вони, оті ворохобники? Чи не хитрість яка? — Хто стоїть за ними? Самі бояри влади не утримають. — Але ж коли кличуть, треба йти! — сказав Мстиша. — Вони сподіваються на нас. — Авжеж, їм потрібні наші мечі. Без них вони владу не візьмуть. А чи варто йти на смерть нам, аби якісь череваті бояри здобули собі владу? Мстислав від несподіванки змовчав. — Хіба ми для них владу здобудемо? Для себе! — Але ж вони добровільно не віддадуть її, сину. — А в кого мечі? — у нас! Ми — за себе. Великий витязь не поспішав. — Кажеш, і волхв з ними. Той віщун колись проклинав варязького Змія. — Тож колись. Тепер кличе тебе на підмогу. — Мстиша вже одягся, зігрівався, пританцьовуючи. Він так хотів показати свою відвагу і кмітливість у бою! Не розумів, чому батечко такий

нерішучий. Певно, старіє великий витязь... Всихає сила в розумі, й відвага в серці вивітрюється. Страхи розтинають йому душу. — Ти боїшся, фатер?? — дратується Мстиша. Свенельд образився: дурний хлопчисько! Він вбачає в ньому боягуза?.. Розлючено вліпив йому по загривку. Рука у Свенельда ох яка важка! Аж присів Мстиша від того удару і від несподіванки. — Рушаймо до Хрещатої долини! До воріт!.. Краєм ока Свенельд побачив, як до Мстислава підскочив його дядько Асмуд, допоміг піднятися з землі. Тепер більше шануватиме свого батечка, слов'янська свиня!.. А він гадав, що в синовому тілі нуртує чиста урманська кров!.. Більше не оглядався. Зорі затремтіли зляканим блиском на чорноті хвиль дніпрових, з-за його крутих заломів виповзав білий туман. Він ковтав шерхит гілок, глушив тупіт копит. Небо зсіріло, коли вони опинились перед високими дерев'яними воротами, обкованими залізними листами. Спинились під темними крислатими соснами. Вперед виїхало кілька мечників, вони грюкнули об ворота — і ті відразу ж здригнулися, загуділи, заскрипіли. Хтось там почав клацати засовами. Висунулась кудлата голова. — Гей, хто тут? Мовчанка. — Свенельде, се ти? Вийди на галяву! Трохи вичекавши, Свенельд виступив з-під сосен. — Заходь, бачу, що ти. Та швидше, бо світає.. Свенельд заклавав два пальці в рот, пронизливо свиснув. Його мечники кинулись всередину града. Відразу ж їх зустрів старий волхв Перуна, той, котрого ще Олег вигнав з Києва. Поруч з ним невисока бояриня. Гордина! Се вона... — Хай допоможуть Боги твого роду і нашого народу, славний витязю... — почав волхв Славута. — А ти поможи нам вигнати наших і твоїх ворогів. — Стольний град гідний іншого володаря, ніж оця... царівна... — солодково-вередливо промовила Гордина. — А Ігор? — схаменувся Свенельд. — Що він — все в походах і в походах. Країною кермує його жона... — Настав слухний час нині, витязю. На Горі немає раті. Бери владу! — вигукнув боярин Бодець. — Як-то "бери"? А ми? Хіба ми нездатні бути володарями свого града? — огризнувся до нього старий сивобородий боярин, підперезаний золотим поясом. Хто се? Невже таким став боярин Олій, одвічний зрадник усіх володарів, яких знав Київ!.. Свенельд здійняв меч. Ці київські бояри нагадали йому новгородських свавільців!.. — Вам треба влада — беріть її. — Не можемо самі — мечів нема. — Тоді я заберу владу, у мене є мечі. — Але ж ми тебе покликали! Ми тобі ворота одчинили! — Слухайте, що я скажу! — вийшла наперед Гордина. — Зробимо так: на київському столі сидітиме витязь Свенельд і троє наших бояр — найзначніших. І спільно будуть кермувати землею. — Ніяких бояр, Гордино, не хочу. Сам візьму Київ і сам кермуватиму. — А ми ж? — Пощо потрібні мені безсилі боягузи і зрадники? Ану візьміть їх у мечі! — крикнув Свенельд до своїх воїв. — У мечі!.. Натовп бояр загудів, заверещав, коли мечники витязя оточили їх і поперед них стали зі своїми оголеними мечами... — Свенельде, але ж наша челядь при зброї! Зараз прийде сюди, і тоді... — Яка челядь? — скрикнув Мстиша Свенельдич. — Усіх під меч! Свенельд засміявся — його синок подав голос. Доречно! — Великий витязю, наша челядь оточила палати княгині. Заперли їх у дворі, — першою оговталась бояриня Гордина. — Треба поспішати туди... Покінчити з тим гніздищем поганським. Доки не прибули подоляни... Свенельд подумав. Поволі засунув меч у лагалище. Кивнув до боярині. Вона радо підбігла: —

Слухаю тебе...— очі її сяяли зірчасто, медвяний голос — як і колись, тільки щоки обвисли, зчорніли передні зуби. І все ж ця бояриня палає вогнем владарювання ще більше, ніж колись!.. — Я відразу впізнав тебе, Гордино, хоч давно не бачив. Ти лишилась такою ж... мудрою... Веди! — Їх треба відразу ж... Щоб і духу отих хрестителів не було в Києві! Занапащують нашу віру. Храми свої ставлять... Свенельд знав, що й справді з приходом із Болгарії багатьох книжних людей серед киян побільшало прихильників грецького Бога. — Гине слава князя Олега, гине Київ, великий витязю. Ти один можеш підперти його велич! — Один не зможу. Лише з тобою і твоїми людьми. Я пам'ятаю, для Олега ти була мудрою порадицею. — Було...— Бояриня розправилась, однією рукою взялася в бік, другу поклала на плече отрока, котрий стояв поруч й уважно дослухався до розмови. — Тепер хочу з ліпшими боярами відродити славу Києва. Ось заради сина мого. Це мій Чурина. Станеш нашим боярським князем — станемо всі за тебе міцно. Свенельд ніби пом'якшав душею. Мовчки рушив до Княжої Гори. Справді, озброєна челядь бояр живим кільцем обложила палати Ольги. Але і там не дрімали — повитягували з хоромин столи, лави, бочки, якісь колоди, хмиз — усе те горою лежало навколо Ольжиного терема. Час від часу боярська челядь посидала туди стріли. Звідти летіло каміння, горшки, паліччя. Свенельдові вої, збившись щільно до купи, піднявши мечі, приступом пішли на ті завали. На них рясно посипалося каміння й прокляття. Мечники відійшли. І знову — уже разом із боярською челяддю — рушили трощити оборону князівських палат. — Підпалити оте все — й край! — раптом гукнув Свенельдич. Він аж пританцьовував на своєму коні від нетерплячки. Тут же хтось із челядинів накрутив ганчір'я на смолисту дровиняку, хтось послужливо викресав іскру — і вже запалав смолоскип. Ним підпалювали хмиз, столи, лавиці. Скоро задиміли з усіх боків завали оборонців. Проте князівські палати були кам'яні. Ольжина челядь поховалась за дверима. Але дим наповнював усі світлиці. Плакали діти. Метались покоївки, шукаючи для дітей бездимного закутка. Ольга незрушно стояла у великій світлиці, вперто дивилась на вогонь, що ковзав уже по дерев'яному паркану, по звалених столах і лавах. Чи ж переметнеться той вогонь у палати? Скільки часу потрібно для того? Як подати звістку про біду туди, на волю? Де вони, її рятівники? Певно, Свенельд виманив Ігоря з Києва, навмисне підговорив ханів половецьких заманити його подалі... Сподіватись могла тільки на Бога і на киян. Молитви застрягали в пам'яті. Перед очима все жагучіше розгоралось вогнище. За її спиною кашляли, задихались, плакали діти — дим роз'їдав їм очі й горло. А під серцем билось немилосердно ще одне дитя. Хотіло вирватись у цей жахний, підступний і лукавий світ... Яка несправедливість очікує людину на землі!.. Ось вона, жінка-мати, нікому не зробила зла ні на краплю, а має померти тяжкою смертю зі своїми народженими і ненародженими дітьми. За віщо? За ніщо. Тільки тому, що вона волею долі стала київською володаркою, а нею хотіла бути інша — бояриня Гордина! Чи Свенельд-варяжин, який багато років уже ворожив навколо київського княжого стола. А хіба вона, київська княгиня, просила цієї влади у долі? Вона ж просила тільки щастя для себе і для дітей... вона хотіла дати людям, які її щиро прийняли, світло віри й

глибінь пізнання... І ні в кого нічого не відбирала... Ні, вона мусить вистояти. Мусить щось зробити. Знайти вихід із цієї безвиході... І раптом почувся пронизливий голос... знайомий голос!..— там, за палаючими завалами. Повз неї пробігла одна покоївка, друга... Забились у віддалені кутки палат. — Волхв-чародій повернувся!..— кинула котрась із них... — Старий Славута! Леле... Ольга ніби прокинулась. Звідки тут об'явився цей вигнанець? Чи хтось його сюди привів? Прийшов сам чи й біду за собою якусь притяг? Тим часом волхв верещав гучніше, кружляв у диму, простягував руки догори, повертаючись до терема, плював, кидав прокльони і кликав за собою воїв. Взяжини стежили за Свенельдом: який знак подасть? Челядь боярська підступила ближче до своїх хлібодавців, що стояли осторонь. Тоді вихопилась Гордина з криком до своїх служків: — Чого рачкуєте? Убоялись княгині зловорожої? Вона привела нам чужого Бога! Ондечки храм йому вже ставить! Кам'яний! Обсіли Княжу Гору її чорні волхви! Ідїть і підпалїть її терем! Ідїть за волхвом!.. Але челядь похмуро тупцювала на місці. — Палїть палати! Чого дивитесь! Ану вперед! — вибіг наперед Мстиша Свенельдич, розмахуючи мечем так, як учив його Асмуд — легко, грайливо, від плеча до плеча. І враз усі завмерли. На диміючих колодах побачили жінку — страшну, розхристану, у довгій білій сорочці. Вона тримала за руки двох білявих дівчаток в довгих білих сорочечках. Леле! Княгиня... Немовби вітер дихнув подивом: — Ольга... Челядь з острахом спостерігала, як до княгині дряпався по обвуглених колодах старий Перунів волхв. Княгиня безстрашно дивилась на нього — бліда, рішуча. — Геть із Києва зі своїми святителями! Геть, клята, зі своїм Богом! Прокляття твоєму роду і тобі, лукавице окаянна! Кров твоя хай порятує нас. Кров!..— Волхв добирався до неї ближче й ближче. За ним підступав Мстиша. — Бий її! Чого дивишся! — верескнула Гордина.— Тягни за коси у вогонь! Підсмажимо на вогнищі!..— підхопили й бояри. Вереск, улюлюкання несамовитістю наповнювали передніх челядників. Дехто й собі поліз слідом за волхвом. Раптом княгиня відкинула рученята дітей, виверицею стрибнула до волхва, вхопила його за бороду і штовхнула до палаючого вогнища. — Крові хочеш моєї? Бери! — волхв упав у вогонь, а вона вмить обернулась до сторонілого Свенельдича, який тримав в одній руці меч, вирвала обома руками той меч і з усієї сили опустила його на шию волхва. Той присів — і звалився в полум'я. Ольга на мить завмерла, але тут же обернулась до Мстиші і підняла над ним меч. Хлопець стрибнув, як рись, убік. Заворушилась челядь — у повітрі запахло смаленим: обгорала борода старого волхва й одяг. — Крові моєї захотіли? Пийте свою! — вона почала підступати до озброєних лакуз — ті задкували. Їхній провідця волхв конав у полум'ї... Боги карають його і покарають їх, якщо підуть за тим неправедником... Челядь відсовувалась подалі. Десь поблизу вдарили в клепало. Раптом заплакали діти. Княгиня кинула меч і подерлась до них. Схопила на руки і зникла в палатах... Знову били в клепало... Свенельд і бояри оглядались — звідкись має прийти ще одна несподіванка. І справді, по високій кручі з боку Подолу видряпувались сюди, на Гору, подільські мужі. З киями, сокирами чи камінням у руках. Розкидаючи поли ряси, в кольчuzі поверх неї, ішов Степко-книжник. Над головою тримав гасило. Свенельдові варяжини миттю кинулись

навтьоки. За ними бояри. А челядь боярська розсипалась вусібіч. Заплутавшись у довгих полах жупана, під гасилом звалився вічний ворохобник і потрійний зрадливець боярин Олій. За ним наклав головою старий лукавець Радко. А люди все йшли і йшли — уже заповнили двір і всю Княжу Гору. Княгиня притискувала дітей до грудей, а сльози ручаями текли по щоках. Змивали порошок і сажу з обличчя. Це були сльози перемоги матері. Жінки, що дарує землі життя. * * * Три дні і три ночі княгиня кидалась у гарячці. Нарешті вона попросила пити. Покоївка метнулась до сіней, і звідти Ольга почула її приглушений голос. Комусь вона забороняла бачити княгиню. Чоловік домагався. Здається, то був пресвітер Григорій. — Хай зайде,— попросила Ольга. Темною важкою тінню священник став біля її ложа. Перехрестив її, перехрестив кутки ложниці, усівся на стілець. З-під сивих густих брів сміялися його темні очі: — Весела історія, княгине, нині діється в Києві. — Що ж може бути веселе на світі, отче? — у княгині все ще в очах палахкотіло полум'я, в якому корчився заціпенілий від жаху волхв Перуна. Їй все ще ввижався його беззубий рот, який щойно вивергав прокльони на неї і на її рід, який так ненависно хотів упитися кров'ю її дітей, той рот з обгорілою бородою зміїно скручувався й обвуглювався в полум'ї. Небесна кара спостигла лютого нечестивця несподівано. Скорила безчесного його ж безчесність! Воздаяння прийшло миттєво... Княгиня все ще не могла позбутися жахливих видовищ. Отець Григорій хитав головою й посміювався: — Воістину діти чоловічеські розумні на зло, а добра не вміють творити. Хто, думаєш, побив ворохобників і Све-нельдових варяжинів? Бояриня Гордина і бояри! От. — Як це? — звела до купи світлі брови.— Вона стояла у натовпі зрадців-бояр. — Авжеж, вони там були. А їхня озброєна челядь повернула списи й ратища проти варяжинів, коли вже прибігли подояни із Степком. Отож бояри ці собі перемогу над Свенельдом привласнюють, Челядь бо їхня! — О Господи, порятуй нас. Хай беззаконників і лукавців вловлять їхні беззаконня і лукавства,— шепотіла Ольга. — Коли то ще буде, княгине, А сії відступники нині по всіх перехрестях кричать, що вони рятівники Києва. І що їхня влада нині в Києві... — Бояриня Гордина все ще хоче влади? — А з нею і її новий двірський Ловсль. — Звідки взявся? — Прибіг із Новгороду, кажуть. Боярське віче вигнало його. Хоче тут пожитись... Набирає вже собі дружину. Мабуть, скоро й на Гору прийдуть. — А Свенельд з ними? — Де там. Ще тої ночі подався у своє вовче лігво у деревську землю. Треба за ним сторожко приглядати. — Що ж думає собі бояриня Гордина? — Мабуть, прийде до тебе. Будуть тебе просити визнати їх. — Мене? Пощо? Вони ж можуть і не просити мене — брати владу, і все. — Е-е, так уже не вийде в них. Тебе нині шанує людність київська, яко святу, шанують. Бо того лютого волхва поборол. І завжди добра до киян. Бояриня Гордина хоче, щоб Ловсль став тисяцьким замість Щербила. А боярин Товсте Жрело — це з-під Чернігова, — той хоче бути постельничим у твого князя. От і вхоплять тоді бояри всю владу на Княжій Горі і в Києві. — Але що вони принесуть Києву? Вогонь у пазусі... Я не хочу їх бачити! — вона так рвучко піднялась із ліжка, що серце її закалатало... Чула й понині ненависний вереск боярині Гордини, яка підпихала свою челядь вбивати її.— Я вижену їх, отче! — скрикнула вона. І тої ж миті упала на спину — нове життя рвалося на волю, давило її в

живіт і в груди. Григорій перехрестив її. — Усмири свою ненависть, княгине, Знаєш-бо: стримані вуста завжди розумні. Та ще й у володарки такої великої країни: — Добре... Та покличте Степка. Він знає, що чинити з ними. Не чуто, де князь із дружиною? — Мовлять, до Хортиці дійшли — загнали аж туди печеніжинів...— Григорій пішов. Гаряча хвиля тіпала її тіло зсередини. Знову вона в Києві сама. Сама мусить боронити себе, і дітей своїх, і Київ. Бо вона княгиня київська, яку шанує народ і захищає. Ось так і мусить жити, борючись. І другого життя у неї нема, а тільки те, яке має... І другого хліба у неї немає, а тільки той, який родить ця земля, що годує її. І іншого дому у неї теж нема, а тільки оцей, — ім'я котрому Київ... Кому ж, як не їй, стати на захист цих людей? "Яко ти вчинив, тако і буде вчинено з тобою",— сказано в святих книгах. Ольга вірила в це: твоє воздання обернеться на тебе... Але ж дивина: ці зловісні властолюбці, що ціле життя ганяються за владою і славою, чому їх не карає небесна сила? Чому підпирає їхню гордість, і в руки дає їм силу, і в серце вселяє сліпу жадібність? Чому довкола стільки безпечних і німих рабів, що мовчки їдять хліб і дивляться, як ті зловорожі нездари ножем б'ють у спину своїм істинним благодійникам і захисникам?! Чи буде колись цьому кінець? Княгиня розтирала тонкими пальцями скроні — гамувала у своїй душі важкі передуми. Не час тобі, жінко, каламутити свій спокій. Дитя твоє проситься у світ — прийми його в свої теплі руки... І задля нього вона поставить великий храм у Києві — во славу Спасителя нашого... І велику церкву Богородиці — покровительки страждених... А в цей час пресвітера Григорія зупинила в сінях покоївка. — Отче! Там... діти княгині... — Що з ними? — Біда...— Покоївка вчепилась в його плече і міцно заплющила очі.— Вони хриплять... Нежитовиця їх душить. Спаси... — Де вони? — Григорій кинувся до дверей дитячої світлички. Але тут вже побувала люта Морана...